

ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
АБУ РАЙХОН БЕРУНИЙ НОМИДАГИ ШАРҚШУНОСЛИК ИНСТИТУТИ

А. ИРИСОВ

АБУ АЛИ ИБН СИНО
ҲАЁТИ ВА ИЖОДИЙ
МЕРОСИ

ТОШКЕНТ
ЎЗБЕКИСТОН ССР «ФАН» НАШРИЯТИ
1980

Қўлингиздаги китоб ўртаасиёлик буюк энциклопедист олим ва файласуф Абу Али ибн Сино ҳаёти ва ижодига бағишланган. Китобда олимнинг таржимаи ҳоли, тиббиёт, табиатшунослик, адабиёт, фалсафа каби фанларга оид мероси ҳамда жаҳон фани ва маданиятида унинг тутган ўрни ҳақида ҳикоя қилинади.

Китоб шарқшунос, адабиётшунос ва фан тарихи масалалари ҳамда, умуман, Ибн Сино ижоди билан қизиққанларга мўлжалланган.

Масъул муҳаррир
ЎзССР Фанлар академияси мухбир аъзоси
М. М. ХАЙРУЛЛАЕВ

И $\frac{10601-1584}{М 355 (04)-80}$ 133-80 0501000000

© . Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, 1980 й.

КИРИШ СЎЗ УРНИДА

Халқимизнинг ўтмишда яратган маданий меросини марксизм-ленинизм методологияси асосида чуқур ўрганиш, маданиятимиз тарихини илмий асосда ҳар томонлама ёритиб бериш ҳозирда жаҳон маданиятининг тараққиёт йўлини тўғри тушунишда, ҳар бир халқнинг бу маданият хазинасига қўшган ҳиссасини аниқлашда халқларнинг маънавий қобилияти, маданий имконияти жиҳатидан бир-бирига қарама-қарши қўйишга уринган, Шарқ халқларини камситишга ҳаракат қилиб келган буржуа идеологларини фош этишда муҳим аҳамиятга эгадир. Шу билан бирга, маънавий меросни, жумладан, ўтмишдаги илғор мутафаккирларнинг ғоявий дунёси, уларнинг маданият тарихига қўшган улкан улушини илмий ёритиш ҳозирда амалга оширилаётган коммунистик идеалларнинг, маънавий бойликларнинг чуқур тарихий илдизга эга эканлигини, уларнинг мустаҳкам тарихий фундаментга асосланганини, ривожланган социализм ютуқлари асрлар давомида ҳаёл бўлиб келган халқ мақсадларининг рўёбга чиққанлигини исботлашда ҳам зўр қиммат касб этади.

Бу жиҳатдан айниқса, маданий тараққиётга улкан ҳисса қўша олган буюк шахсларнинг маънавий дунёси, фикрий интилиши, мақсадини тўғри илмий асосда талқин этиш муҳим роль ўйнайди, чунки улар ижодида маълум бир даврнинг ютуғи, замонанинг, катта бир гуруҳнинг ўйи, фикри-зикри ўз ифодасини топган бўлади.

Ибн Сино илм-маданият хазинасига улкан ҳисса қўша олган шундай сиймолардан эди. У ҳақиқатда ҳам катта бир даврнинг — ўрта аср маданияти ривожининг ютуқларини ўз ижодида мужассам эта олди. Биз ҳақиқатда ҳам унинг асарлари орқали феодализм қўлга кирита олган барча илмлар мундарижаси ва бойлиги, бу давр дунёқараши, маънавий ҳаётининг барча масалалари, ғоявий проблемалари билан тўла-тўқис таниша оламиз.

Ибн Сино ижодида, меросида ўрта аср маданиятининг улкан ютуқлари билан бирга унинг барча зиддиятлари, чегараланганлиги, диний дунёқараш билан қоришиб кетганлиги, кўп масалаларда ожизлиги, соддалиги ҳам ўзининг ифодасини топди. У табиат ҳодисалари ҳеч кимга боғлиқ бўлмаган ҳолда ўз ички қонуниятла-

ри асосида ўзгаришига, тоғларнинг, денгизларнинг вужудга келиши, ер қимирлаши илоҳий қудрат туфайли эмас, ўз табиий сабаблари орқали вужудга келишига, инсон организмни бошқариш касаллик ёки саломатликка қандайдир ташқи кучларнинг хоҳиши ёрдамида эмас, инсоннинг ўз фаолияти, табиий муҳитнинг ўзгариши орқали эришиш мумкинлигига ишонди, табиатни, реалликни билишни материалларча талқин этди. Лекин у олий қудратга унинг энг буюк, билимдон, соф, доно куч эканлигига ишонди ва инсонлар ўз ҳаётида уни билишга, унга тақлид этиши, у каби руҳий софликка эришмоғи даркор, шундагина инсонлар олий идеал жамоага эришуви мумкин, деб тушунди. Бунинг бирдан-бир йўли билим эгаллаш, ахлоқий поклик, яхшилик қилиш деб талқин этди. У калом тарафдорларини, диний фатализмни, жоҳилликни кескин танқид қилди, нариги дунё, инсоннинг ўлиmidан сўнг қайта тирилиши каби диний ақидаларни уйдирма деб билди, инсон ақлини, мантиқни диний ақидачиликка қарама-қарши қўйди, астрология, алхимиянинг даъволарини ғайри илмий деб инкор этди. Лекин, шу билан бирга, қуръонга, унинг оятларига қатор шарҳлар ёзди, унинг азмунини реалликка яқинлаштиришга, инсоний томонларини аниқлашга ҳаракат қилди. Унинг дунёқараши, мероси, таржимаи ҳоли ўз замонасининг акс-садоси бўлди.

Зиддиятларга тўла, қарама-қарши мақсадларни кескин ғоявий кураш, ўзаро зид илмий мактабларнинг чексиз мунозараси, тўхтовсиз ҳарбий хуружлар, узлуксиз феодал тўқнашувларини ўзида жамлаган давр тақдири Ибн Сино тақдирида ўзига хос шаклда акс этди.

Ибн Сино ўз билими, таланти туфайли йигитлик чоғидаёқ обрў-эътибор қозонди, шу туфайли яна қувғинда, қочоқликда юришга мажбур бўлди. У вазирилик мартабасини ҳам, қамоқхона азобини ҳам татиди. У шаҳардан-шаҳарга, саройдан-саройга кўчиб умр бўйи ўзига қўноқ, ўз илмий машғулотига имкон қидиришга, қўноқ топганда ҳокимларнинг райига қараб иш туттишга мажбур этилди. Зўр, тенги йўқ табиб сифатида донг қозонди, неча-неча одамларни дарддан фориғ этди, лекин ўз дардини даволашга вақт ва имкон топа олмади. У буюк истеъдод эгаси эди, зеҳни тез, мулоҳазаси чуқур, мантиқи зўр, фикри ўткир, хотираси ниҳоятда мустаҳкам, кўрган-билган, ўқиган нарсасини биринчи мартабадаёқ бир умрга эслаб қолиш ва шу хотира хазинасидан истаган пайтида истаганча фойдалана олишдек ажойиб қобилиятга эга эди.

Бунинг устига ниҳоятда кишини ҳайратда қолдирадиган даражада меҳнатқаш ва меҳнатсевар, илмга, мутолаага берилган, ўз билганини бошқаларга билдиришга тайёр турган, илмда сахий, мустаҳкам иродага эга бўлган, юқори дидли, ғурурли инсон, тарихда кам учрайдиган ажойиб шахслардан эди.

Бу шахснинг ички маънавий дунёси, ўша Шарқ илк ўрта асри жамяти маънавий оламининг энг илғор тенденцияларини ўзида мўжассам этган эди.

Лекин унинг дунёқарашида ҳам, маънавий ва интеллектуал интилишларида ҳам, бутун ҳаётида ҳам асосий куч илм-фан ривожига, инсонларнинг саломатлиги, маърифатли, бахт-саодатли бўлишига, инсоний муносабатларни яхшилашга хизмат қилиш бўлди. Ибн Сино меросининг асосий қиммат ва қудрати унинг кенг ва кучли гуманистик мазмунидир.

Ибн Сино дунёқарашининг асосий йўналиш кучи илм-фанни, оламнинг илмий материалистик талқинини диний фатализм, мистик тумандан ажратиб олиш, қутқариш бўлди.

Ибн Сино билиш методининг асосий мазмуни мантиқ асосида, тажриба, кузатиш асосида билишнинг ақидачилик, кўр-кўрона ишонишдан устунлигини кўрсатиш бўлди. Ибн Сино инсоннинг ҳам моддий, ҳам маънавий саломатлиги, инсон танаси ва руҳининг софлиги, инсоний қобилиятларнинг чексиз ривожига, одамларнинг маърифатли, ўзаро иноқ, меҳрибон бўлиши, бир мақсад, маънавий раванқ, илмни тараққий эттириш йўлида бирлашуви ҳақида ажойиб гуманистик фикрларни олға сурди.

Бу жиҳатдан Ибн Сино кўп масалаларда ўз давридан анчагина илгарилаб кета олди. Унинг кўп илмий фаразлари фаннинг сўнг ривожига билан исботланди, кўп фикрлари сўнг тараққиёт жараёнида рўёбга чиқди.

Ибн Сино Ўрта Осиё халқларининг буюк фарзанди, у ўз фаолияти, асарлари билан биринчи навбатда ўз халқини улуғлади, унинг обрўсига обрў қўшди.

У ўз илми, мероси билан ўрта аср Шарқининг илмий-маданий қудратини, имконини намоён қилди. Бутун инсоният маданиятининг ривожига улкан улуш кирита олди.

Ибн Сино номи кўп асрлар давомида Шарқда ҳам, Ғарбда ҳам, қомусийлик, ўткир илмий ақлнинг рамзи сифатида байроқ бўлиб келди. У ўз мероси билан кўп авлодларни маърифатдан баҳраманд қилди, инсонга меҳр-муҳаббат қўйишга чорлаб турди. Ибн Сино жаҳон маданиятининг буюк сиймоси, соф, ўчмас ва ёрқин саҳифаси, инсоният учун хизмат қилган буюк гуманист олимдир.

Ибн Синонинг ҳаёт йўли ва ижодий меросини ёритишда совет олимлари сўнгги йилларда анчагина ишларни амалга оширдилар. Унинг таржимаи ҳоли, илмнинг айрим соҳаларига қўшган ҳиссаси турли китоблар, рисоалар ва мақолаларда ёритилди.

Абдусодиқ Ирисовнинг буюк мутафаккирнинг 1000 йиллик юбилейи муносабати билан тайёрланган ва ўқувчилар ҳукмига ҳавола этилаётган бу китоби совет ва чет эл адабиётлари ва манбалари асосида олиб борилган кўп йиллик тадқиқотнинг натижаси; қамраб олинган масалалар, уларнинг ёритилиши, мазмуни, фойдаланилган манбалари жиҳатидан Ибн Синонинг ҳаёти ва мероси тўғрисидаги совет шарқшунослигида ҳозирда мавжуд бўлган китоблар ичида энг мукаммал ва тўлиғидир.

Унда Ибн Сино таржимаи ҳоли, улкан меросига оид жуда кўп бизга ноаниқ ва номаълум бўлган масалалар, кўп фактлар, ман-

балар изчил ва системали равишда илмий асосда ёритиб берилган.

Муаллиф Ибн Синонинг ҳаёт йўлини сўнгги дақиқаларига қадар бирма-бир кузатишга, бу соҳадаги айрим тахмин, шубҳаларни ҳал этишга, улар тўғрисида ўз мулоҳазасини айтишга ҳаракат қилади, унинг улкан меросини турли саҳифаларга ажратган ҳолда, уларни, хусусан, медицина, табиатшунослик, философия, филология ва бадий адабиёт масалаларига бағишланган асарларини бирма-бир кўрсатиб ўтади, улар ҳақида конкрет маълумотлар — асарнинг ёзилиши, унинг қандай қўлёзма ва вариантларда мавжудлиги, нашри, таржимаси кабилар тўғрисида қимматли фактлар келтиради.

Бу жиҳатдан А. Ирисовнинг китоби Ибн Сино мероси, асарларини ўрганувчилар учун илмий жиҳатдан пухта ва маълумотга бой ишончли манба бўла олади.

М. М. ХАЙРУЛЛАЕВ.

МУҚАДДИМА

Абу Али ибн Сино ўрта асрда етишган буюк аллома, энциклопедист олим эди. У фалсафа, медицина, астрономия, зоология, ботаника, геология, музыка, психология, этика, логика, тилшунослик, адабиёт каби соҳаларга бағишлаб асарлар ёзди.

Ибн Сино буюк файласуф эди, у бу соҳага кўп асарлар бағишлади; фалсафа тарихида улугвор шоҳсупага кўтарилди, ўзидан кейинги фалсафий ва ижтимоий фикрлар ривожига унумли таъсир кўрсатди.

Ибн Сино буюк табиб эди. У ўзидан олдинги тиббиёт меросини ўзлаштириш, жаҳон медицинасида неча асрлар қўлланма бўлиб келган асар яратди. Бу асарни XI асрда яратилган медицина энциклопедияси деса бўлади. Зеро, у муаллифнинг кўп йиллар олиб борган илмий ва амалий ишларининг натижаси эди. Жаҳон медицина тарихида энг кўп қўлланган ва китоб босиш техникаси кашф этилгач, дастлаб босилган асарлардан бири «Қонун» бўлди. Алломанинг бу борадаги қарашлари ҳозирги вақтда ҳам истеъмолдан чиққан эмас, айниқса, унинг доривор ўсимликлар ҳақида ёзиб қолдирган фикрлари, халқ медицинасида ҳар томонлама фойдаланиш устида иш олиб борилаётган бир вақтда, катта аҳамият касб этади. Унинг табобатдаги кўп қарашларини ҳозирги медик олимларимиз ўрганмоқда ва улардан фойдаланмоқда. Бунга яққол шоҳид сифатида шу нарсани келтириш kifоя: Ибн Синонинг «Тиб қонунлари»нинг иккинчи нашрига Бутуниттифоқ обунаси эълон қилинганда сал вақтнинг ўзидаёқ обуначилар сони элик мингдан ошиб кетган. Бу ҳол Ибн Сино меросига бўлган қизиқиш нақадар ошганлигидан ва халқ ўртасида унинг обрўси нақадар улугвор эканлигидан далолат беради. Ибн Сино фаннинг қайси тармоғида кўпроқ ижод қилган бўлса, бу ерда, асосан, ўша соҳаларга тўхтаб ўтамыз. Чунончи, алломанинг тиббиётдаги мероси, табиатшунослик, математика, фалсафа, адабиёт соҳаларидаги мероси қаламга олинди. Лекин алломамиз ижод доираси бу мавзулардан анча кенг бўлиб, булардан ташқари, у яна бир неча соҳаларда ҳам асарлар таълиф қилган эди. Шундай соҳалардан бирига тилшуносликка оид асарлари киради. Масалан, Ибн Синонинг

фонетикага оид асари бизгача етиб келган¹. Аммо бу асар кичик рисолалар қаторига киради. Бу соҳада унинг энг йирик асари ўн жилдлик «Лисон ал-араб» («Араб тили») эди. Лекин Ибн Синонинг бу йирик асари бизгача етиб келмаганлиги учун бу ҳақда бирор нарса дейишга ожизмиз. Шу билан бирга, у ҳуқуқ — юриспруденция соҳасида ҳам асарлар ёзган, бу асарлар ҳам бизгача етиб келмаганлиги учун бу ҳақда мулоҳаза юритолмадик.

Ибн Сино илмий меросини баён этганимизда алломанинг бу борадаги таълифлари ва уларнинг қисқа мундарижалари билан кўпчиликни умумий тарзда таништириб ўтишга ҳаракат қилдик. Зеро, Абу Алининг бу соҳада қанчалик иқтидор эгаси эканлиги бу фан аҳлигагина аён, холос. Ҳар бир соҳа эгаси асар мундарижасидан Абу Али ўзидан олдингиларга қараганда фаннинг у ёки бу соҳасини қанчалик тараққий эттира олганини пайқаб олиши ва заруратга қараб чуқурроқ шуғулланиши мумкин. Бу ҳолда китобда келтирилган маълумот китобхонда ё бўлмаса маълум соҳа мутахассисида умумий тасаввур ҳосил қилади.

Ибн Сино ижодини кўп чет эл муаллифлари ҳам қаламга олганлар, улар кўпинча алломага файласуф сифатида ёндашганлар, чунки Абу Али бу соҳанинг етакчи ҳакимларидан бўлган эди. Унинг асарлари араб тилида ёзилганлиги учун Ибн Синони чет эл олимлари араб файласуфи деб атайдилар, бунга алломанинг араб тилидаги китобларини мисол қилиб оладилар. Чунки Ибн Сино даврида мусулмон Шарқда араб тили илмий тил ҳисобланар, бу тилда асар ёзиш одат тусига кирган эди. Ҳатто ҳозир Ибн Синога нисбат бериладиган шеърларнинг кўпчилиги ҳам араб тилида ёзилган эди. Тарихий зарурат тақозоси билан у ҳозирги Эроннинг баъзи шаҳарларида яшаган ва шу ерда вафот этганлиги учун улар Абу Алини ўз олимлари деб атайдилар².

Ибн Синонинг отаси асли Балхдан бўлгани учун афғонлар уни ўз халқидан деб биладилар³. Чунки Балх ҳозирги Афғонистон территориясига киради. Бухоро ҳам, Балх ҳам у даврларда Сомониёлар давлатига қарар эди. Шунинг учун балхлик бир кишининг Бухорога келиб, бу ердаги бир қизга уйланиши ва шу ерда қолиб кетиши ажабланарли эмас эди. Хуллас, ҳар бир миллат вакили алломанинг ўз халқига тўғри келадиган, ўз томонига оқини мумкин бўлган бирор «ўзан оқаваси»ни буриб, ўз исботларига далил қилиб келтирганлар ва Ибн Синони ўзларига нисбат берганлар. Лекин уларнинг ҳаммаси уни Бухорода туғилгани ва шу ерда таълим олиб етишганини қайд этмай ўтолмадилар, чунки Ибн Сино

¹ Ибн Синонинг бу борадаги меросини ўрганган совет олими В. Г. Ахвелидиани унинг бу мавзудаги асарини ўрганиб, арабча матни ва русча таржимасини нашр этди. Қаранг: В. Г. Ахвелидиани. Фонетический трактат Авиценны, Тбилиси, 1966, Ибн Синонинг бу асари ўзбек тилида ҳам чоп этилди. Қаранг: Абу Али ибн Сино, Фонетика ҳақида рисола (нутқ товушлари ҳосил бўлишининг сабаблари), арабчадан ўзбекчага Қ. Маҳмудов, А. Маҳмудов таржимаси, Тошкент, 1979.

² Саид Нафисий, Пури Сино, Техрон, 1954, 54 саҳ.

³ «Солномаи Қобул», Қобул, 1952, 226 саҳ.

Ўз даврида Яқин ва Урта Шарқ халқлари ижтимоий фикри тараққиётида катта роль ўйнаган эди, зеро, у жаҳон аҳамиятига молик бўлган буюк аллома эди. У ўзини Ер куррасининг фарзанди деб билди, аҳвол тақозосига кўра, у бир ўлкадан иккинчисига кўчиб юрди, аммо у бу ерларда ҳеч бегонасирамади, ҳамма ерда илм аҳли билан ҳамдард бўлди, одамларга кўмак, дардмандга шифо берди. У ўз ижодини том маъноси билан Инсон деган улуғ зотга бағишлади. Шунинг учун ҳам унинг бутун мероси инсоният мулкига айланиб қолди.

Ибн Сино Урта Осиёда етишган донишманд эди. Урта асрда у шу ерларда ривож топган илм-маърифат асосида олим бўлиб етилди, камолотга эришди. У ўз асарларида доимо Мовароуннаҳр, Бухорони эслаб, «бизнинг юртимиз»⁴, деб ёзади. Бу борада янги сўз қўшгандан олимларимизнинг биздан олдин айтган фикрларини келтириш ўринли. Чунончи, йирик совет арабшуноси академик И. Ю. Крачковский шундай деган эди: «Бизнинг арабшунослигимиз шуни унутмаслиги керакки, араб тилида асар ёзган жуда кўп йирик маданият арбоблари ҳозир Совет Иттифоқи таркибига кирадиган мамлакатларда етилди. Бунга Урта Осиёда етишган файласуфлардан Форобий, Ибн Сино, ажойиб математик, астроном, минералог хевалик Берунийнинг ўзи ҳам кифоя қиларлидир»⁵. Бошқа йирик шарқшунос олим Е. Э. Бертельс шундай дейди: «Унинг асрда Бухорода араб тилини мукамал билиш илм аҳли учун зарурий эди. Лекин шуниси ҳам тушунарлики, масалан олганимизда, ҳеч ким буюк инглиз ʼолими Исаак Ньютон ўз асарларини лотин тилида ёзгани учун уни римлик олим деб атамайди, худди шунга ўхшаш ўз асарларини араб тилида ёзган Шарқ мутафаккирлари ҳам ҳеч қачон араб бўлиб қолмайдилар»⁶.

Бу ерда шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, Ибн Сино кўп асарларини ёр-дўст, аҳли илм, фазлу карам соҳиблари илтимосига кўра ёзган. Баъзи асарлар махсус, маълум кишилар учунгина ёзиб берилган. Чунончи, унинг илк фалсафий асари «Ҳадият ар-раис» («Ар-раис — Ибн Сино ҳадияси»)ни муаллиф Сомонийлар амири Нуҳ ибн Мансурга (976 — 997) атаб ёзган, дўсти Абу-л-Ҳасан ал-Арудийга атаб «ал-Мажмуъ» («Тўплам»)ни, яна риторика, шеърятга оид ҳам асар ёзиб берган. Хоразмлик дўсти Абу Бакр ал-Барқий (ал-Барақий) илтимосига кўра «Ҳосил ва маҳсул» (йигирма жилд), «Китоб ал-бирр ва ал-исм» («Саҳоват ва жиноят») икки жилдлик китобини ёзган, йирик олим ва хоразмшоҳ вазири ас-Саҳлийга эса мантиққа оид достони «Уржусат фи-л-мантиқ»ни ёзган. Уни «Қасидат ал-муздавижа» деб ҳам ёзишади; яна унга бир неча

⁴ Ибн Сино «аш-Шифо» китобида маъданлар ҳақида ёзганида юрти, ёшлиги, Жайхун—Амударёни эслайди; юртида бош ювишда ишлатиладиган лойнинг йигирма уч йилдан сўнг юмшоқ тошга айланганини ҳикоя қилади. Унинг асарларида бу каби сатрлар кўп учрайди. Қаранг: «Ўзбекистонда прогрессив ва ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихига доир материаллар», Тошкент, 1959, 122-бет. (Бундай кейин бу китоб «Материаллар», деб олинади).

⁵ И. Ю. Крачковский, Арабистика в СССР, Избранные сочинения, т. 5, М.—Л., 1958, с. 164.

⁶ Е. Э. Бертельс, Авиценна, ж-л. «Огонёк», № 33 (август), 1952.

рисолалар ҳам ёзиб берган. Журжонда дўсти ва унинг илмий иш қилишига шароит яратиб берган Абу Муҳаммад аш-Шерозийга «Китоб ал-мабда ва ал-маод» («Нарсаларнинг бошланиши ва аслига қайтиши ҳақида китоб»), «Китоб ал-арсод ал-куллия» («Умумий кузатиш китоби»)ларни ёзиб берган. Садоқатли шогирди ва дўсти ал-Жузжонийнинг илтимоси билан «ал-Мухтасар ал-авсат фи-л-мантиқ» («Ўртача қисқа мантиқ»), «аф-Шифо»ни ёзган. Укаси Маҳмуд илтимосига кўра, Фараджон қалъасида маҳбусликда ётганида «ал-Ҳидоя», шогирди Ибн Зайлога эса «Таълиқ ал-мантиқ», «Ҳайй ибн Яқзон» асарини ёзиб берган.

«Донишнома»ни Исфаҳон амири Алоуддавлага ёзиб берган, тилшунос Абу Мансур Жаббонга пичинг қилиб «Лисон ул-араб» (ўн жилд)ни ёзган, дўсти аш-Шариф Саъид Абу-л-Хусайн Али ибн Абу-л-Хусайн, ал-Ҳасайнийга «ал-Адвия ал-қалбия» («Юрак дорилари»)ни ёзган. Шогирди ал-Маъсумийга эса «Рисолат алишқ»ни, устози ва дўсти Абу Саҳл Масихийга эса «Рисола аз-зо-вия» («Бурчаклар ҳақида рисола») асарини, Журжон амири Қобус ибн Вушмагир (978—1012) қизи Заррин Гесуга Журжон узунламаси ҳақида китоб ёзиб берган. Хуллас, Абу Алининг кўп китоблари мана шундай муносабатлар билан ёзиб қолинган. Шу билан бирга, Ибн Синонинг яна бир қанча олимлар билан ёзиш-малари, чунончи, Беруний, Абу Саид Абу-л-Хайр, Абдулло ал-Барқийлар билан савол-жавоблари ҳам шундай муносабатлар билан ёзилиб қолган бўлиши мумкин. Хуллас, Ибн Сино асарлари ёзилишида унинг муҳитидаги олимлар доирасининг роли ҳам катта бўлганлиги, шубҳасиз.

* * *

Ибн Сино ҳаёти ҳақида манбалар. Абу Али ибн Синонинг ўзи ёзган таржимаи ҳоли бизгача етиб келган. Ибн Сино бу ерда ўз аҳволи, ота-онаси, устозлари, қилган таълифлари, Бухоро, Хоразм ва бошқа юртларда кечган ҳаёти ҳақида ва ҳатто ал-Жузжоний билан танишгунгача бўлган даврни (1012) ўзига қамраб олган таржимаи ҳолини ёзиб қолдирган. Шунинг учун ҳам Ибн Сино ҳақидаги дастлабки маълумот унинг мана шу таржимаи ҳолидан олинган ва деярли барча муаллифлар ҳам шунга ҳавола қилиб фикр юритганлар.

Ибн Сино ҳаётига оид яна шундай қимматли манбалардан бири у билан кейинги йигирма беш йил бирга бўлган, унинг садоқатли шогирди ва дўсти Абу Убайд Абдулвоҳид ал-Жузжоний ёзиб қолдирган таржимаи ҳолдир⁷. Бу икки таржимаи ҳол бир асар сифатида доимо бир қўлёзма ичида кетма-кет келади. Бунда ал-Жузжоний устози ҳақида эсдаликлар сифатида ўз билганларини ёзади. Бу таржимаи ҳол Абу Алининг 1012 йилдан кейинги ҳаёти-

⁷ Бу таржимаи ҳол қўлёзмалари анчагина, дунёнинг жуда кўп қисмида мавжуд. Шулардан бири Тошкентда, ЎзССР Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фондида сақланаётган 2385 рақамли «Расоил ҳукамо» («Ҳокимлар рисолалари») тўплами ичида сақланади. Бу қўлёзма ҳақида қаранг: Мирзаяев С., Уша асар, 33-бет.

ни қамраб олади. Буни ал-Жузжоний Ибн Сино вафотидан сўнг ёзган. Шу билан бирга, у Ибн Синонинг кўп жилдлик йирик асари «аш-Шифо»ни тартибга тушириб, унга қисқа муқаддима ҳам ёзган, унда Ибн Сино таржимаи ҳолига баъзи маълумотлар қўшади ва устози таржимаи ҳолини бирмунча тўлдиради. Ал-Жузжоний ёзган бу муқаддима «аш-Шифо» мантиқ бўлимининг биринчи китоби — «Кириш» қисмида берилган⁸.

Абу Убайд ал-Жузжоний бу муқаддимани Ибн Сино ҳаёт чоғида ёзган кўринади. Буни унинг ўша муқаддимадаги «Худо умрини узун қилгур Шайх ар-Раис Абу Али» дейилган иборасидан ҳам билса бўлади. Ибн Сино ҳақида бизгача етиб келган мана шу манбалар алломадан қолган бирдан-бир нодир маълумотлар ҳисобланади. Ибн Сино таржимаи ҳоли ҳақида қалам тебратган ўрта аср олимларининг ҳаммаси мана шу икки таржимаи ҳолга суяниб фикр юритганлар, натижада Ибн Сино ва ал-Жузжоний ёзган бу таржимаи ҳол ҳозиргача аллома ҳақида ёзилган асарларга маълумот манбаи ҳисобланган. Биз ҳам бу маълумотларга таяниб фикр юритамиз.

Ибн Синонинг бу таржимаи ҳолидан ўрта аср муаллифларидан яна бири Заҳируддун ал-Байҳақий (1100 — 1170) тўла фойдаланиб, ўзлаштирган ҳолда ўз ибораси билан келтирган. У «Тарих ҳукамо ал-ислом» асарида Ибн Сино таржимаи ҳолини батафсил келтирган⁹. Ал-Байҳақий Ибн Сино таржимаи ҳолини ўз тилидан ёзади, кўп ўринларига қўшимчалар киритади. Ибн Сино таржимаи ҳолида онасининг исми йўқ. Байҳақий бўлса Ибн Сино онаси исмини «Ситора» деб ёзади, Ибн Сино таржимаи ҳолида у ўзи ҳақида гапириб «кейин укам туғилди», деган ибора бўлса, ал-Байҳақий «кейин укаси Маҳмуд туғилди»¹⁰, деб аниқлик киритади.

Ал-Жузжоний ёзган Ибн Сино таржимаи ҳолида, «Ҳар куни кечаси Абу Али уйида толиби илмлар йиғилар эдилар. Мен «аш-Шифо»ни ўқирдим, мендан бошқалар навбат билан «ал-Қонун»ни ўқирдилар», дейилган бўлса¹¹, ал-Байҳақийда: «Ҳар куни кечаси Абу Али уйида толиби илмлар йиғилар, шогирдлар навбати билан ундан дарс олар, Абу Убайднинг навбати келса «аш-Шифо китоби»ни ўқир, ал-Маъсумийнинг навбати келса «ал-Қонун»ни ўқир, Ибн Зайлога навбат келса «ал-Ишорот»ни ўқир, Баҳманёрнинг навбати келса, «ал-Ҳосил ва ал-маҳсул» китобини ўқир эди»¹², дейилган. Ал-Байҳақий баъзи воқеалар йилини ҳам бериб

⁸ Яҳё Маҳдавий, Феҳристи нусхасойи мусаннафоти Ибн Сино, Техрон, 1954, 127—129-бетлар.

⁹ Заҳируддин ал-Байҳақий, Тарих ҳукамо ал-ислом, ношири *Муҳаммад Курд Али*, Дамашқ, 1946, 52—72 (Бундан кейин ал-Байҳақий, деб олинади). Бу автор ҳақида қаранг: Ислом Ансиклопедиси, 2, Истанбул, 1961; 584—586-саҳ. (турк тилида); яна ЎзСЭ, 2, 32-бет.

¹⁰ Ал-Байҳақий, Уша асар, 52-бет.

¹¹ Ибн Аби Усайбиа, Уюн ал-анбо фи табақот ал-атиббо, Қоҳира, 1882, II жузъ, 6 саҳ.

¹² Ал-Байҳақий, Уша асар, 62-бет.

кетеди. Масалан, Ибн Сино отасининг вафоти 1002 йили юз берганини фақат ал-Байҳақийдагина кўрамиз¹³.

Абу Али ибн Сино ҳаёти ҳақида бизга маълумот қолдирган ўрта аср муаллифларидан яна бири Ибн Халликон (1211 — 1282) дир. Унинг «Вафоёт ал-аъён ва анбо абно аз-замон» («Улуғлар вафотлари ва замон ўғлонлари ҳақида хабарлар») ¹⁴ асарида Ибн Сино ҳақида ҳам маълумот берилган.

Ибн Сино таржимаи ҳолини ўрта аср арабийнавис муаллифлари ўз асарларига киритганлар. Шундай муаллифлардан бири Жамолуддин ибн ал-Қифтийдир (1172—1248)¹⁵. Ибн ал-Қифтий ўзининг «Тарих ал-ҳукамо» («Ҳакимлар тарихи») ¹⁶ асарида Ибн Сино ва ал-Жузжоний ёзган таржимаи ҳолни келтириш билан кифояланган, ўзидан сўз қўшмаган.

Ибн Синонинг ўзи ва шоғирди ёзган таржимаи ҳол матнини бошқа арабийнавис олим Ибн Аби Усайбиа¹⁷ (1203 — 1270) ўзининг «Уюн ал-анбо фи табақот ал-атиббо» («Табиблар даражасини белгилаш учун хабарлар булоғи») ¹⁸ деб аталган асарида келтирган. Аммо Ибн Сино ҳаёти ва ижодига Ибн Аби Усайбиа кўпроқ жой ажратган. У Ибн Сино ва ал-Жузжоний ёзган таржимаи ҳолдан ташқари алломанинг араб тилида ёзилган анчагина шеърларини ҳам келтирган¹⁹. Ибн Аби Усайбиа олим таржимаи ҳоли ва таълифлари ҳақида ўзига маълум бўлган маълумотларни келтирган.

Ибн Сино таржимаи ҳоли бу каби асарлар ва улар асосида сўнгги асрларда ёзилган ва нашр этилган китоблар орқали давримизгача етиб келган. Бу хил асарларда, албатта, бу таржимаи ҳолдан ташқари ҳам Ибн Сино ҳақида жуда кўп қимматли маълумотлар сақланади²⁰. Бу хусусда XIX аср охирида Техронда чоп этилган икки жилдлик «Номаи донишварон» китобида ҳам Ибн Сино таржимаи ҳоли ва ижоди ҳақида маълумотлар берилган²¹.

¹³ Ал-Байҳақий, Уша асар, 57-бет.

¹⁴ Ибн Халликон, Вафоёт ал-аъён ва анбо абно аз-замон, Миср, 1299/1881. Бу китоб икки жилд, Ибн Сино ҳақида биринчи жилд, 152-бетга қаранг.

¹⁵ Ислом Ансиклопедиси, 5, II, Истанбул, 1966, с. 863—864 (турк тилида, бундан кейин бош ҳарфлари олинди, И. А. деб олинади); Ўзбек Совет Энциклопедияси, т. 4, 1973, 513-бет (бундан кейин, ЎзСЭ деб олинади).

¹⁶ Жамолуддин ибн ал-Қифтий, Тарих ал-ҳукамо, Ю. Лунперт нашри, Лейпциг, 1903, с. 113—126.

¹⁷ Бу муаллиф ҳақида қаранг: ИА, 5, II, с. 726—727, яна ЎзСЭ, т. 4, 512-бет.

¹⁸ Ибн Аби Усайбиа, Уша асар, 2—210-бетлар; яна шу асарнинг 1957 йили Байрут нашри, III жузъ, 3—13 сах.

¹⁹ Ибн Синонинг арабча шеърлари ҳақида Ибн Аби Усайбианинг ўша китоб, 10—18-бетларига қаранг.

²⁰ Ибн Синонинг тилидан ёзилган бу таржимаи ҳолнинг арабчадан ўзбекчага қилган таржимамиз дастлаб ЎзССР ФА Фалсафа ва ҳуқуқ институтининг «Ўзбекистонда прогрессив ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихига доир материаллар» (Тошкент, 1959) тўпламида нашр этилди, иккинчи бор ал-Жузжонийнинг Ибн Сино ҳақидаги хотиралари ҳам қўшилиб «Гулистон» (№ 6, 1979, 8—12-бетлар) журналида тўдалигича босилиб чиқди.

²¹ Муҳаммад Маҳдий Абдулла Ободий, Номаи донишварон, I—II, Техрон, 1894.

Ундан ташқари, Ибн Сино асарларида таржимаи ҳолга алоқадор бўлган баъзи маълумотлар учрайди, булар муаллиф таржимаи ҳолини янада тўлдиради.

* * *

Ибн Сино даврини баён этишда Ибн ал-Асир (вафоти 1234)-нинг «Китоб ал-комил фи-т-тарих»²² («Тарихий солномалар ҳақида мукаммал китоб») асари ҳам муҳим манбалардан бири ҳисобланади. Унда Ибн Сино ҳақида маълумот оз учраса-да, у яшаган ўлкалардаги аҳвол, амирларнинг ўзаро курашларини баён этади. Наршахийнинг «Бухоро тарихи»²³ асари бу ўлка ҳақида энг дастлаб битилган асарлар қаторига киради. Шу жиҳатдан бу китоб ҳам Ибн Сино давригача бўлган аҳвол тарихини ўрганиш учун муҳим манбалардан саналади.

Ибн Сино даври тарихий муҳити ҳақида В. В. Бартольд йирик асарлар ёзган. Бу тўғрида В. В. Бартольднинг «Монголлар истилоси даврида Туркистон»²⁴, «Ўрта Осиё тарихининг баъзи масалаларига доир ишлар»²⁵, «Ислом тарихи ва араб халифалигига оид ишлар»²⁶, «Тарихий география ва Эрон тарихига оид ишлар»²⁷ни кўрсатиб ўтиш мумкин. Бу асарлар Ибн Сино даврини ўрганувчилар учун қимматли маълумотлар беради.

Йирик совет олими А. Ю. Якубовский ҳам Ибн Сино даври билан шуғулланган. Бу зусусда олимнинг Ибн Сино ҳақида ёзган мақолалари диққатга сазовордир²⁸.

Ибн Сино яшаган ўлкалардан Жужон, Эрон тарихи борасида ва бу ерларда мавжуд бўлган кичик амирлик ҳамда уларнинг ўзаро олиб борган курашлари ҳақида Н. В. Пигулевская, А. Ю. Якубовский, И. П. Петрушевский, Л. В. Строева, А. М. Беленицкийларнинг «Қадимги даврдан то XVIII аср охиригача бўлган Эрон тарихи»²⁹ асари ҳамда олимлар коллективи яратган «Эрон тарихи»³⁰ китоблари диққатга сазовордир.

²² Ибн ал-Асир, Китоб ал-Комил фи-т-тарих, 9, Қоҳира, 1883.

²³ Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар Наршахий, Бухоро тарихи, форс-тожик тилидан таржима филология фанлари кандидати А. Расуловники. Масъул муҳаррир тарих фанлари кандидати А. Уринбоев, Тошкент, 1966, 120-бет.

²⁴ Бартольд В. В., Туркестан в эпоху монгольского нашествия, Соч., т. I, М., 1963.

²⁵ Бартольд В. В., Работы по отдельным проблемам истории Средней Азии, Соч., т. II, ч. 2, М., 1964.

²⁶ Бартольд В. В., Работы по истории арабского халифата, Соч., т. VI, М., 1966.

²⁷ Бартольд В. В., Работы по исторической географии и истории Ирана, Соч., т. VII, М., 1974.

²⁸ Якубовский А. Ю., Время Авиценны, ж-л «Известия Отделения истории и философии АН СССР», № 3, 1938; Якубовский А. Ю., Ибн Сина, Сб. «Материалы научной сессии АН УзССР», Ташкент, 1953, с. 5—29.

²⁹ Пигулевская Н. В., Якубовский А. Ю., Петрушевский И. П., Строева Л. В., Беленицкий А. М. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века, Изд. Ленинградского университета, 1958.

³⁰ История Ирана, М., 1977.

Ибн Сино илмий мероси кўп мамлакатларда ўрганилмоқда. Булар ҳақида маълумот олмоқчи бўлганлар Ибн Сино асарларига бағишланган библиографик китобларга мурожаат қилишлари мумкин. Чунки бу масала ундай китобларда муфассал баён этилган бўлади. Аммо алломанинг аксар асарлари араб тилида ёзилганлиги ва бу асарлар араб мамлакатларида нашр этилганлиги учун ўқувчи ва мутолаачилар диққат-эътиборини шуларга тортиш мақсадида бу ерда, асосан, араб тилида нашр этилган асарларига, шу муносабат билан араб тилида нашр этилган Ибн Синонинг ўзига бағишланган баъзи китобларга ҳам ҳавола қилиб ўтдик. Чунки бу китоблар сўнггида аллома меросидан иловалар қилинган ё бўлмаса ўқувчи бу китобларда Ибн Сино ибораларини ўзи ёзганича — араб тилида топиб олиши мумкин, зеро, аллома таълифларига етишолмаганлар бу китобга эришсалар, ўша парчаларни ўзидан ҳам ўзлари хулоса чиқариб олишлари мумкин бўлади.

Ибн Сино мероси Совет Иттифоқида ҳам кенг ўрганилиб келмоқда. Шунинг учун ҳам китобхонларга фойдадан холи бўлмас, деган андишада бу ерда шу ҳақда махсус бир боб қўшдик.

ИБН СИНО МЕРОСИНИНГ УРГАНИЛИШИ

Ибн Сино ижоди ва илмий мероси билан қизиқиш ўрта асрлардан бошланган. Ислоом тарқаган ўлкаларда бўлса Ибн Сино асарлари ўзи ёзилган тили — арабчада мутолаа қилиб келинган, заруратга қараб шарҳлар битилган, таржима этилган, баъзи «Қонун»га ўхшаганлари қисқартирилиб фойдаланилган.

Ибн Сино мероси Шарқдагина эмас, Ғарбда ҳам кенг кўламда ўрганилган, таржима қилинган. Ибн Сино ижодини ўрганиш борасида библиографик асарлар яратилди, айниқса ўрта аср олимларига бағишланган баъзи бир асарларда маълум бўлимлар ажратилиб, Ибн Сино ҳақида маълумотлар баён этилди. Масалан, булардан немис олими Карл Броккельманнинг «Араб адабиёти тарихи» асарини кўрсатиш мумкин¹.

1937 йили Истанбулда «Ибн Сино» деган тўплам нашр этилди². Унда олимнинг ҳаёти, фалсафий қараши, тиббий ва адабий меросига оид ранг-баранг мақолалар босилди, турк олимларидан Усмон Эргин Туркия кутубхоналарида сақланадиган Ибн Сино асарлари каталогини нашр этди³. Ундан кейин Эргиннинг бу асари 1956 йили Истанбул университети ва Тиб тарихи институти томонидан алоҳида нашр этилди⁴. Совет олими Содиқ Мирзаев Тошкентда, Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фондида сақланаётган Ибн Сино асарлари библиографиясини — бунда кўпроқ қўлёзма асарлар нусхаларига тўхталган⁵, араб олими Жорж Шаҳота Қанавотий (Анаватий) «Ибн Сино таълифлари»⁶ библиографик асарини, эрон олими Яҳё Маҳдавий Ибн Сино асарлари библиографиясини⁷, эрон

¹ Brockelmann C., Geschichte der Arabischen. Litterature T. I, pp. 452—458, Weimar, 1898, Supplementband, 812—828, 973, Leiden, 1937.

² İbni Sina, Büyük Türk filozofı ve tib ustadı İbni Sina sasiyeti ve eserleri hakkında tetkikler, İstanbul, 1937.

³ Osman Ergin, İbni Sina bibliografyası. İbni Sina, İstanbul, 1937.

⁴ Osman Ergin, İbni Sina bibliografyası, İstanbul, 1956.

⁵ Мирзаев С., Ибн Синонинг Шарқшунослик институтида мавжуд асарлари (библиография), Тошкент, 1955, масъул муҳаррир У. Каримов (бундан кейин Мирзаев С., Ўша асар, деб олинади).

⁶ Жорж Шаҳота Қанавотий, Муаллафот Ибн Сино, Қоҳира, 1950.

⁷ Яҳё Маҳдавий, Феҳристи нусхаҳои мусаннафоти Ибн Сино, Теҳрон, 1954, 398 сах. (бундан кейин Маҳдавий, Ўша асар, деб олинади).

олими Саид Нафисийнинг Ибн Сино ҳақидаги китоби⁸ нашр этилди. Араб олимлари нашр этган «Фалсафий фикр юз йил ичида»⁹ деган китоб ҳам ўрта аср фалсафаси намояндлари асарлари ҳақида қимматли библиографик маълумот беради. 1955 йили Техронда бўлиб ўтган Ибн Сино юбилейи материаллари асосида икки жилдлик мақолалар тўплами чоп этилди¹⁰.

Совет Иттифоқида ўтмишдаги буюк шахслар қатори Ибн Сино меросини ўрганишга катта эътибор бериб келинмоқда. 1937 йили Ибн Сино вафотига 900 йил тўлиши муносабати билан арабшуносларнинг шу йили Ленинградда чақирилган иккинчи сессиясида (19—23 октябрь) Ибн Сино меросини ўрганиш масаласи махсус ўрин эгаллади, бу сессиянинг нашр этилган материаллари тўпламига муқаддима ёзган И. Ю. Крачковский ибораси билан айтганда, «Сессия бу йили вафотига 900 йил тўлган буюк бухоролик олим Ибн Синони четлаб ўтолмаган»¹¹ эди. Сессияда Ибн Синога бағишланган махсус секция иш олиб борди, олим ижоди ва илмий меросига бағишланган докладлар тингланди. Сессияда совет олими А. Ю. Якубовский «Ибн Синонинг даври»¹² деган мавзуда доклад қилди. Бу доклад кейинчалик академиянинг ахборотида ҳам босилиб чиқди¹³.

Сессияда яна А. П. Ковалевскийнинг «Ибн Синонинг ал-Жузжоний тузган биографияси ва унинг адабий тарихи»¹⁴, Е. Э. Бертельснинг «Ибн Сино ва форс адабиёти»¹⁵, А. Я. Борисовнинг «Ибн Сино табиб ва файласуф сифатида»¹⁶, И. И. Гинцбургнинг «Араб табobati ва Шарқшунослик институтидаги ибрий қўлёзмалари бў-

⁸ Саид Нафисий, Пури Сино, Техрон, 1954, 270 саҳ.; Саид Нафисий ҳақида қаранг: Гиунашвили Л. С., Творческий путь Саида Нафиси, Тбилиси, 1976, с. 288.

⁹ Ал-Фикр ал-фалсафий фи миат сана, Байрут, 1962.

¹⁰ Жашномаи Ибн Сино, жилд I—II, Техрон, 1955.

¹¹ Крачковский И. Ю., Предисловие, см. «Труды второй сессии ассоциации арабистов 19—23 октября 1937 г.», под редакцией и с предисловием И. Ю. Крачковского, М.—Л., 1941, с. 3.

¹² Якубовский А. Ю., Время Авиценны. «Вторая сессия ассоциации арабистов 19—23 сентября 1937 г.», Тезисы и содержание докладов, М.—Л., 1937, с. 8—10 (Бундан кейин Тезисы, деб олимпиада).

¹³ Якубовский А. Ю., Время Авиценны, «Известия АН СССР. Отделение общественных наук», № 3, 1938, с. 93—108. 1952 йилга келиб ҳижрий йили билан Ибн Синонинг туғилганига минг йил тўлиши муносабати билан А. Ю. Якубовский қуйидаги номда мақола эълон қилди. Абу Али ибн Сина и его время (к 1000-летию со дня рождения по хиджре мусульманской лунной эры), «Вопросы истории», № 9, 1952, с. 87—110.

¹⁴ Ковалевский А. П., Биография Авиценны, составленная аль-Джузджани и ее литературная история, II сессия, Тезисы, с. 10—12.

¹⁵ Бертельс Е. Э., Авиценна и персидская литература, Тезисы, с. 12—13; «Известия АН СССР, отд. общ. наук», № 1—2, 1938. Е. Э. Бертельс Ибн Сино ҳақида яна «Форс-тожик адабиёти тарихи» асарида ҳам тўхтаб ўтган. Қаранг: «Избранные труды. История персидско-таджикской литературы», М., 1960, с. 113—121.

¹⁶ Борисов А. Я., Авиценна как врач и философ, Тезисы, с. 14—17; «Известия АН СССР, отд. общ. наук», № 1—2, 1938.

йича Ибн Синонинг «Қонун» ва «Уржуза» асарлари¹⁷, А. Э. Шмидтнинг «Ибн Синонинг қўлёзма асарлари Ўзбекистон ССР Давлат кутубхонасида»¹⁸ деган докладлари тингланди. Кейинчалик бу докладларнинг ҳаммаси илмий журнал ва тўпламларда босилиб чиқди.

Е. Э. Бертельснинг бу соҳада ёзганлари Совет Иттифоқида Ибн Сино адабий фаолиятини ўрганиш йўлида дастлабки қадам ва кейинчалик манба хизматини ўтаган бўлса, А. Я. Борисов мақоласи алломанинг фалсафий мероси ҳақида илк мақолалардан бўлди. Садриддин Айний ҳам, «Абу Али Сино» рисоласини чоп этди¹⁹. Ўзбекистонда Ибн Сино ҳақида илк бор нашр этилган илмий нашрлар сирасига А. Семеновнинг рус ва ўзбек тилларида босилган мақолаларини киритиш мумкин²⁰.

1943 йили Т. И. Райновнинг «Ўзбекистоннинг буюк олимлари»²¹ китоби босилиб чиқди. Унда Хоразмий, Форобий, Беруний каби Ибн Синога ҳам махсус боб ажратилган²².

Ибн Сино ижодини ўрганиш ва унинг номини эларо таратишда П. М. Факторовичнинг хизматларини ҳам таъкидлаб ўтиш керак. Унинг «Ибн Сино бухоролик буюк олим», «Ибн Сино салафлари», «Ибн Синонинг Шарқда энг яқин салафлари», «Бухоролик буюк олим Ибн Сино, унинг салафлари, биология ва медицинанинг баъзи актуал масалалар билан улар ишининг боғлиқлиги», «Буюк олим ва табиб Ибн Сино», «Буюк табиатшунос»²³ каби мақолалари матбуотда босилиб чиққан.

Ибн Сино ижоди ва илмий меросини ўрганишда 1952 йили дунё бўйича ўтказилган тантаналар катта воқеа бўлди. Шу йили Ибн Сино туғилганининг ҳижрий йили билан минг йиллиги ни-

¹⁷ Гинцбург И. И., Арабская медицина и произведения Авиценны «Қанон» и «Уржуза» по еврейским рукописям «ИВАН», Тезисы, с. 18; «Труды второй сессии ассоциации арабистов. Труды Института востоковедения», выж. XXXVI, М.—Л., 1941, с. 34—48 (бундан кейин «Труды второй сессии», деб олинади).

¹⁸ Шмидт А. Э., Рукописи произведений Авиценны в Гос. публ. библиотеке УзССР, Тезисы, с. 19—20, «Труды второй сессии», с. 31—33.

¹⁹ Айний С., Абу Али Сино, Сталинобод, 1939 (лотин ҳарфида).

²⁰ Семенов А. А., Абу Али ибн Сина, «Литературный Узбекистан», т. 3, 1937, с. 105—123; Шу автор: Абу Али ибн Сина. «Социалистическая наука и техника», № 10—11, 1937, с. 243—247.

²¹ Райнов Т. И., Великие ученые Узбекистана (IX—XI вв.), Ташкент, 1943.

²² Райнов Т. И., Уша китоб, 20—25-бетлар.

²³ Факторович П. М., Великий бухарский ученый Ибн Сина, «Труды Узбекского Гос. университета им. А. Навои», Новая серия, № 30. Биология, вып. 17, Самарканд, 1941; Предшественники Ибн Сины, «Сб. авторефератов и тезисов научных работ», № 1. Самарканд, 1943, с. 8—9; Ближайшие восточные предшественники Ибн Сины, «Сборник научных трудов Самаркандского Госпединститута», т. VI, Самарканд, 1944, с. 85—86; Великий бухарский ученый Ибн Сина, его предшественники и связь их работ с некоторыми актуальными проблемами биологии и медицины, «Тезисы докладов на научной конференции Самаркандского Госпединститута», Самарканд, 1944; Великий ученый и врач Ибн Сина. ж-л «Врачебное дело», № 10, 1950, с. 947—950; Великий ученый-естествоиспытатель, ж-л «Природа», № 7, 1952. с. 26—28.

шонланган. Ибн Сино ҳижрийнинг 370 йили туғилган, 1370 йили унинг минг йиллиги нишонланган (милодий йилга бу 1950 йил октябрь ойидан то 1951 йил сентябригача бўлган муддатга тўғри келади. Шунинг учун ҳам дунёнинг турли бурчақларида қилинган бу тантана баъзи ерларда 1952, бошқаларида 1954 йили нишонланган). Шу муносабат билан СССРда, хусусан, Тошкентда Ибн Сино ижодини ўрганиш бўйича режалар тузилди. Матбуотда Ибн Сино ижоди ва унинг илмий меросига бағишланган материаллар бериб борилди.

1952 йили 6 октябрда Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг илмий сессияси бўлиб ўтди. Сессия материаллари келаси йили Шарқшунослик институти томонидан алоҳида нашр этилди²⁴. Сессияда бешта доклад тингланди. Сессия материалларида босилган А. Ю. Якубовскийнинг «Ибн Сино»²⁵ мақоласи олимнинг ҳаёти ва ижоди ҳақидаги ҳозиргача ўз қимматини йўқотмаган муҳим асар бўлиб қолди. Тўпламда Т. Н. Қори-Ниёзов «Буюк олим ва мутафаккир»²⁶, У. И. Каримов «Ибн Сионинг химияга оид қарашларига доир»²⁷ мақоласи билан қатнашган. Ю. Н. Завадовскийнинг тўпламда босилган мақоласи²⁸ эса ўрта асрнинг икки буюк алломаси Беруний билан Ибн Сино ўртасида бўлиб ўтган фалсафий ёзишмаларга бағишланган. Ниҳоят, Д. Г. Вороновскийнинг «Ибн Сионинг «Тиб қонунлари» асари»²⁹ мақоласи ва унга илова тариқасида «Қонун» мундарижаси берилган. Тўплам Ибн Сино ижодини ўрганишда дастлабки қадам бўлди.

Ундан ташқари, Ибн Сино мероси ва ижодини ўрганишда ЎзССР Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фондидаги қўлёзма асарларни ўрганиш ҳам катта аҳамият касб этди. Бу борада Ибн Сионинг институт фондида сақланиб келаётган қўлёзма асарларини ўрганиш, уларни тавсиф этиш ва бу тавсифларнинг қўлёзмалар каталогига чоп этилиши билан олим ижодини ўрганишга яна бир қадам қўйилди. Институт фондидаги Ибн Синога оид қўлёзмаларни ўрганиш бу соҳа мутолаачилари учун анча қулайлик яратди. 1952 йилдан бери Тошкентда нашр этилаётган «Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг Шарқ қўлёзмалари тўплами»³⁰ бу орада алломанинг

²⁴ Ибн Сина, «Материалы научной сессии Академии наук УзССР, посвященной 1000-летию юбилею Ибн Сины», отв. редактор А. К. Арендс, Ташкент, 1953, с. 80.

²⁵ Якубовский А. Ю., Ибн Сина, Уша тўплам, 5—29-бетлар.

²⁶ Кары-Ниязов Т. Н., Великий ученый и мыслитель, Уша тўплам, 30—37-бетлар.

²⁷ Каримов У. И., К вопросу о взглядах Ибн Сины на химию, Уша тўплам, 38—45-бетлар.

²⁸ Завадовский Ю. Н., Ибн Сина и его философская полемика с Беруни, Уша тўплам, 46—56-бетлар.

²⁹ Вороновский Д. Г., «Канон медицинских знаний» Ибн Сины, Уша тўплам, 5—7-бетлар.

³⁰ Собрание восточных рукописей Академии наук Узбекской ССР, т. I—V, Ташкент, 1952—1960, под редакцией и при участии А. А. Семенова; т. VI, VIII, X, под ред. А. А. Семенова и Д. Г. Вороновского; т. VII, IX, под ред. и при участии А. Урунбаева и Л. М. Епифановой (бундан кейин СВР, деб олинади).

институт хазинасида мавжуд бўлган асарларини кўпчилик диққат-эътиборига ҳавола қилди.

Шундай ишлардан бири ЎзССР Фанлар академияси Шарқшунослик институти томонидан чиқарилган «Ибн Синонинг Шарқшунослик институтидаги мавжуд асарлари»³¹ библиографиясидир. Библиографияни таниқли олим Содиқ Мирзаев тузган эди. С. Мирзаев Ибн Синога тегишли ҳар бир асардан муаллиф кузатган мақсадни қисқа хулосалаб баён қилиб берган. Библиографияда институт фондидаги Ибн Синога тегишли барча қўлёзма ва босма китоблар ҳақида маълумот ҳам берилган. С. Мирзаев бунда Ибн Синонинг ҳар бир асари устида тўхтар экан, улар ҳақида қисқача тавсиф беради, мазмунини хулосалаб келтиради. Бу библиографик китоб босилиб чиққанига чорак аср ўтган бўлишига қарамай, ҳамон у мутолаачиларнинг диққат-эътиборини ўзига тортиб келади.

Ибн Сино илмий меросининг Ўзбекистонда ўрганилиши ҳақида С. Азимжонованинг бир қанча мақолалари ҳам эълон қилинган. Гарчи бу мақолалар номи Ўзбекистонда қўлёзма бойликларини ўрганишга бағишланган бўлса ҳам, у ерда Ибн Сино мероси ҳақида анчагина фикр-мулоҳазалар баён этилган.³²

П. Г. Булгаков Беруний ҳақидаги китобида Ибн Сино ҳақида ҳам анча мулоҳазалар баён этган³³.

Ибн Сино асарлари қўлёзмалари дунёнинг кўп шарқшунослик марказларида сақланади. Шулардан бири, Ленинграддаги М. Е. Салтиков-Шчедрин кутубхонасидаги унинг мавжуд қўлёзма асарлари ҳақида ўз вақтида К. Б. Старкова ва П. Г. Булгаковлар,³⁴ Бокудаги Ибн Сино қўлёзма асарлари ҳақида М. Султонов ёзган эди.³⁵ Тошкентда, Шарқшунослик институти фондида сақланаётган Ибн Сино қўлёзма меросини ўрганиш борасида Қ. Муниров-

³¹ Мирзаев С., Ибн Синонинг Шарқшунослик институтидаги мавжуд асарлари (библиография). Тошкент, 1955. Масъул муҳаррир У. И. Каримов.

³² Азимжанова С. А., Изучение наследия Ибн Сины в Узбекистане, «Известия АН УзССР», № 6, 1954; «Восточные рукописи ИВ АН УзССР и их изучение», «Труды ИВ АН УзССР», вып. 3, 1954; Д. Г. Вороновский билан ҳамкорликда ёзилган мақола: Собрание восточных рукописей АН УзССР. Восточные фонды крупнейших библиотек Советского Союза, М., 1963; Востоковедение, «Наука в Узбекистане», II, «Общественные науки», Ташкент, 1974, с. 226—250; 1954 йили Эронда бўлган Ибн Сино юбилейи муносабати билан қилинган С. Азимжонованинг «Бар расий «Қонун»и Ибн Сино дар Ўзбекистон» доклади кейинчалик юбилей материаллари ичида ҳам нашр этилган (Жашномаи Ибн Сино, II жилд, Техрон, 1955, 398—402-бетлар).

³³ Булгаков П. Г., Жизнь и труды Беруни, Ташкент, 1972.

³⁴ Старкова К. Б., Рукопись «Канона по медицине» Ибн Сины из собрания Гос. публичной библиотеки им. М. Е. Салтыкова-Щедрина, «Труды ГПБ им. М. Е. Салтыкова-Щедрина», т. 2, Л., 1957, с. 39—54; Булгаков П. Г., Сокращение «Канона» Авиценны в собрании арабских рукописей Государственной публичной библиотеки им. М. Е. Салтыкова-Щедрина, «Труды ГПБ им. Салтыкова-Щедрина», II (IV), «Восточный сб.», Л., 1957.

³⁵ Султанов М. С., Редкие рукописи классиков народа Ближнего и Среднего Востока в рукописном фонде АН АзССР, «Материалы Первой все-союзной конференции востоковедов в Ташкенте», Ташкент, 1958, с. 930.

нинг «Шарқ қўлёмалари хазинаси»³⁶ рисоласини ҳам кўрсатиш керак.

Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Ибн Синонинг йирик асари «Тиб қонунлари»ни ўзбек ва рус тилларига таржима этиш ҳақида қарор қабул қилган эди. Бунда Тошкентдаги шарқшунос-филологлар билан бирга медиклар, Москва медиклари ҳам бу ишга жалб қилинди. Натижада Ибн Синонинг тибга оид капитал асари рус ва ўзбек тилларига таржима қилинди.³⁷

1954 йили Ибн Сино «Тиб қонунлари»нинг биринчи китоби таржимаси рус ва ўзбек тилларида нашрдан чиқди. Китобга медицина фанлари тарихчиси, СССР Медицина Фанлари академиясининг мухбир аъзоси, медицина фанлари доктори, профессор Б. Д. Петров «Ибн Сино—«Қонун»нинг яратувчиси» деган муқаддима ёзган.³⁸ Кейин у «Ибн Сино—клиницист» деган катта таҳлилий мақоласини илова қилган.³⁹ Автор муқаддимада Ибн Сино ҳаёти ва ижодига тўхтаган бўлса, иккинчисида алломанинг тиб-биётдаги ютуқлари ҳақида қисқа очерк берган. Ундан ташқари, бу жилднинг ўзбекчасида А. Асқаров (7—9-бетлар), русчасида В. Н. Терновский (7—10-бет)лар кичик сўз боши ҳам ёзишган.

Ибн Синонинг «Қонун» асари муносабати билан Медицина Фанлари академиясининг мухбир аъзоси В. М. Карасикнинг «Ибн Сино «Тиб қонунлари» ва қадимги медицинада дори билан даволаш системалари»⁴⁰ мақоласи, «Қонун»нинг III китобига В. Қ. Жумаевнинг «Абу Али ибн Синонинг умумий клиник қарашлари ва уларнинг назарий асослари» мақоласи илова қилинган.⁴¹ Бу муаллифлар «Қонун» нашр этилиши муносабати билан яна анчагина тадқиқотлар қилдилар. Б. Д. Петров Ибн Сино ижоди, айниқса, унинг медицинадаги меросига бағишлаб бир неча мақолалар эълон қилди. Унинг «Ибн Сино», «Ибн Сино — клиницист», «Буюк табиб, файласуф, олим», «Ибн Сино «Қонун»и болалар соғлиғи ҳақида», «Ибн Сино «Қонун»ида соғлиқни сақлаш масаласи», «Ибн Сино меросини СССРда ўрганиш натижалари ва келажакдаги вазифалар», унинг «Медицина тарихи очерклари» ки-

³⁶ Муниров Қ., Сокровищница Восточных рукописей, М., 1962, с. 23.

³⁷ Абу Али ибн Сино. Тиб қонунлари, I—V китоблар, Тошкент, 1954—1961; «Канон врачебной науки», I—V китоби, Тошкент, 1954—1960.

³⁸ Петров Б. Д., Ибн Сино — «Қонун»нинг яратувчиси (ўзбекчага В. Қ. Жумаев таржима қилган); Абу Али ибн Сино, Тиб қонунлари, 11—66-бетлар (бетлар рим рақами билан қўйилган). Биринчи китобнинг русча нашрида ҳам Б. Д. Петровнинг «Ибн Сино — творец «Кано́на» деган мақоласи босилган.

³⁹ Петров Б. Д., Ибн Сино — клиницист (I) Канон, т. III, часть II, с. 525—546; т. IV, с. 597—624.

⁴⁰ Карасик В. М., «Тиб қонунлари» ва қадимги медицинада дори билан даволаш системалари, «Тиб қонунлари», II, Тошкент, 1959, 685—710-бетлар; Шу автор. «Канон врачебной науки» и система лекарственной терапии в старой медицине, Канон, II, с. 687—710.

⁴¹ Жумаев В. Қ. Абу Али ибн Синонинг умумий клиник қарашлари ва уларнинг назарий асослари. Ибн Сино, Қонун, иккинчи китоб, Тошкент, 1960, 527—558-бетлар.

тобидаги «Ибн Сино — «Қонун» яратувчиси» қисми, «Қасаллик, диагноз ва Ибн Сино «Қонун»и бўйича даволаш», «Ибн Сино Шарқ ва Ғарб фанининг боғловчиси сифатида» мақолалари, «Ибн Сина»⁴² рисоласи каби асарлари аллома илмий меросининг кенг қўламда ўрганилишида олижаноб вазифаларни бажарди.

Ибн Сино тиббий меросини илмий ўрганишда В. Н. Терновскийнинг ҳам хизмати катта. У Ибн Сино ижодини энг дастлаб ўрганган ва қаламга олган медиклардан. Унинг Ибн Сино ҳаёти ва фаолиятига оид асари 1937 йили босилган эди.⁴³ Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Ибн Синонинг «Тиб қонунлари»ни таржима ва нашр этишга қарор қилгандан сўнг унинг русчисини медицина нуқтаи назардан таҳрир қилиш ишига В. Н. Терновский жалб қилинган эди. У «Қонун»нинг биринчи китобига сўз боши ёзган эди. Унинг «Қонун»ни нашри ҳақида ва Ибн Сино портрети ҳақидаги мақолалари ва у ҳақда тўплаган материаллари асосида 1969 йили «Ибн Сино» деган китоби юзага келди.⁴⁴

Ибн Сино «Қонун»и асосида анчагина ишлар қилинди, диссертациялар ёқланди, китоблар ёзилди. Масалан, Л. Алавий «Ибн Сино асарларида ошқозон-ичак касалликлари ҳақида»⁴⁵ мавзуида кандидатлик диссертациясини ёқлади. Шу муносабат билан — «Ибн Сино асарларида йўғон ичак касалликлари», «Абу Али ибн Сино асарларида ич кетиш касаллигининг классификацияси»⁴⁶ каби мақолаларини эълон қилди. Кўп ўтмай, 1963 йили В. Қ. Жумаев «Ибн Сино хирургияси» деган мавзуда докторлик диссертациясини ёқлади. В. Жумаевнинг бу иши алоҳида китоб ҳолида нашр этилди.⁴⁷ В. Жумаев бу иш муносабати билан бир не-

⁴² Петров Б. Д., Авиценна, «Вестник Академии наук СССР», № 4, 1952; Авиценна — клиницист, «Клиническая медицина», № 11, 1952; Великий врач, философ, ученый, «Медицинский работник», 15, VIII, 1952, «Канон» Авиценны о здоровье детей. «Педиатрия», № 5, 1952; Итоги и очередные задачи изучения в СССР медицинского наследства Ибн Сины. Первая Всесоюзная конференция Востоковедов, «Тезисы докладов и сообщений», Ташкент, 1957; Ибн Сина — творец «Канона», Очерки истории отечественной медицины, М., 1962; Болезнь, диагноз и лечение в «Каноне» Ибн Сины, ж-л «Терапевтический архив», т. 33, вып. 1, М., 1961; Ибн Сина как связующее звено науки Востока и Запада, «Труды IX Международного конгресса по истории науки в Барселоне», т. II, М., 1959; Ибн Сина. Ташкент, 1976, с. 32.

⁴³ Терновский В. Н., Авиценна, его жизнь и труды в области биологии и медицины. Труды Казанского мединститута, т. II, Казань, 1937.

⁴⁴ Терновский В. Н., Предисловие к I книге «Канона врачебной науки», Ташкент, 1954, с. VII—X; Полное издание «Канона врачебной науки», «Советское здравоохранение», № 4, 1961; Ибн Сина, М., 1969, с. 192.

⁴⁵ Аляви Л., О желудочно-кишечных заболеваниях в трудах Ибн Сины. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата медицинских наук, Ташкент, 1957.

⁴⁶ Аляви Л., Заболевание толстых кишок (куландж) в трудах Ибн Сины, ж-л «Медицинский журнал Узбекистана», № 4, 1957, с. 65—69; Классификация поносов в трудах Абу Али ибн Сино, «Медицинский журнал Узбекистана», № 2, 1957.

⁴⁷ Джумаев В. К., Хирургия Абу Али ибн Сины и её исторические истоки (материалы к истории хирургии), Ташкент, 1965, с. 272. Бу китоб ҳақида шу рецензияга қаранг: Ирисов А. Ценный вклад в изучение научного наследия Ибн Сины, ОНУ, № 5, 1966, с. 68—69. Жумаев китоби 1979 йили иккинчи бор нашр этилган.

ча илмий мақолалар эълон қилди: «Ибн Сино «Тиб қонунлари»нинг тўртинчи китоби ҳақида», «Ибн Сино «Тиб қонунлари»да яралар ҳақида таълимот ва уларнинг тарихий ўзани», М. Мақсудов билан ҳамкорликда «Абу Али ибн Сино «Тиб қонунлари» материаллари асосида нерв системасининг оғриқлари» мақолалари босилиб чиқди.⁴⁸ Яна медиклардан Йўлдош Орзуметов «Ибн Синонинг «Тиб қонунлари» асари материаллари бўйича жигар касалликларига оид тиббий қарашлари»⁴⁹ деган мавзуда кандидатлик диссертациясини ёқлади. Унинг шу мавзуда бир неча мақолалари босилиб чиқди.⁵⁰ К. А. Холиқов «Ибн Сино асарларида инсон анатомияси масалалари» мавзуда диссертация ёқлади.⁵¹ М. С. Шойусупованинг «Ибн Синонинг гигиенага оид баъзи бир қарашлари»⁵² мақоласи ҳам босилиб чиқди. «Тиб қонунлари» нашр этилиши билан медик олимлар Ибн Сино асарига тез-тез мурожаат қила бошладилар. Чунончи, А. Асқаров «Абу Али ибн Сино терапевт сифатида»⁵³, «Ибн Сино асарлари бўйича қоринга сув йиғилиб қолишини даволаш»⁵⁴, А. Асқаров билан А. Финкель Ибн Сино бўйича ошқозон касаллиги устида ҳамкорликда мақола ёздилар,⁵⁵ Ш. Алимовнинг «Ибн Сино асарларида ўлка патологияси»⁵⁶, «Сил касаллиги қадимги ўзбек тиббий адабиётида»⁵⁷, А. Ғуломовнинг «Абу Али ибн Сино «Тиб қонунлари»да сил касаллиги масаласи»,⁵⁸ И. Э. Ақоповнинг «Ибн Синода қон келишини

⁴⁸ Жумаев В. Қ., «Тиб қонунлари»нинг тўртинчи китоби ҳақида; Абу Али ибн Сино. Тиб қонунлари, IV китоб, Тошкент, 1960, 609—624-бетлар; Учение о ранах в «Каноне врачебной науки» Ибн Сины и его исторические истоки, «Медицинский журнал Узбекистана», № 3, 1965; М. Мақсудов билан ҳамкорликда, «Травмы нервной системы по материалам «Канона врачебной науки» Абу Али ибн Сины, «Медицинский журнал Узбекистана», № 5, 1966; Яна шу авторлар, Тезисы докладов научной сессии Ташкентского института усовершенствования врачей, Ташкент, 1964; В. Жумаевнинг «Классификация хирургических заболеваний в общей части «Канона врачебной науки» Ибн Сины», «Медицинский журнал Узбекистана», № 8—9, 1958, с. 99—105; Выездная сессия АН УзССР в г. Бухаре, посвященная изучению научного наследия Ибн Сины и исторические памятники Бухары, МЖУ, 8—9, 1958.

⁴⁹ Арзуметов Ю. С., Медицинские взгляды Ибн Сины по материалам «Канона врачебной науки» о печени, АКД, Ташкент, 1964.

⁵⁰ Арзуметов Ю. С. Ибн Сина о болезнях печени, «Медицинский журнал Узбекистана», № 8, 1966, с. 40—44; Взгляды Ибн Сины на желтуху (этиология, патогенез и классификация), «Труды Института краевой экспериментальной медицины АН УзССР», вып. 4, Ташкент, 1962, с. 120—127; Анатомия — физиологические данные о печени в «Каноне врачебной науки» Ибн Сины, «Известия АН УзССР», серия медицина, № 6, 1959, с. 72—76; Ибн Сина о методах приготовления лекарственных средств, «Медицинский журнал Узбекистана», № 10, 1968; О лекарственных повязках как методе лечения, рекомендованном Ибн Синой при заболевании печени, «Медицинский журнал Узбекистана», № 4, 1968.

⁵¹ Халиков-К. А., Вопросы анатомии человека в произведениях Абу Али ибн Сины, автореферат канд. дисс., Ташкент, 1970 (ТашМИ); Ибн Сина — выдающийся анатом средневековья, «Труды молодых ученых-медиков Узбекистана», т. 3, Ташкент, 1972.

⁵² Шайусупова М. С., О некоторых гигиенических взглядах Ибн Сины, «Проблемы гигиены и организации здравоохранения в Узбекистане», вып. 1, Ташкент, 1973, с. 45—46.

тўхтатадиган моддалар ва ҳозирги замонда унинг қиммати»,⁵⁹ Х. Ғ. Ғафуровнинг «Абу Али ибн Сино ва унинг илмий меросининг клиник хирургияда аҳамияти»,⁶⁰ «Ибн Синонинг «Тиб қонунлари» асари»,⁶¹ О. Шокиров «Ибн Сино ва унинг синиш ва чиқиш ҳақидаги таълимот ривожланишида аҳамияти»,⁶² В. Д. Гордееванинг «Ибн Сино «Қонун»и бўйича нерв системасидаги баъзи касалликларга қарашлари»,⁶³ М. В. Борзовнинг «Ибн Синога бағишланган мақолалари»,⁶⁴ М. И. Бадановнинг «Ибн Сино асарларида эпидемиология элементлари»,⁶⁵ В. Н. Бехтерованинг «Ибн Сино асарлари бўйича тиббий бадантарбиянинг ривожланиш тарихига доир»⁶⁶ мақоласи, И. П. Ильинский «Ибн Сино тиббий бадантарбия ҳақида»,⁶⁷ Г. Г. Арутюнян, А. Шабанов «Араб медицинасининг пайдо бўлиш даврига доир баъзи мулоҳазалар»,⁶⁸ Ҳ. Ҳ. Холматовнинг «Ибн Сино «Қонун»ида тавсиф қилган доривор

⁵³ Аскарлов А. А., Абу Али ибн Сина как терапевт, ж-л «За социалистическое здравоохранение Узбекистана», № 4, 1954, с. 113—120.

⁵⁴ Аскарлов А. А., Лечение водянки живота по Ибн Сине, в кн. «Вопросы физиологии и патологии органов пищеварения», Ташкент, 1964, т. I, с. 622—630.

⁵⁵ Аскарлов А. А., Финкель А. А., Семiotика болезней по Абу Али ибн Сине. «Медицинский журнал Узбекистана», № 8—9, 1958.

⁵⁶ Алимов Ш. А., Легочная патология в трудах Ибн Сины, см. «Вопросы клиники и терапии туберкулеза», Ташкент, 1951, с. 185, 191.

⁵⁷ Алимов Ш. А., Туберкулез в древней узбекской медицинской литературе, «Проблемы туберкулеза», № 1, с. 50—54, 1950.

⁵⁸ Гулямов А. Г., Чахотка (туберкулез легких) в «Каноне врачебной науки» Абу Али ибн Сины, «Медицинский журнал Узбекистана», № 1, 1958, с. 69—72. ●

⁵⁹ Акопов И. Э., Кровоостанавливающие лекарственные вещества у Абу Али ибн Сины и современная их оценка, «Медицинский журнал Узбекистана», № 2, 1959.

⁶⁰ Ғафуров Х. Ғ., Абу Али ибн Сина и значение его научного наследия в клинической хирургии, «За социалистическое здравоохранение», № 4, 1954, с. 121—124.

⁶¹ Ғафуров Х. Ғ., «Канон медицины» Абу Али ибн Сины, «Правда Востока», 7 сентября 1954 года.

⁶² Шакиров А. Ш., Авиценна и его роль о развитии учения о переломах и вывихах (Травматология), «Труды УзНИИТО», т. 4, Ташкент, 1953, с. 67—72.

⁶³ Гордеева В. Д., Взгляды Авиценны на некоторые болезни нервной системы по «Канону», «Материалы III научной конференции молодых ученых ТашМИ», Ташкент, 1968, с. 302—303.

⁶⁴ Борзов М. В., Ибн Сина — великий медик, ученый Средней Азии, «Труды Узбекского Института венерологии и дерматологии», т. 3, Самарканд, 1938.

⁶⁵ Баданов М. И., Элементы эпидемиологии в трудах Ибн Сины, «Медицинский журнал Узбекистана», № 8, 1961, с. 68—74.

⁶⁶ Бехтерова В. Н., К истории развития врачебной физкультуры по трудам Абу Али ибн Сины, «Медицинский журнал Узбекистана», № 8—9, 1958.

⁶⁷ Ильинский И. П., Абу Али ибн Сина о лечебной физкультуре, сб. «Научные труды ТАШИУВ», т. 7, Ташкент, 1959, с. 123—128.

⁶⁸ Арутюнян Г. Г., Шабанов А. Некоторые данные, относящиеся к эпохе возникновения арабской медицины, «Труды сектора истории армянской медицины АН АрмССР», вып. I, Ереван, 1948.

ўсимликлар ҳақида»⁶⁹ мақолалари, Н. М. Мажидов билан В. Д. Гордеевнинг «Ибн Синонинг неврологик қарашлари»,⁷⁰ К. М. Парпиевнинг «Ибн Сино асарларида сариқ касаллиги»⁷¹ асарлари майдонга келди.

Ибн Сино «Қонун»и нашр этилиши муносабати билан С. А. Решетниковнинг баъзи мақолаларини ва «Қонун»га ёзган тақрирларини⁷² ҳам айтиб ўтиш лозим.

* * *

Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти Ибн Сино ижодини янада чуқур ўрганиш йўлида катта масканга айланди. Шу институт ташаббуси билан Ибн Сино борасида турли-туман нашрлар бажо келтирилди, анжуманлар ўтказилди.

1954 йилда Техрон (Эрон)да бўлган Ибн Синонинг юбилейига машҳур шарқшунос Е. Э. Бертельс бошчилигида Совет Иттифоқи делегацияси қатнашган эди. Булар орасида ўзбек шарқшуносларидан С. Азимжонова ва У. Қаримовлар ҳам бор эди. Ушанда Эронда Ибн Сино қабрини очиб унинг хоку суяклари янги қабрга қўчирилган эди. Шу маросим пайтида Эрон олими Саид Нафисий Ибн Сино калла суягининг иккита суратини олиб қолишга улгурган экан. Саид Нафисий шу калла суяк суратини совет делегациясига совға қилган. У Совет Иттифоқида инсон калла суягига қараб унинг асл тимсолини тиклайдиган И. М. Герасимовга элтиб беришни ва шу асосда Ибн Синонинг тўғри шаклини чизиб беришни ундан илтимос қилишни тайинлаган эди. Совет делегацияси бу илтимосни бажариб, И. М. Герасимов Ибн Сино калла суяги сурати асосида унинг портретини яратишга муваффақ бўлди. Натижада дунёда биринчи марта Ибн Синонинг асл тимсоли тикланди. Бу ҳақда битилган фикр-мулоҳазалар Тошкентда, Шарқшунослик институти ташаббуси билан нашр этилган «Ибн Сино портрети» деган рус ва ўзбек тилларида нашр этилган китобда

⁶⁹ Халматов Х. Х., О лекарственных растениях, описанных в «Каноне» Ибн Сины, ж-л «Известия АН УзССР», Серия медицина, № 2, 1958; Растительные средства мочегонного действия, описанные в «Каноне врачебной науки» Абу Али ибн Сины, «Труды Ташкентского фармацевтического института», т. 3, 1962, с. 224—237.

⁷⁰ Мажидов Н. М., Гордеева В. Д., Неврологические воззрения Абу Али ибн Сины, «Клиническая неврология Узбекистана», вып. I, Ташкент, 1970, с. 31—41.

⁷¹ Парпиев К. М., Желтуха в трудах Ибн Сины, «О физических упражнениях», Серия медицина, Ташкент, 1959, с. 33—40.

⁷² Решетников С. А., Рецензия на I книгу «Канона врачебной науки», «Клиническая медицина», № 2, 1956; Рец. на кн. I, II, «Аптечное дело», т. VI, № 3, 1957; «Книга о сложных лекарствах» Ибн Сины, Пятая заключительная часть «Канона», «Аптечное дело», № 2, 1963; Лекарствоведение Ибн Сины, «Клиническая медицина», т. 35, № 5, 1957; Яды и противоядия в «Каноне», «Фармакология и токсикология», № 4, 1962; «Вопросы гигиены питания в «Каноне» Ибн Сины», «Вопросы питания», т. 16, № 2, 1957.

баён этилди.⁷³ Китобга А. К. Арендс сўз боши ёзган,⁷⁴ йирик анатом В. Н. Терновскийнинг Ибн Сино қабридан олинган бош суягининг тавсифи⁷⁵ ва ниҳоят И. М. Герасимов калла суяк асосида ўзи чизган Ибн Сино портрети ҳақида аллома қабри—Ҳамадонда олинган бош суяги фотолари ва улар тикланиб ишланган Ибн Сино портрети берилган.⁷⁶

Аммо иш шу билан тугамади, бу соҳадаги мутахассисларни Ибн Сино портрети қониқтирмади. Улар И. М. Герасимов ишланган портретда айрим етишмовчилик ва камчиликлар топиб, ўша бош суяк фотоси асосида яна бошқатдан Ибн Сино шаклини чиздилар, шу асосда унинг бюстини яратдилар,⁷⁷

Ибн Сино ижодини ўрганиш кўлами борган сари кенгая бошлади. Ҳатто 1957 йили (4—11 июнь) Тошкентда ўтган Биринчи Бутуниттифоқ шарқшунослар илмий конференциясида ҳам Ибн Сино илмий меросини ўрганиш масаласига алоҳида секция ажратилди ва бир неча докладлар тингланди. Кейинчалик конференция материаллари асосида тўплам босилиб чиқди.⁷⁸ Тўпламга В. Н. Терновский кириш сўзи ёзган.⁷⁹ Шарқшунос олим А. К. Арендс «Ибн Синонинг Шарқдаги салафлари ва улар асарларининг «Қонун»ни ўрганишда аҳамияти»⁸⁰ деган мавзуда, профессор А. Асқаров эса «Ибн Сино «Қонун»и бўйича ўпка ва кўкрак касаллиги»,⁸¹ М. А. Салье «Ибн Сино «Қонун»ида учрайдиган медицина терминларининг баъзи бир масалалари ҳақида»,⁸² У. Каримов «Ибн Сино бўйича фанлар классификацияси»,⁸³ Ю. Н. Завадовский «Ибн Сино биографиясига оид манбалар»,⁸⁴ М. Р. Ражабов «Ибн Сино илмий меросининг Тожикистонда ўрганилиши»,⁸⁵ А. Қ. Қодиров «Ибн Синонинг ўрта аср Шарқда ботаника фанини

⁷³ Портрет Ибн Сино, Ташкент, 1956; Ибн Сино портрети, Тошкент, 1957.

⁷⁴ Арендс А. К., Уша китоб, русчада 3—7-бетлар, ўзбекчада 3—10-бетлар.

⁷⁵ Терновский В. Н., Описание черепа, извлеченного из могилы Ибн Сино, с. 9—13; Портрет Авипценны, «Клиническая медицина», т. 35, № 1, М., 1957.

⁷⁶ Герасимов И. М., Портрет Ибн Сино, с. 14—29.

⁷⁷ Атабеков Ю. А., Соколова Е. С., Хамидуллин Ш. Х., Ибн Сино бюсти; Бюст Ибн Сино, Ташкент, 1969 (Ўзбек ва рус тилларида).

⁷⁸ «Материалы Первой Всесоюзной научной конференции востоковедов в г. Ташкенте от 4—11 июня 1957 г.», Ташкент, 1958 (бундан кейин фақат китоб бети кўрсатиб кетилди).

⁷⁹ Терновский В. Н., с. 957—959.

⁸⁰ Арендс А. К., Восточные предшественники Ибн Сино и значение их трудов для изучения «Канона», Уша асар, с. 961—969.

⁸¹ Асқаров А., Заболевания легких и груди по «Канону» Ибн Сино, с. 970—978.

⁸² Салье М. А., О некоторых проблемах медицинской терминологии в «Каноне» Ибн Сино, с. 978—985.

⁸³ Каримов У. И., Классификация наук по Ибн Сино, с. 986—990.

⁸⁴ Завадовский Ю. Н., Источники для биографии Ибн Сино, с. 991—1001.

⁸⁵ Ражабов М. Р., Изучение научного наследия Ибн Сино в Таджикистане, с. 1002—1005.

ривожлантиришдаги роли»,⁸⁶ Р. И. Худойбердиев «Ибн Сино ва бадантарбия масалалари»⁸⁷ ҳақида мақолалари босилиб чиқди.

Тўпلامда булардан ташқари секция йиғилишида билдирилган мулоҳазалар ҳам босилган. Чунончи, унда медиклардан Х. Ғ. Ғафуров, А. Асқаров, А. Ғуломов, шарқшунослардан М. А. Салъе, А. К. Арендс ва В. Н. Терновскийнинг яқунловчи сўзи босилган.

* * *

Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида Ибн Сино илмий меросини чуқур ўрганиш йўлга қўйилган. 1958 йили институтнинг илмий ходими Ю. Н. Завадовский Абу Али ибн Синонинг биографиясини ўрганиб диссертация ёқлади,⁸⁸ ушбу сатрлар муаллифи 1961 йили Ибн Синонинг адабий фаолиятини ўрганиб, унинг «Саломон ва Ибсол» повести устида кандидатлик диссертациясини,⁸⁹ институтнинг кекса илмий ходими Абдуфаттоҳ Расулов Ибн Сино тўғрисида ёзган илмий ишлари мажмуаси асосида кандидатлик диссертациясини ёқлади.⁹⁰ А. Расулов классик меросни ўзбек тилига таржима қилиш устида, айни вақтда, Ибн Сино «Қонун»и таржимаси тажрибалари борасида фикр юритади. Кўп ўтмай, иқтидорли арабшунос олим У. И. Қаримов раҳбарлигида Ҳ. Ҳикматуллаев «Ибн Синонинг «Қалб дорилари» рисоласи»⁹¹ деган мавзуда, Ш. Шоисломов «Ибн Синонинг тиббий достони»⁹², Э. Т. Талабов «Ибн Синонинг соғлиқни сақлашга оид рисоалари»⁹³ ҳақида диссертация ёқладилар. Ҳ. Ҳикматуллаев⁹⁴, Ш. Шоисломов⁹⁵, Э. Талабов⁹⁶лар асарлари алоҳида китоб ҳолида ҳам нашр қилинди.

⁸⁶ Кадыров А. К., Роль Ибн Сины в развитии ботанической науки средневекового Востока, с. 1006—1012.

⁸⁷ Худайбердиев Р. И., Ибн Сина и вопросы физического воспитания, с. 1013—1016.

⁸⁸ Завадовский Ю. Н., Абу Али ибн Сина (опыт критической биографии), автореферат дисс. на соискание ученой степени канд. исторических наук, Ташкент, 1958.

⁸⁹ Ирисов А., Повесть «Саламан и Ибсал» Ибн Сины, автореферат канд. дисс., Ташкент, 1961.

⁹⁰ Расулов А., Автореферат о научных работах старшего научного сотрудника ИВ АН УЗССР, представленный на соискание ученой степени канд. филологических наук, Ташкент, 1961.

⁹¹ Хикматуллаев Х., Трактат Абу Али ибн Сины, «О сердечных лекарствах», автореферат канд. дисс., Ташкент, 1964.

⁹² Шаисламов Ш., Урджуза фи-т-тиб Ибн Сины, автореферат канд. дисс., Ташкент, 1973.

⁹³ Талабов Э. Т., Трактаты по гигиене Ибн Сины, автореферат канд. дисс., Ташкент, 1973.

⁹⁴ Хикматуллаев Ҳ., Абу Али ибн Синонинг «Юрак дорилари номли рисоласи, Масъул муҳаррир У. И. Қаримов, Тошкент, 1966, 180-бет.

⁹⁵ Шоисломов Ш., Ибн Синонинг тиб ҳақидаги шеърый асари, Масъул муҳаррир У. И. Қаримов, Тошкент, 1972.

⁹⁶ Талабов Э., Абу Али ибн Синонинг соғлиқни сақлашга доир рисоалари, Масъул муҳаррир У. И. Қаримов, Тошкент, 1978, 132-бет.

С. Раҳимов «Ибн Синонинг педагогик қарашлари»⁹⁷ деган темада диссертация ёқлади. Кейинчалик С. Раҳимовнинг бу илмий иши алоҳида китоб бўлиб босилиб чиқди.⁹⁸ 1965 йили Бухоро Педагогика институти ўқитувчиси М. Аҳадова Ибн Синонинг физика ва математикага оид асарлари устида кандидатлик диссертациясини ёқлади.⁹⁹ Шундан сўнг М. Аҳадованинг бир неча илмий тўпламларда мақолалари эълон қилинди. Бунга унинг «Ибн Сино «Донишнома»сининг арифметикага доир қисми», «Ибн Сино «Донишнома»сининг геометрия қисми», «Ибн Синонинг физика-математикага оид асарлари ҳақида», «Ибн Синонинг «Меъёр ал-уқул» («Ақл торозуси»), унинг Аристотель ва Герон рисоалари билан қиёси»¹⁰⁰ кабиларни келтириш мумкин. Ҳ. Жумабоевнинг «IX—XI асрларда Урта Осиё ва Қозоғистонда ахлоққа оид фикрлар ривожланиши тарихидан» асари ўрта аср олимларининг этикага оид қарашлари баёнига бағишланган.¹⁰¹ Муаллиф бу тадқиқоти-ни 1975 йили нашр этди,¹⁰² кейинроқ «Ибн Сино этикаси»¹⁰³ деган мақоласини эълон қилди.

Ибн Сино ҳақида Иттифоқимизнинг бошқа шаҳарларида ҳам шундай ишлар қилина бошланди. Чунончи, Ереванда А. О. Шахсуварян «Ибн Сино ва жаҳон адабиёти»¹⁰⁴, Москвада П. Шад Ибн Сино фалсафасига доир диссертация ёқлади.¹⁰⁵

Грузиялик арабшунос С. Б. Серебряков Ибн Синонинг «Ишқ рисоласи»ни ўрганиб, шу асосда кандидатлик диссертациясини ёқлади, кейин уни нашр этди.¹⁰⁶

⁹⁷ Раҳимов С., Педагогические идеи Абу Али ибн Сины, автореферат дисс. на соискание ученой степени канд. педагогических наук, Ташкент, 1964.

⁹⁸ Раҳимов С., Абу Али ибн Сино таълим ва тарбия ҳақида, Тошкент, 1967, 100-бет.

⁹⁹ Аҳадова М., Физико-математические сочинения Ибн Сины, АКД, Ташкент, 1965.

¹⁰⁰ Аҳадова М., Арифметическая часть «Книги знания» Ибн Сины, «Ученые записки Бухарского Госпединститута», вып. 12, Бухара, 1964, с. 263—281; Геометрическая часть «Книги знания» Ибн Сины, «Ученые записки Бухарского госпединститута», вып. I (13); Серия физико-математических наук, Бухара, 1964, с. 143—205; О физико-математических работах Ибн Сины, «Сб. Бухарского Госпединститута», «Вопросы естественных наук», Бухара, 1966, с. 101—103; Трактат Абу Али ибн Сины «Мерило разума», его сравнение с трактатами Аристотеля и Герона, сб. «Из истории точных наук на средневековом Ближнем и Среднем Востоке», Ташкент, 1972, с. 42—57.

¹⁰¹ Джумабаев Ю., Из истории развития этической мысли в Средней Азии и Казахстана IX—XI вв., Автореферат дисс. на соискание ученой степени доктора философских наук, М., 1974.

¹⁰² Джумабаев Ю. Д. Из истории этической мысли в Средней Азии с древнейших времен до XIV в., Ташкент, 1975; яна Ш. Ф. Мамедов билан ҳамкорликда, Этическая мысль в Средней Азии в IX—XV вв., М., 1974, с. 255.

¹⁰³ Джумабаев Ю. Этика Абу Али ибн Сины, ОНУ, № 9, 1979, с. 33—40.

¹⁰⁴ Шахсуварян А. О., Абу Али ибн Сина и мировая литература, Автореферат канд. дисс., Ереван, 1955.

¹⁰⁵ Шад П., Философия Ибн Сины, Автореферат дисс. на соискание ученой степени канд. ф. н. М., 1957; Теория познания Ибн Сины, сб. «Из истории философии», М., 1957, с. 3—27.

¹⁰⁶ Серебряков С. Б., Трактат Ибн Сины о любви, Тбилиси, 1976, с. 176 (арабский текст).

ЎзССР ФА И. М. Мўминов номидаги Фалсафа ва ҳуқуқ институтида Ш. Жўраев «Ибн Сино қарама-қаршилиқ элементлари ғояси ҳақида» деган мавзуда кандидатлик диссертациясини ёқлади.¹⁰⁷ Ибн Сино илмий меросини ўрганиш йўлида Душанбада ҳам бирмунча ишлар қилинди. С. Айнийнинг юқорида зикр қилинган китобидан кейин А. А. Семеновнинг «Абу Али ибн Сино» рисола-си дастлаб 1945 йили ва иккинчи бор 1953 йили нашр этилди.¹⁰⁸ А. Мирзаевнинг Ибн Сино ҳақида халқ орасидаги ҳикоятларга бағишланган китоби,¹⁰⁹ А. Беленицкийнинг «Ибн Синонинг геолого-минералогик рисоласи»¹¹⁰ мақоласида алломанинг бу асаридан рус тилига қилинган таржимасидан парча ҳам келтирган эди. Яна А. Баҳовуддиновнинг Ибн Сино фалсафасига оид қатор мақолалари босилиб чиқди¹¹¹. Сўнгра у Ибн Синонинг «Донишно-ма» асарининг рус тилига таржимасини нашр этди.¹¹² Мантиқшунос М. Н. Болтаев Ибн Синонинг логикага оид қарашлари ва унинг мактаби ҳақида ёзган асарини нашр эттирди. 1969 йили унинг «Абу Али ибн Сино фалсафий қарашлари» китоби тожик тилида нашр этилди. Сўнги йилларда М. Болтаев ЎзССР ФА Фалсафа институти чиқарган «Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихига доир очерклар» деган китобида «Ибн Синода билиш назарияси ва логика», «Ибн Синонинг ижтимоий-сиёсий қараши» деган боблар автори сифатида қатнашди.¹¹³ 1972 йили Душанбада У. Султонов «Абу Али ибн Синонинг фалсафий ва ижтимоий-ахлоқий қарашлари»¹¹⁴ мавзуда кандидатлик диссертациясини ёқлади.

Ёзувчи Сотим Улуғзода илмий-оммабоп тарзда «Абу Али ибн Сино» деган асар ёзди. Бу асар «Маориф ва маданият» газетаси саҳифаларида эълон қилинди.¹¹⁵ Москвада Б. Э. Биховский «Ибн

¹⁰⁷ Джурев Ш., Идеи Ибн Сины об элементах противоречия, АҚД, Ташкент, 1976.

¹⁰⁸ Семенов А. А., Абу Али ибн Сина, Сталинабад, 1953, с. 64.

¹⁰⁹ Мирзаев А., Ҳикоятҳо оид ба Ибн Сино ва шахсияти ў, Сталинобод, 1953, 144 саҳ.

¹¹⁰ Беленицкий А., Геолого-минералогический трактат ибн Сины, «Известия АН Таджикской ССР», Отд. общ. наук, Сталинабад, № 4, 1953.

¹¹¹ Богоутдинов А., Великий мыслитель средневековья, «Вестник АН СССР», № 6, 1952; Эпоха Абу Али ибн Сины и формирование его научных взглядов; Ибн Сина, Даниш-намэ, Сталинабад, 1957, с. 3—24.

¹¹² Ибн Сина, Даниш-намэ, перевод А. Богоутдинова, Душанбе, 1957.

¹¹³ Болтаев М. Н., Вопросы гносеологии и логики в произведениях Ибн Сины и его школы, Душанбе, 1965; Ақидаҳои фалсафии Абу Али ибн Сино, Душанбе, 1969, с. 156; Теория познания и логика Ибн Сины. Социально-политические взгляды Ибн Сины, «Очерки истории общественно-философской мысли в Узбекистане», Ташкент, 1977, с. 125—134, 136—140 (бундан кейин «Очерки» деб олинади).

¹¹⁴ Султонов У., Философские и социально-этические взгляды Абу Али ибн Сины, Автореферат на соискание ученой степени канд. философских наук, Душанбе, 1972.

¹¹⁵ Улуғзода С., Абу Али ибн Сино, «Маориф ва маданият» газетасининг 1979 йил 31 июлдан 15 сентябргача чиққан сонларида.

Синонинг фалсафий мероси» мақоласини эълон қилди.¹¹⁶ С. Н. Григорян ўрта аср Шарқ фалсафаси устида олиб борган тадқиқотларини яқунлаб докторлик диссертациясини ёқлади¹¹⁷ ва орадан кўп ўтмай унинг «Ўрта Осиёнинг буюк мутафаккирлари»¹¹⁸ рисоласи, «Яқин ва Ўрта Шарқ халқларининг ўрта аср фалсафаси»¹¹⁹ китоби ҳам нашр этилди.

Ибн Сино илмий меросини Озарбайжон олимлари ҳам ўрганганлар. Академия ахборотида 1934 йилдаёқ Ибн Сино ҳақида мақола босилган эди.¹²⁰ Кейинги вақтларда А.К. Закуевнинг «Ибн Сино ҳаёти ва фаолияти», «Ибн Синонинг психологик таълимотида баъзи бир материалистик тенденциялар», «Ибн Сино психологияси»¹²¹ каби бир қанча асарлари босилиб чиқди. Бокулик файласуф А. О. Маковельский Ибн Синонинг фалсафий меросига¹²² тўхтаб ўтади. М. Э. Эфендиев бўлса «Ибн Синонинг соғлиқни сақлашга оид баъзи бир қарашлари»¹²³ каби мақолаларида Ибн Сино ҳақида мулоҳазалар билдиради.

* * *

Ибн Синонинг ижтимоий-фалсафий фикрларини ўрганишда атоқли олим И. М. Мўминовнинг хизмати каттадир. У кўп йиллар давомида Ибн Сино ижодини ўрганишга раҳбарлик қилиб келди. Унинг бевосита раҳбарлиги ва таҳрири остида 1957 йили рус тилида «Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихига доир» тўпلام нашр этилди¹²⁴. Бунда, албатта, Ибн Синога анчагина жой ажратилди.¹²⁵ Орадан кўп ўтмай, бундай тўплам И. Мўминов таҳририда ўзбек тилида ҳам нашр этилди¹²⁶. Бу тўп-

¹¹⁶ Быховский Б. Э., Философское наследие Ибн Сины, «Вопросы философии», № 5, 1955.

¹¹⁷ Григорян С. Н., Средневековая философия Средней Азии, Ирана и Арабского Востока, Автореферат дисс. на соискание ученой степени доктора философских наук, М., 1965.

¹¹⁸ Григорян С. Н., Великие мыслители Средней Азии, М., 1958.

¹¹⁹ Григорян С. Н., Средневековая философия народов Ближнего и Среднего Востока, М., 1966.

¹²⁰ Борзов М. В., Ибн Сина — великий медик и ученый Средней Азии, «Известия АН Азерб.ССР», вып. 6, Баку, 1934.

¹²¹ Закуев А. К., Абу Али ибн Сина (жизнь и деятельность), «Труды института философии АН Азерб. ССР», т. II, Баку, 1964; О некоторых материалистических тенденциях в психологическом учении Ибн Сины, «Труды Института истории и философии АН Азерб. ССР», т. II, Баку, 1952; Психология Ибн Сины, Баку, 1958.

¹²² Маковельский А. О., Великий философ Абу Али ибн Сина, «Труды Азербайджанского Государственного университета им. С. М. Кирова», Исторический факультет, серия философия, выпуск II, Баку, 1954, с. 103—114.

¹²³ Эфендиев М. Э., О некоторых гигиенических воззрениях Ибн Сины, «Клиническая медицина», № 5, 1953.

¹²⁴ «Материалы по истории прогрессивной общественно-философской мысли в Узбекистане», под ред. И. М. Муминова, Ташкент, 1957, с. 348.

¹²⁵ Уша тўплам, 111—195-бетлар.

¹²⁶ «Ўзбекистонда прогрессив ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихига доир материаллар», И. М. Мўминов таҳрири остида, Тошкент, 1959, 444-бет.

ламларда Ибн Синонинг кўпчиликка маълум бўлган асарлари қатори ҳали номаълум бўлган катта-катта асарларидан парчалар берилди. 1976 йилга келиб бу тўпламнинг тўлдирилган иккинчи нашри чоп этилди¹²⁷. И. Мўминов ушбу тўпламларга муқаддима ҳам ёзган¹²⁸.

Ундан ташқари, И. Мўминовнинг *Ўрта Осиёда ўрта аср ижтимоий-фалсафий фикрларига доир бир қанча асарлари ҳам нашр этилди*. Буларга «Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар ривожланиш тарихи масаласига доир», «Ўрта Осиёнинг атоқли мутафаккирлари», «Ўрта Осиёда ўрта аср даври илмий-табиий ва прогрессив фалсафий фикрлар тарихидан», «Ўрта Осиё ва Қозғистонда X—XI ва XIV—XV асрлар фалсафасида материалистик тенденциялари ўзанлари ҳақида», «Ижтимоий фанлар соҳасида олиб борилган тадқиқотлар натижаси ва вазифалар»¹²⁹ каби-ларни иритиш мумкин. И. Мўминовнинг зикр этилган бу асарларида Ибн Сино даври, дунёқарашига доир фикрлар баён этилган.

Файласуфларимиздан В. И. Зоҳидов Форобий, Беруний ва Ибн Сино ҳақида «Уч титан»¹³⁰ асарини ёзди. Асарнинг «Буюк донишманд ва шифокор» деган махсус бўлими¹³¹ Ибн Сино ижоди, унинг ижтимоий-сиёсий ва фалсафий қарашларига бағишланган.

Ўрта аср фалсафаси ва ижтимоий қарашлари ва, айни чоқда, Ибн Сино илмий меросини ўрганишда М. М. Хайруллаев асарлари диққатга сазовордир. Унинг Уйғониш даврига оид асари¹³², академиянинг Фалсафа ва ҳуқуқ институти томонидан нашрга тайёрланган «Ўзбекистонда ижтимоий фалсафий фикрлар тарихи очерклари»¹³³ Ибн Сино ҳаёти, фаолияти, илмий мероси, борлиқ, билимлар классификацияси, умуман, дунёқарашига ҳақида яхши манбалардир.

Ундан ташқари, М. Хайруллаевнинг 1957—60 йиллар ичида ўзбек, араб, ҳинд, француз тилларида Ибн Сино ҳақидаги биогра-

¹²⁷ «Материалы по истории прогрессивной общественно-философской мысли в Узбекистане», Под редакцией И. М. Муминова и М. М. Хайруллаева, Ташкент, 1976, с. 588.

¹²⁸ Ўзбекчасида муқаддима 9—58-бетлар, русча иккинчи нашрида 7—46-бетларда келган.

¹²⁹ Муминов И. М., К вопросам истории развития общественно-философской мысли в Узбекистане (X—начало XX вв.), «Труды Узбекского государственного университета», Новая серия, вып. 54, Самарканд, 1954; Выдающиеся мыслители Средней Азии, М., 1966; Из истории естественно-научной и прогрессивной философской мысли в Средней Азии в эпоху средневековья; За глубокое изучение философского наследия В. И. Ленина, Ташкент, 1973; Об истоках материалистических тенденций в философии Средней Азии и Казахстана в X—XI и XIV—XV веках, «Труды III Международного конгресса по истории науки», М., 1974; Итоги и задачи исследований в области общественных наук, ОНУ, № 1, 1973.

¹³⁰ Захидов В., Три титана, Ташкент, 1973, с. 88.

¹³¹ Захидов В., Великий мудрец и исцелитель, с. 63—85.

¹³² Хайруллаев М., Уйғониш даври ва Шарқ мутафаккири, Тошкент, 1971, 312-бет.

¹³³ Очерки, с. 113—115.

фик рисолаши нашр этилди. Яна унинг Ибн Синонинг педагогика ва психологияга бағишланган рисолаши ҳам босмадан чиққан.

Ибн Сино ва Беруний ўртасида бўлиб ўтган фалсафий ёзишмалар ҳақидаги А. Шарипов мақолалари диққатга сазовордир. Унинг «Беруний ва Ибн Сино ўртасида бўлган ёзишмаларнинг кам маълум бўлган саҳифалари», «Беруний билан Ибн Синонинг фалсафий ёзишмалари»¹³⁴ каби мақолалари икки аллома ўртасидаги савол-жавобларни ёритган. Бу ёзишмалардан ўша давр олимларини қизиқтирган масалалар ва улар фикр доирасини тасаввур қилиш мумкин.

Ибн Синонинг ижтимоий-фалсафий меросини ўрганиш ҳақида М. М. Хайруллаев¹³⁵, М. Баратов¹³⁶, О. Файзуллаев¹³⁷, Ш. Жўраев¹³⁸, Р. Имомалиева¹³⁹, Н. Баратов¹⁴⁰, А. Б. Жумаев¹⁴¹, В. Ф. Решетова¹⁴² кабилар фаолиятини кўрсатиб ўтиш мумкин.

Ибн Сино ижодини ўрганишда У. И. Қаримовнинг улкан фаолиятини алоҳида таъкидлаб ўтиш зарур. Ибн Сино ижодини Ўзбекистонда ўрганилишида шу пайтгача бўлган барча ишларда У. Қаримов катта ҳисса қўшиб келмоқда. «Тиб қонунлари»нинг рус ва ўзбек тилларига қилинган таржималари таҳририда У. Қаримовнинг улуши ва хизматлари катта. Унинг «Ибн Синонинг химияга қарашлари ҳақида», «Ибн Синонинг «Қонун» асари ҳақида», «Ибн Сино бўйича фан классификацияси», «Ибн Сино ва Беруний асарлари», «Кимёгарлар орзуси», «Буюк аллома», «Ибн Синонинг тиббий мероси ҳақида»¹⁴³ каби мақолалари чоп этилди.

¹³⁴ Шарипов А., Малоизвестные страницы переписки между Беруни и Ибн Синой, ОНУ, № 11, 1965, с. 35—42; Философские переписки Беруни и Ибн Сины. «Вопросы философии», № 10, 1978, с. 124—133

¹³⁵ Хайруллаев М., Муталлибов С. А. Теория суждения Фараби и ее влияние на логические воззрения Ибн Сины, ОНУ, № 8, 1979, с. 15—23.

¹³⁶ Баратов М. Б., Великий ученый энциклопедист и мыслитель Востока, ОНУ, № 2, 1979, с. 20—28.

¹³⁷ Файзуллаев А. В. Вопросы противоречивости движения в философских дискуссиях Беруни и Ибн Сины, ОНУ, № 10, 1968; Шу автор, Проблемы противоречия в трудах классиков естествознания и философии Средней Азии, Ташкент, 1974; Р. Носиров билан ҳамкорликда, Вопросы истины в философской дискуссии Беруни и Ибн Сины, ОНУ, № 6, 1970.

¹³⁸ Джурев Ш., Некоторые вопросы противоречивости познавательного процесса во взглядах Ибн Сины, ОНУ, № 6—7, 1975, 55—62; Ибн Сина об элементах противоречивости материального мира, ОНУ, № 7, с. 22—28.

¹³⁹ Имамалиева Р., Вопросы причинно-следственной связи в книге Ибн Сины «Даниш-намэ», ОНУ, № 12, 1979, с. 28—35.

¹⁴⁰ Баратов Н., Ибн Сино этикаси, Тошкент, 1969, Китобда нашриётдагиларнинг айби билан муаллиф исмининг бош ҳарфи янглиш равишда «М» ёзилган.

¹⁴¹ Жумаев А. Б., О музыкально-эстетических взглядах Ибн Сины, ОНУ, № 6, 1969, с. 29—36.

¹⁴² Решетова В. Ф., Фараби и Ибн Сина о необходимости и свободе воли, ОНУ, № 2, 1967.

¹⁴³ Қаримов У. И., Қ вопросу о взглядах Ибн Сины на химию, сб. «Ибн Сина», Ташкент, 1953, с. 38—45; «Қонун» — Ибн Синонинг ўлмас асари, «Фан ва турмуш», ж-л, № 3, 1957; Шарқшунослик конференцияси материаллари, 986—990-бетлар; Ибн Сино ва Беруний асарлари, «Фан ва турмуш», ж-л, № 2, 1960; «Буюк аллома», «Шарқ юлдузи», № 1, 1979, 198—202-бетлар;

Ибн Синонинг физикага доир асарлари ҳақида Ф. Зикриллаев «Беруний ва Ибн Сино асарларида физика масалалари»¹⁴⁴, ҳамда М. Саидмуродов ва М. Усмоновлар билан ҳамкорликда «Ибн Синонинг «Қурузаи табиёт» асарида физика масалалари»¹⁴⁵ асарини ёзди. Ибн Синонинг музикага доир ишлари билан Ф. Иноғомжонова шуғулланиб, мақола эълон қилган¹⁴⁶. Ибн Синонинг архитектура ва шаҳар қурилиши борасидаги фикр-мулоҳазаларини Тошкентнинг кекса архитекторларидан М. С. Булатов ўз мақоласида эълон этган¹⁴⁷. Ибн Синонинг геологияга оид қарашлари ҳақида О. И. Исломов ўзининг «Ўрта Осиёда геологияга оид билимлар тарихидан» китобида ва бошқа асарларида тўхтаб ўтган¹⁴⁸. Арабшунос Шоикром Шоисломов Ибн Синонинг маъданларга оид бўлган бу китобидан «Зилзила» фасли таржимасини «Гулистон» журнали саҳифасида нашр этган¹⁴⁹.

Шундай қилиб, Ибн Сино мероси Совет Иттифоқида анчагина ўрганилди, олим ҳақида анчагина оммабоп рисоалар чоп этилди. Чунончи, Тошкентда Ибн Сино ижодини оммавий тусда баён этган А. Қодировнинг «Абу Али ибн Сино»¹⁵⁰, У. Муҳамедовнинг «Фан йўлида жафо чекканлар»¹⁵¹, шу сатрлар муаллифининг Ибн Сино ҳақида чоп этилган рисоаларини кўрсатиб ўтиш мумкин¹⁵². Ибн Сино даври адабиёти ва адабий муҳити ҳақида И. Абдуллаевнинг бу соҳада ёзган бир қанча китоб, мақола ва рисоаларини кўрсатиб ўтиш мумкин. Булардан энг йириги ас-Саолибийнинг «Йатимат ад-даҳр» асарининг IV жилди таржима ва таҳлилидир¹⁵³. Чунки бу китоб Ўрта Осиёда яшаб ижод этган арабийнавис шоирлар ижодига бағишланган.

О медицинском наследии Ибн Сины, сб. «Аби Али ибн Сина», к 1000-летию со дня рождения, Ташкент, 1980, с. 122—149.

¹⁴⁴ Зикриллаев Ф., Вопросы физики в трудах Беруни и Ибн Сины, «История и методология естественных наук», вып. 17, М., 1975.

¹⁴⁵ Зикриллаев Ф., Абдурадов М., Усмонов М., Вопросы физики в книге «Курузаи табиият» Ибн Сины, «Труды XIII Международного конгресса по истории науки», секция III и IV, М., 1974.

¹⁴⁶ Иноғомжонова Ф., Абу Али ибн Синонинг мусиқий рисоалари, «Шарқ юлдузи», № 8, 1973, 143—147-бетлар.

¹⁴⁷ Булатов М. С., Ибн Сина и некоторые вопросы архитектуры и градостроительства, ОНУ, № 7, 1967.

¹⁴⁸ Исломов О. И., Из истории геологических знаний в Средней Азии, Ташкент, 1976.

¹⁴⁹ «Гулистон», № 3, 1968.

¹⁵⁰ Қодиров А., Абу Али ибн Сино, Тошкент, 1953, 28-бет. Бу рисоанинг қайта ишлангани 1962 йили яна Ўздавнашрда босилди. А. Қодировнинг Ибн Сино ҳақида рус тилида илмий мақоласи ҳам босилган эди: Учение Ибн Сины о кровопускании, сб. «Научные труды ТашГосМИ», том XV, кн. II, Ташкент, 1954.

¹⁵¹ Муҳамедов У., Фан йўлида жафо чекканлар (Ибн Сино ва бошқалар), Тошкент, 1957.

¹⁵² Ирисов А., Абу Али ибн Сино ҳаёти ва ижоди, Тошкент, 1960; Ибн Сино адиби ва маърифатпарвар, Тошкент, 1961.

¹⁵³ Абу Мансур ас-Саолибий, Йатимат ад-даҳр фи маҳосин аҳл ал-аср (Аср аҳлининг фозиллари ҳақида замонасининг дурдонаси), тадқиқ қилувчи, таржимон, изоҳ ва кўрсаткичларни тузувчи И. Абдуллаев, Тошкент, 1976, 652-бет. Масъул муҳаррир У. И. Қаримов.

Ундан ташқари, унинг «Бухоронинг арабийнавис шоирлари» (1965), «Абу Мансур ас-Саолибий» (1972), «Берунийга замондош шоирлар» (1975) рисолалари ҳамда «Ибн Сино даврида адабий муҳит»¹⁵⁴ мақоласини кўрсатиб ўтиш мумкин. Шу билан бирга, Н. Абдуллаев ас-Саолибийнинг «Йатимат ад-дахр» асари асосида докторлик диссертациясини ёқлади.¹⁵⁵ Мана шуларнинг ҳаммаси Ибн Сино даври адабиётини ўрганишга маълумот бериши шубҳасиз. Ибн Сино илмий меросини ўрганиш учун Б. В. Луниннинг «Ўзбекистонда ижтимоий фанлар» журналида нашр этилган «Совет адабиётида Абу Али ибн Сино ва унинг асарлари наشري ҳақида библиографик кўрсаткичлар»¹⁵⁶ деган библиографияси кўшимча маълумот бериши мумкин.

* * *

Ибн Сино тўғрисида чет эл олимлари ҳам анчагина китоблар ёзишди¹⁵⁷. Араб файласуфи Жамил Салибо¹⁵⁸, Муҳаммад Усмон Нажотий¹⁵⁹, Албер Насрий Нодир¹⁶⁰, Тайсир Шайх ал-Ард¹⁶¹, Ҳамуда Ғароба¹⁶² ҳамда француз шарқшуноси Хенри Корбен,¹⁶³ Эрон олимларидан А. Зулмажд¹⁶⁴, Муҳаммад Шоҳвардий¹⁶⁵ Ибн Сино ҳақида ўз асарларини эълон қилдилар. Бошқа гуруҳ олимлар Ибн Сино ҳаёти ва ижодига бағишланган асарларида алломанинг фалсафий меросини қаламга олдилар¹⁶⁶. Буларга араб файласуфи Аҳ-

¹⁵⁴ Абдуллаев И., Ибн Сино даврида адабий муҳит, «Шарқ юлдузи», № 11, 1979, 230—234-бетлар.

¹⁵⁵ Абдуллаев И., «Йатимат ад-дахр» — Источник по истории арабоязычной литературы народов Мавараннахра и Хорасана, автореферат дис. на соискание ученой степени доктора филологических наук, М., 1977.

¹⁵⁶ Лунин Б. В., Библиографический указатель Советской литературы об Абу Али ибн Сине и изданий его произведений (1918—1978), ОНУ, 1979, № 4, с. 39—62.

¹⁵⁷ Халил ал-Жарр, Фарид Жабр, Албер Нодир, Мождид Фахрий, Одил ал-Авво, Иброҳим Мадкур, Жамил Салибо, Ал-Фикр ал-Фалсафий фи миат сана (Фалсафий фикр юз йил ичида), Байрут, 1962, 446 саҳ.

¹⁵⁸ Жамил Салибо, Мин Афлотун ила Ибн Сино (Афлотундан то Ибн Синогача), Байрут, 1960, 160-бет.

¹⁵⁹ Муҳаммад Усмон Нажотий, Ал-Идрок ал-ҳиссий инда Ибн Сино (Ибн Синода сезги тушунчаси), Қоҳира, 1961, 244-бет.

¹⁶⁰ Албер Насрий Нодир, Ибн Сино ва ан-нафс ал-башария (Ибн Сино ва инсон нафси — жони масаласи), Байрут, 1960, 112-бет.

¹⁶¹ Тайсир Шайх ал-Ард, ал-Мадҳал ила фалсафат Ибн Сино (Ибн Сино фалсафасига кириш), Байрут, 1967, 520-бет.

¹⁶² Ҳамуда Ғароба, Ибн Сино байн ад-дин ва-л-фалсафа (Ибн Сино дин ва фалсафа ўртасида), Қоҳира 1948.

¹⁶³ Хенри Корбен, Ибн Сино ва тамсили Ирфон, Техрон, 1952.

¹⁶⁴ Зулмажд А. (Табатабой), Мухтасари аз фалсафайи Ибн Сино ва нуфузи он дар Ғарб (Ибн Синонинг қисқача фалсафаси ва унинг Ғарбга кўрсатган таъсири), Техрон, 1952.

¹⁶⁵ Муҳаммад Шоҳвардий, Фалсафаи Ибн Сино, Техрон, 1954.

¹⁶⁶ Бу асарларнинг баъзи бирини Ибн Синони Исна ашариялар оқимиға мансуб эканлиги ҳақида асар ёзилди. Алий ибн Фазлуллоҳ ал-Жийлоний, Тавфиқ ат-татбиқ фи исбот анна аш-Шайх ар-Раис мин ал-имомият

мад Фуод ал-Аҳвоний¹⁶⁷, Абдуҳ ал-Хулв¹⁶⁸, Муҳаммад Роғиб¹⁶⁹ кабиларнинг асарларини кўрсатиш мумкин. Бошқа олимлар араб фалсафаси ҳақида асар ёзсалар, албатта, Ибн Сино ижодига катта ўрин ажратганлар. Буларга Де Борнинг «Ислом ўлкалари фалсафаси тарихи»¹⁷⁰, Масъаднинг «Ибн Сино — файласуф»¹⁷¹, Луис Ғардия ва Қанавотий асари¹⁷², Хенри Корбеннинг араб олимлари Хусайн Наср ва Усмон Яҳё билан ҳамкорликда яратган «Ислом фалсафаси тарихи»¹⁷³, Абдурахмон Бадавийнинг ўрта аср фалсафасига доир ишлари¹⁷⁴, Иброҳим Мадкур асарлари¹⁷⁵, Курд Алининг «Умаро ал-баён» асари¹⁷⁶, Абдуҳ аш-Шимолийнинг араб фалсафаси тарихига оид асари¹⁷⁷, Камол ал-Язижи асарини¹⁷⁸, йирик араб файласуфи Умар Фаррухнинг «Икки Форобий», «Арабларнинг илм ва фалсафада қобилияти» асарлари¹⁷⁹, Абдулмунъим Можид¹⁸⁰, Аҳмад Амин¹⁸¹ларнинг тадқиқотларини мисол қилиб

ал-исно ашария (Ибн Синони ўн икки имомликка нисбатининг исботи ҳақида), Қоҳира, 1954, 244 саҳ.

¹⁶⁷ Аҳмад Фуод ал-Аҳвоний, Ибн Сина, Дор-ул-маориф бимсер, 1958, 128 саҳ. Яна шу автор, Маоний ал-фалсафа, Қоҳира, 1947; Назарият ал-маърифати инда Ибн Сино (Ибн Сино тушунчасида маърифат назарияси), Қоҳира, 1948.

¹⁶⁸ Абдуҳ ал-Хулв, Ибн Сино — файласуф нафс башария (Ибн Сино инсон руҳи файласуфи), Байрут, 1967, 110 саҳ.

¹⁶⁹ Муҳаммад Роғиб (ал-Фатаний), Ан-Қасидат ал-айнния (Ибн Синонинг руҳ масаласига бағишланган қасидаси ҳақида), Қоҳира, 1900.

¹⁷⁰ Де Бор, Тарих ал-фалсафат фи-л-ислом, Қоҳира, 1957, 434 саҳ. Китобнинг 246—307-бетлари Ибн Синога бағишланган.

¹⁷¹ Масъад (ал-Аб Булул), Ибн Сино ал-файласуф, Байрут, 1937.

¹⁷² Луис Ғардия, Жорж Қанавотий, Фалсафат ал-фикр ал-диний байн ал-ислом ва ал-масихия (Ислом билан христианлик ўртасида диний тафаккур фалсафаси), Байрут, 1967, I, 380, саҳ., II, 448 саҳ.

¹⁷³ Хенри Корбен, Хусайн Наср, Усмон Яҳё, Тарих ал-фалсафат ал-исломия, Байрут, 1966.

¹⁷⁴ Абдурахмон Бадавий, Арасту инд ал-араб (Арасту араблар назарида), Қоҳира, 1947; Шу автор, Фалсафат ал-усур ал-вусто (ўрта аср фалсафаси), Қоҳира, 1963; Афлотин инда ал-араб (Плотин араблар назарида), Қоҳира, 1955, 266 саҳ.; Мантиқ Арасту, Қоҳира, 1948; Шу автор, Турос юноний фи-л-хидорат ал-исломия (Ислом маданиятида юнонлар мероси), Қоҳира, 1947; Фани аш-шеър ли Аристотолис ва шуруҳ ал-Форобий ва Ибн Сино ва Ибн Рўшд, Қоҳира, 1953.

¹⁷⁵ Иброҳим Мадкур, Фи-л-фалсафат ал-исломия (Ислом фалсафаси тўғрисида), Қоҳира, 1947.

¹⁷⁶ Муҳаммад Курд Али, «Умаро ал-баён», Қоҳира, 1948, 604 саҳ.

¹⁷⁷ Абдуҳ аш-Шимолий, Дирсот фи тарих ал-фалсафа ал-арабия ал-исломия ва осор рижолихо (Ислом араб фалсафаси тарихини ўрганиш ва унинг намоёндалари таъсири ҳақида баҳслар), Байрут, 1965, 768 саҳ.

¹⁷⁸ Камол ал-Язижи, Маолим ал-фикр ал-арабий фи-л-аср ал-васит (Ўрта асрда араб тафаккури излари), Байрут, 1961, 352 саҳ.

¹⁷⁹ Умар Фарруҳ, ал-Форобиёни (Икки Форобий: Форобий ва Ибн Сино ҳақида), Байрут, 1948; Абқарият ал-араб фи-л-илм ва ал-фалсафа (Арабларнинг илм ва фалсафада қобилияти), Байрут, 1952; Тарих ал-адаб ал-арабий, Байрут, 1965, 766 саҳ.

¹⁸⁰ Абдулмунъим Можид, Тарих ал-ҳадорат ал-исломия фи-л-усур ал-вусто (Ўрта аср ислом маданияти тарихи), Қоҳира, 1963, 328 саҳ.

¹⁸¹ Аҳмад Амин, Фажр ал-ислом (Ислом тонги), Қоҳира, 1964, 332 саҳ.; Аҳмад Амин ва Закий Нажиб Маҳмуд, Қисса ал-фалсафат ан-юна-

кўрсатиш мумкин. Бу асарларда ўрта аср Шарқ ижтимоий фикрлари билан бирга Ибн Сино дунёқарашлари ўз аксини топган. Ибн Сино фалсафий қарашини ўрганиш учун бу хил асарлар яхши манба бўлиши мумкин.

Ибн Сино ижодини олимларимиз мана шундай ўрганиб келдилар, натижада унинг ғоялари омма орасида ёйилди, асарлари нашр этилиб, эл мулкига айланди.

* * *

Ибн Сино асарлари нашри. Ибн Сино асарлари дастлаб қўлёзма ҳолида кўчирилиб, қўлдан-қўлга ўтиб тарқалиб келган ва кейинги асрларда бу қўлёзма асарлар дунёнинг кўп қитъа ва ўлкаларида қўним топган бўлса, уларнинг нашр этилиши илк китоб босиш техникаси пайдо бўлганидан бошлаб босилиб келмоқда. «Қонун» XII асрдан буён лотин тилига таржима этилиб Ғарб ўлкаларини кезиб юрган эди. Унинг нашрларидан лотин тилида 1473, 1476, 1482, 1591, 1708 йиллари босилганини кўрсатиб ўтиш мумкин. 1279 йили ибрий тилига таржима қилинган «Қонун» 1491 йили босилди¹⁸². Ҳижрий 1290 (1873 милодий) ва 1294 (1877) Қоҳира ва Булоқда, 1307/1889 ва 1324/1906 йиллари Ҳиндистоннинг Лакнав шаҳрида Мирзамухаммад ҳошияси билан арабча матни босилиб чиқди. 1896 йили Лейденда, 1844 йили Фрайбургда, 1902 йили Лейпцигда ва 1930 йили Лондонда «Қонун»нинг айрим қисмлари таржималари босилди¹⁸³. 1659 йили «ан-Нажот»нинг мантиқ қисми таржимаси¹⁸⁴, 1331/1912 йили эса «ан-Нажот»нинг тўласи босилди. 1303/1885 йили Теҳронда «аш-Шифо»нинг табиёт ва илоҳиёт қисми босилиб чиқди. «Донишнома» 1308/1891 йили Ҳайдарободда ва 1315/1897 йили Теҳронда босилди. Айниқса ўтган аср сўнгиларида ва асримиз бошларидан буён Ибн Сино ижодига бағишланган китоблар ва унинг ўз асарлари чоп этила бошланди.

1899 йили М. А. Мехрен нашр этган Ибн Сино рисолаларида Ибн Синонинг баъзи асарлари ҳақида ўз таҳлилини, арабча матни ва французча таржимаси билан тўрт қисм қилиб нашр этди. Бунда Ибн Синонинг «Ҳайй ибн Яқзон» (I қисм), «ал-Ишорот ва ат-

ния (Юнон фалсафаси ҳақида очерклар), Қоҳира, 1964, 352 саҳ.; Аҳмад Амин, Ибн Сино, Ибн Туфайл ва ас-Сухравардийларнинг «Ҳайй ибн Яқзон» асарларини бир ерга жамлаб нашр этган асарига қаранг: Ҳайй ибн Яқзон ли Ибн Сино, Ибн Туфайли ва ас-Сухравардий. Таҳқиқ ва таълиқ Аҳмад Амин, Қоҳира, 1952, 138 саҳ. Бу юқоридаги асар мутолаасида Жамил Салибо билан Комил Айёднинг «Ибн Туфайлнинг Ҳайй ибн Яқзон» асари ҳам муҳим саналади. Қаранг: Ҳайй ибн Яқзон ли Ибн Туфайл ал-Андalusий, Ношир ва тақдим Жамил Салибо, Комил Айёд, Дамашқ, 1962, 134 саҳ.; Абдулҳалим Маҳмуд, Фалсафат Ибн Туфайл ва рисолатуху «Ҳайй ибн Яқзон» (Ибн Туфайл фалсафаси ва унинг «Ҳайй ибн Яқзон» рисоласи), Қоҳира, 134 саҳ.

¹⁸² Канавотий, Уша асар, 212-бет.

¹⁸³ Канавотий, Уша асар, ўша бет.

¹⁸⁴ Канавотий, Уша асар, 99-бет.

танбиҳот» асаридан уч боби (8, 9, 10 намтлар), «Рисолат ат-тайр» (II қисм), «Рисолат фи-л-ишқ» («Ишқ ҳақида рисола»); «Рисолат фи моҳият ас-салот» («Номознинг моҳияти ҳақида рисола»), «Китоб фи маъно зиёрат» («Зиёрат қилишнинг маъноси ҳақида»), «Рисолат фи-даф ал-ғам мин ал-мавт» («Ўлимдан келадиган ғамни даф қилиш ҳақида рисола», III қисм) ва «Рисолат ал-қадр» (IV қисм) каби асарлари нашр этилди¹⁸⁵.

Ибн Сино рисолалари яна бир қанча тўпламларда нашр этилди. Чунончи, ҳикмат ва табиётга бағишланган «Тўққиз рисола»¹⁸⁶, «Рисолалар тўплами»¹⁸⁷ (олти рисоласи), «Жомеъ ал-бадойиъ китобида эса Ибн Синонинг ўн икки рисоласи чоп этилди»¹⁸⁸. Яна «Рисолалар тўплами»¹⁸⁹ номи билан Ҳайдарободда Ибн Синонинг рисолалари босилиб чиқди. Бу хил Ибн Сино рисолалари 1953 йили Техронда ҳам босилди¹⁹⁰.

Ибн Синонинг йирик асарларидан бири «аш-Шифо» китобидир. Бу асар йигирма икки жилддан иборат бўлиб, тематик жиҳатдан тўртга бўлинади. Мантиқ — 9 жилд, табиёт — 8 жилд, риёзиёт — 4, илоҳиёт — 1. «аш-Шифо» туркумига кирган бу асарларни ўрганиш муҳим аҳамиятга эга. Бунинг биринчиси «Мадҳал» (кириш) ҳисобланиб, икки мақола ва 18 фаслга бўлинади¹⁹¹.

Ибн Сино бу китобни ёзишда Парфирийнинг «Исоғужи» (Исагоги)¹⁹² китобига суянган ва уни шу асосда ёзган. Иккинчи жилд ҳисобланган китоб «ал-Мақулот» («Категориялар») бўлиб, у етти мақола, 36 фаслдан иборат¹⁹³. Учинчиси «ал-Ибора» бўлиб, икки мақола ва ўн беш фаслдан иборат¹⁹⁴. «Ал-Қиёс» (силлогизм) китоби 9 мақола ва 63 фаслдан иборат¹⁹⁵. «Аш-Шифо»нинг бешинчи қисми «ал-Бурҳон» (исбот; далил) китобидир¹⁹⁶. Бу гизимдаги китобнинг олтинчиси «Ал-Жадал» («Диалектика») ¹⁹⁷ етти мақола ва 33 фаслдан, еттинчиси «ас-Сафсата» («Софистика») икки мақола ва ўн фаслдан¹⁹⁸, саккизинчиси «ал-Хитоба» («Риторика») тўрт мақола, 29 фаслдан иборат¹⁹⁹.

¹⁸⁵ Расоил аш-Шайх ар-Раис Абу Али ибн Сино фи асрор ал-ҳикмат ал-мушриқия, Лейден, 1899.

¹⁸⁶ Абу Али ибн Сино, Тисъа расоил фи-л-ҳикмат ва-т-табиёт, Қоҳира, 1908.

¹⁸⁷ «Мажмуат ар-расоил», ношири *Сабрий Курдий*, Қоҳира, 1328/1910.

¹⁸⁸ «Жомий ал-бадойиъ», Қоҳира, 1335/1917.

¹⁸⁹ Ибн Сино, Мажмуат ар-расоил, Ҳайдаробод, 1935.

¹⁹⁰ Ибн Сино, Панж рисола, Техрон, 1373/1953.

¹⁹¹ Ибн Сино, аш-Шифо, ал-Мантиқ, 1, Мадҳал, Қоҳира, 1952.

¹⁹² Исоғувчи ли Фарфириус ас-Суврий, нақала Абу Усмон ад-Дамашқий (Парфирийнинг Исоғужи асари, арабчага Абу Усмон ад-Дамашқий таржима қилган), ношир *Аҳмад Фуод ал-Аҳвоний*, Қоҳира, 1952.

¹⁹³ Ибн Сино, аш-Шифо, ал-Мантиқ, 2, Мақулот, Қоҳира, 1952.

¹⁹⁴ Ибн Сино, аш-Шифо, ал-Мантиқ, 3, ал-Ибора, Қоҳира, 1970.

¹⁹⁵ Ибн Сино, аш-Шифо, ал-Мантиқ, 4, ал-Қиёс, Қоҳира, 1964.

¹⁹⁶ Ибн Сино, аш-Шифо, ал-Мантиқ, 5, ал-Бурҳон, Қоҳира, 1956.

346 сах.

¹⁹⁷ Ибн Сино, аш-Шифо, ал-Мантиқ, 6, ал-Жадал, Қоҳира, 1965.

¹⁹⁸ Ибн Сино, аш-Шифо, ал-Мантиқ, 6, ас-Сафсата, Қоҳира, 1958.

«Аш-Шифо»даги мантиқ туркумига кирган асарларининг тўқ-қизинчиси «Фанн аш-шеър» («Шеър санъати» — «Поэтика») ²⁰⁰дир. Урта асрларда шеърят санъати ҳақида баҳс юритиш мантиққа оид саналган. Шунинг учун Ибн Сино шеър ҳақидаги ўз фикр-мулоҳазаларини мантиқнинг бир моддаси сифатида келтиради.

Ибн Сино юқоридаги 9 китобидан ташқари «Мантиқ ал-мушриқийин» ²⁰¹ («Ишроқийлар мантиғи») деган асар ҳам ёзган. Ибн Сино мантиқ моддаларини шеърый йўсинда баён этган асарини «Қасидат ал-муздавижа», ё «Уржузат фи-л-мантиқ» («Мантиқ ҳақида уржуза») ²⁰² деб номлаган.

«Аш-Шифо» китобининг иккинчи қисми табиийёт бўлиб, унинг биринчи китоби «ас-Симоъ ат-табийй» ²⁰³дир, ундан кейин «ас-Само ва-л-олам», «ал-Қавн ва-л-фасод», «ал-Афъол ва ал-инфиолот» китоблари бўлиб, кейинги бу уч китоб бирга нашр этилган ²⁰⁴. Бешинчи қисми «Маъданлар ва метереология» ²⁰⁵га оид китоблар, олтинчиси «ан-Нафс» (жон) ²⁰⁶ ҳақидаги китоб, еттинчиси «Ўсимликларга» ²⁰⁷ оиддир. Табиийётнинг сўнгги китоби ҳайвонот олами ҳақида ²⁰⁸. Ибн Синонинг табиийёт ҳақидаги бу асарларини ўрганишда Аристотелнинг табиийёт асари катта аҳамият касб этгани шубҳасиздир.

«Аш-Шифо» риёзиёт қисмининг биринчи китоби «Геометрия» ²⁰⁹дир. Иккинчиси «Ҳисоб» ²¹⁰, учинчиси «Музыка» ²¹¹, тўртинчиси

¹⁹⁹ Ибн Сино, аш-Шифо, ал-Мантиқ, 8, ал-Хитоба, Қоҳира, 1954.

²⁰⁰ Ибн Сино, аш-Шифо, ал-Мантиқ, 9, Фанн аш-шеър, Қоҳира, 1966; Яна: Аристотелис, Фанн аш-шеър, ношир *Абдурахмон Бадавий*, Қоҳира, 1953. Бу ерда Аристотель поэтикаси билан Форобий, Ибн Сино ва Ибн Рўшднинг бу тўғрида ёзганлари келтирилган; Аднон ибн Зурайл, Фанн ал-масраъия маа талхис ҳадис ли китоб аш-шеър ли Аристотелис, Дамашқ. 1963, 60 сах.

²⁰¹ Ибн Сино, Мантиқ ал-мушриқийин, Қоҳира, 1910.

²⁰² Ибн Сино, ал-Қасидат ал-муздавижа фи-л-мантиқ, Қоҳира, 1328/1910.

²⁰³ Ибн Сино, аш-Шифо, ат-Табиийёт, 1, ас-Симоъ ат-табийй, Қоҳира, 1978.

²⁰⁴ Ибн Сино, аш-Шифо, ат-Табиийёт, 2, ас-Само ва-л-олам; 3, ал-Қавн ва-л-фасод; 4, ал-Афъол ва ал-инфиолот, Қоҳира, 1969.

²⁰⁵ Ибн Сино, аш-Шифо, ат-Табиийёт, 5, ал-Маодин ва ал-осор ал-улвия, Қоҳира. 1965; Аристотелис, Фи-с-само ва-л-осор ал-улвия (Осмон ва юқоридаги жисмлар — метеорология), ношири *А. Бадавий*, Қоҳира, 1961, 388 сах.

²⁰⁶ Ибн Сино, аш-Шифо, ат-Табиийёт, 6, ан-Нафс, Қоҳира, 1975, 262 сах. Бу асар бундан илгари Прагада шарқшунос олим Ян Бокуш томонидан арабча танқидий матни ва французча таржимаси билан нашр этилган. ал-Фанн ас-содис мин ат-табиийёт, илм ан-нафс, ношир *Ян Бокуш*, Прага, 1956, I қисм, арабча матн, II қисм французча таржима, арабча матн 270 сах.

²⁰⁷ Ибн Сино, аш-Шифо, ат-Табиийёт, 7, ан-Набот, Қоҳира, 1965.

²⁰⁸ Ибн Сино, аш-Шифо, ат-Табиийёт, ал-Ҳайвон, Техрон, 1305/1887, 381—524 сах.

²⁰⁹ Ибн Сино, аш-Шифо, ар-Риёзиёт, 1, ал-Ҳандаса, Қоҳира, 1976.

²¹⁰ Ибн Сино, аш-Шифо, ар-Риёзиёт, 2, ал-Ҳисоб, Қоҳира, 1975.

²¹¹ Ибн Сино, аш-Шифо, ар-Риёзиёт, 3, Жавомеъ илм ал-мусиқо, Қоҳира, 1956.

астрономияга тегишли асардир²¹². Шу тариқа Ибн Синонинг «аш-Шифо»си борлиқ ва мавжудот тўғрисида битилган фалсафий асари «ал-Илоҳиёт» («Метафизика») ²¹³ билан тугаган. Ибн Сино «аш-Шифо» асарини қисқа қилиб «ан-Нажот»²¹⁴ китобида баён этган. Бу асар ҳам мантиқ, табиёт, риёзиёт ва илоҳиёт қисмларидан иборат. Ибн Сино дунёқарашини ўрганишда унинг «Қитоб ал-ишорат ва ат-танбиҳот»²¹⁵ номли асари муҳим манба бўлади. Ибн Сино асарлари жуда кўп ўлкаларда нашр этилди, таржима ва таҳлил этилиб, бу борада китоблар таълиф қилинди. Бу китоблар ҳаммаси Ибн Сино ижодини мукаммал ўрганишда катта аҳамиятга эга.

Шундай қилиб, Ибн Сино илмий мероси кўп илмий тадқиқотларга объект бўлди. Натижада унинг кўп асарлари таржима ва нашр этилди. Бунга кейинги йилларда Тошкентда рус ва ўзбек тилларида босилган «Тиб қонунлари»²¹⁶ни кўрсатиш мумкин. Тожикистонда «Донишнома» китобининг дастлаб фалсафий қисми таржимаси нашр этилди²¹⁷. Кейинчалик бу китобнинг математикага оид қисми²¹⁸ рус тилида, шеърлари тожикча, арабчадан таржимада нашр этилди^{219–220}.

Москвада нашр этилган «Яқин ва Ўрта Шарқ мутафаккирларининг асарларидан сайланмалар» тўпламида Ибн Синонинг «Нафс (жон) ҳақида»²²¹ асарларидан, «Жаҳон фалсафаси антологияси» тўпламида унинг «ан-Нажот» фалсафий асаридан парча¹²² босилиб чиқди.

Тошкентда Беруний билан Ибн Сино ёзишмалари арабчадан ўзбекчага таржимаси, арабча матни билан нашр этилди²²³. Бу савол-жавобларнинг арабчадан русчага қилинган таржимаси дастлаб Тошкентда 1957 йили нашр этилди²²⁴. 1973 йили у яна алоҳида

²¹² Ибн Сино, аш-Шифо, ар-Риёзиёт, 4, Қитоб ал-Фалак, Қоҳира, 1978. Бу масалада Италия шарқшуноси К. Налиннинг «Илм ал-фалак» (астрономия) асари муҳим. Рим, 1911 (араб тилида), 370 саҳ.

²¹³ Ибн Сино, аш-Шифо, ал-Илоҳиёт, жуз I—II, Қоҳира, 1960.

²¹⁴ Ибн Сино, ан-Нажот, Қоҳира, 1937, 312-саҳ.

²¹⁵ Ибн Сино, Қитоб ал-ишорат ва ат-танбиҳот, Қоҳира, 1947—1948.

²¹⁶ Абу Али ибн Сино, Тиб қонунлари, I—V китоблар, 1954—1961; Абу Али ибн Сино, Канон врачевой книги, 1954—1960.

²¹⁷ Абу Али ибн Сино, Даниш-намэ, Книга знания, перевод и предисловие А. Богоутдинова, Сталинабад, 1957.

²¹⁸ Абу Али ибн Сино, Математические главы «Книги знания» (Донишнома). Перевод и комментарий С. У. Умарова и Б. А. Розенфельда. Душанбе, 1967.

^{219–220} Абу Али ибн Сино, Мажмуан шеърҳо, Сталинобад, 1953.

²²¹ Избранные произведения мыслителей стран Ближнего и Среднего Востока (X—XIV вв.), М., 1961, с. 215—286.

²²² Антология мировой философии, М., 1969, с. 730—744.

²²³ «Беруний билан Ибн Синонинг савол-жавоблари», арабчадан М. Абдурахмонов, А. Расуловлар таржимаси, Масъул муҳаррир С. Муталлибов, 1950.

²²⁴ «Материалы по истории прогрессивной общественно-философской мысли в Узбекистане», Ташкент, 1957. 1976 йилги бу тўпламнинг иккинчи тўлдирилган нашрида яна бошқа савол-жавоблар киритилган. Унда Ибн Сино жавобига қоникмаган Беруний эътирозларининг русча таржимаси берилган (265—271-бетлар), таржимон А. Шарипов.

китоб бўлиб рус ва ўзбек тилида босилиб чиқди²²⁵. Шу билан бирга, бу тўпламда Ибн Сино асари «Мавжудотнинг классификацияси»²²⁶, «Донишнома»дан қилинган ўзбекча таржима берилди²²⁷.

Тошкентда ўзбек тилида Ибн Синонинг шеърлари²²⁸, фалсафий қиссалари²²⁹, «Юрак дорилари» асари таржимаси²³⁰, тиббий достони,²³¹ унинг гигиенага оид асари²³² нашр этилди.

Хуллас, Ибн Сино илмий меросини ўрганиш ва унинг асарларини таржима ва нашр этиш доираси борган сари кенгайиб бормоқда.

Ибн Сино таълифлари. Аллома Абу Али асарлари сони турли авторларда турлича келган. Дастлаб Ибн Сино асарлари рўйхатини унинг шогирди ва дўсти Абу Убайд ал-Жузжоний тузган эди. Чунки ал-Жузжоний Ибн Сино асарлари ёзилгач, уни сақлаш ва улардан нусха кўчиришга кўп эътибор берган, сўнг устози асарлари рўйхатини тузишга киришган эди. Лекин ал-Жузжоний тузган рўйхат давримизга тўлалигича етиб келмаган; у кўп бор қисқаришларни бошидан кечириб, ҳозирги кунда ал-Жузжоний номи билан боғлиқ бўлган рўйхатда Ибн Синонинг элликка яқин асари номи қолган, холос.

Ал-Жузжоний номи билан боғлиқ бўлган Ибн Сино асарлари рўйхати — феҳристини ўрта асрнинг ал-Байҳақий, ал-Қифтий, Ибн Аби Усайбиа каби муаллифлари ўз китобларида фойдаланганлар, аммо уларда ҳам бу рўйхат қисқарган ҳолда учрайди. Бу феҳристининг қўлёзма нусхалари дунё кутубхоналарида кўп учрайди²³³.

Тошкентда, ЎзССР Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фондида «Феҳрист кутуб аш-шайх ар-раис» («Шайх ар-раис китоблари рўйхати») деган номда бир асар бор (инв. № 2385/XI). Шу асар ичида Ибн Синонинг 148 та китоби рўйхати келтирилган. Қўлёзмада рўйхатни тузган кишининг номи кўрсатилмаган, аммо олимлардан Содиқ

²²⁵ «Беруни и Ибн Сина», Переписка, отв. редактор *И. М. Муминов*, Ташкент, 1973; «Беруний ва Ибн Сино», Савол-жавоб, Масъул муҳаррир *С. Муталибов*, Тошкент, 1973.

²²⁶ «Материаллар», 1957 йилги русча нашри, 124—128-бетлар.

²²⁷ «Материаллар», 1959, 105—115-бетлар.

²²⁸ Абу Али ибн Сино, Шеърлар, таржимон *Ш. Шомухамедов*, тўпловчи ва муқаддима автори *А. Ирисов*, Тошкент, 1965.

²²⁹ Абу Али ибн Сино, Фалсафий қиссалар, тўпловчи ва таржимон *А. Ирисов*, Тошкент, 1963; Ибн Синонинг фалсафий қиссаларидан бўлмиш «Саломон ва Ибсол» қиссаси бу тўпламдан ташқари *А. Ирисов*нинг «Ибн Синонинг «Саломон ва Ибсол» қиссаси» китоби сўнггида ҳам чоп этилган, Тошкент, 1973.

²³⁰ Абу Али ибн Сино, Юрак дорилари, таржимон, муқаддима ва изоҳлар муаллифи *Ҳ. Ҳикматуллаев*, Тошкент, 1966.

²³¹ Ибн Сино, Тиб ҳақидаги шеърини асари («Уржуза»), таржимон *Ш. Шоисломов*, Тошкент, 1972.

²³² Абу Али ибн Сино, Соғлиқни сақлашга доир рисолалар, таржимон, сўзбоши ва муқаддима муаллифи *Э. Талабов*, Тошкент, 1978.

²³³ Мақдавний, Муқаддима, саҳ. абжад билан 9—10.

Мирзаев бу рўйхатни мутолаа қилиб кўриб, уни ал-Жузжоний тузган деган хулосага келади²³⁴.

Ўрта асрларда Ибн Сино асарларига ал-Жузжоний тузган рўйхатни Насируддин Тусий кўрган. У кўрган вақтда рўйхат анча тўла бўлган²³⁵. Аммо ал-Байҳақийнинг ЎзССР ФА Шарқшунослик институти фондида сақланаётган «Татимат сивон ал-ҳикма» асари (инв. № 1448, варақ 20 — 41) қўлёзмасида²³⁶ Ибн Сионинг 104 та асари номи келтирилган²³⁷.

Ал-Байҳақий ҳам бу рўйхатни ал-Жузжонийдан фойдаланиб ёзган кўринади. Ундан кейинги муаллифлардан Ибн ал-Қифтий асарида Ибн Сионинг 48 асари келтирилган²³⁸. Ибн Аби Усайбиа эса ўз асарида ал-Жузжоний рўйхатини келтирган жойида Ибн Сионинг 45 асари номини беради²³⁹. Лекин Ибн Аби Усайбиа ундан сал кейинроқда ўз номидан Ибн Сионинг 107 та асари номини келтирган²⁴⁰. Турк олими Усмон Эргин 1937 йили Ибн Сино асарларининг Истанбул кутубхоналарида сақланадиган қўлёзмалари библиографиясини нашр этади. Бунда Эргин Ибн Сионинг 223 асари қўлёзма нусхаси ҳақида маълумот беради²⁴¹. Эргин яна Истанбул кутубхоналарида сақланаётган Ибн Сино асарларига боғланган шарҳлар, таълиқ, таржима ва қисқартмалардан иборат 119 та асар²⁴² тўғрисида ҳамда Ибн Сионинг 74 та нашр этилган асари ҳақида маълумот беради²⁴³. Умуман, Эргин Истанбулда Шарқ қўлёзмалари сақланадиган кутубхоналарнинг 56 тасида Ибн Сионинг 1633 та асари қўлёзмаси мавжудлиги ва бу асарларнинг қаерда сақланиши ҳақида маълумот беради²⁴⁴.

Немис олими Карл Броккельман Ибн Сионинг 107 асари борлигини кўрсатади²⁴⁵. Лекин у бунча асарнинг 250 ка яқин турли туман ном билан юрганлигини ҳам келтиради²⁴⁶.

²³⁴ Мирзаев С., Уша асар, 33—34-бетлар; Завадовский Ю. Н., Материалы для био-библиографии Абу Али ибн Сины, «Известия АН. Тадж. ССР, отд. общ. наук», вып. 2, 1958, с. 91.

²³⁵ Тусий Н., Шарҳ али-шорот, Истанбул, 1873, 365 саҳ.

²³⁶ Бу қўлёзма ҳақида қаранг: СВР, I, с. 121, № 286.

²³⁷ Завадовский Ю. Н., Материалы для био-библиографии Абу Али ибн Сины, с. 93—102; Муҳаммад Шафий (Покистон) фикрича, Байҳақий Ибн Сионинг 119 китобининг номини келтирган: Қаранг: Муҳаммад Шафий, Мулоҳазотий чанд рожиъ ба шарҳи ҳол Шайх ар-раис (Ибн Сино таржимаи ҳолига оид баъзи мулоҳазалар), Жашнномаи Ибн Сино, мужаллад дувнум. Техрон, 1955, саҳ. 40.

²³⁸ Ибн ал-Қифтий, Уша асар, 413—426 саҳ.

²³⁹ Ибн Аби Усайбиа, Уша асар, 5—6 саҳ.

²⁴⁰ Ибн Аби Усайбиа, Уша асар, 18—20 саҳ.; Завадовский Ю. Н., Материалы для био-библиографии, с. 112.

²⁴¹ Osman Ergin, Ibn Sina bibliografyasi, sah. 1—48.

²⁴² Эргин, Уша асар, 49—73-бетлар.

²⁴³ Эргин, Уша асар, 77—80-бетлар.

²⁴⁴ Эргин, Уша асар, 13—14-бетлар.

²⁴⁵ Gschelmann Carl, GAL, Snppemanband, p. 812—828.

²⁴⁶ Броккельман, Уша асар, ўша бет; Завадовский Ю. Н., Диссертация, 13, «Материалы для био-библиографии», с. 92.

Араб олими Қанавотий ўз асарида Ибн Синонинг 276 асарига библиографик маълумот берган²⁴⁷. Китобнинг бешинчи қисмида Қанавотий алфавит тартиби билан Ибн Сино асарларининг сақланиб қолган номлари рўйхатини келтирган. Бу рўйхатга кўра Ибн Сино асарлари сони 336 та²⁴⁸. Ибн Синонинг бизгача етиб келган 276 асари ичида шубҳали, унинг қаламига мансуб эмас дейилганлари ҳам бор.

Эрон олими Маҳдавий асарида Ибн Синонинг 242 асарига библиографик маълумот берилади.²⁴⁹ Баъзи манбаларнинг кўрсатишича, Ибн Сино асарларининг номи 400 га яқин деб қайд қилинади²⁵⁰.

Бошқа Эрон олими Саид Нафисий бўлса Ибн Синонинг 456 та асари номини келтиради²⁵¹. Лекин рўйхатда бир асарнинг бир неча ном билан юрганлари ҳам қўшилиб кетиб, рўйхат кўпайиб кетган бўлиши ҳам эҳтимолдан ҳоли эмас.

Ю. Н. Завадовский эса Ибн Синонинг 250 дан ортиқ асари борлигини кўрсатади²⁵². У. И. Қаримов Ибн Сино асарларининг 240 таси бизгача етиб келган²⁵³, деб ёзади. У. И. Қаримов уларни қуйидагича фанларга бўлади²⁵⁴:

1. Фалсафа, илоҳият ва тасаввуф — 80 та,

2. Медицина — 40²⁵⁵,

3. Мантиқ — 19,

4. Психология — 26,

5. Табиёт — 23,

6. Астрономия — 7,

7. Математика — 1,

8. Музика — 1,

9. Қимё — 2,

10. Ахлоқ-этика — 9,

11. Адабиёт — 4,

12. Олимлар билан ёзишмалар — 8.

Хуллас, Ибн Синонинг асарлари ҳақида олимлар берган маълумотлар, асосан, мана шулардан иборат. Уларнинг фикрича, Ибн Сино асарлари сони 250 рақами атрофида айланади.

²⁴⁷ Қанавотий, Муаллафот Ибн Сино, Қоҳира, 1950, 2—322-бетлар. Тунислик олим Муҳаммад Сувайсий ҳам Ибн Сино асарлари сонини 276 та деб кўрсатади. Қаранг: Ибн Сино, ар-Рисолат ал-алвоҳия, таҳқиқ ва таълиқ М. Сувайсий, Тунис, 1975, Муқаддима, 16 саҳ.

²⁴⁸ Қанавотий, Уша асар, 354—369-бетлар.

²⁴⁹ Маҳдавий, Уша асар, 2—304-бетлар.

²⁵⁰ Маҳдавий, Уша асар, Муқаддима, 9.

²⁵¹ Саид Нафисий, Нури Сино, Техрон, 1954, 10—27 саҳ.

²⁵² Завадовский Ю. Н., Диссертация, с. 14.

²⁵³ Қаримов У. И. Буюк аллома, ж-л «Шарқ юлдузи», № 1, 1979, 199-бет.

²⁵⁴ Қаримов У. И. Уша асар, ўша бет.

²⁵⁵ Бу ерда Ибн Синоники деб маълум бўлган шубҳали ва шубҳасиз асарлар бирга саналган.

ИБН СИНО ҲАЕТИ

Ибн Синонинг тўла исми Абу Али ал-Ҳусайн ибн Абдуллоҳ ибн ал-Ҳасан ибн Али ибн Синодир. Абу Али унинг кунясидир, оти Ҳусайн, отасининг оти Абдуллоҳ эди. Одатда арабларда ўз номини ўғли исми билан аташ расм бўлган, буни улар куня деб аташган. Киши исмини ўғли номи билан атаганда, гўё унинг ҳурмати бажо келгандек бўлган. Улар одатда ўзларини катта ўғил номи билан атаганлар. Ўғил кўрмаганлар эса олдиндан, келажакда туғиладиган ўғилга исм ҳам қўйиб олишган ва ўзларини ўшанга нисбат берганлар. Шунинг учун Ибн Сино ҳам ўғил кўрган-кўрмаганлигидан қатъи назар, ўзига Абу Али — Алининг отаси деб куня қўйиб олган ва бу ном унга исм даражасига ўтиб қолган. Али эса отасининг бувасининг номи. Манбаларда Ибн Синони баъзан Шайх деб аташади. Олимнинг бу унвони илм ва фалсафа билан шуғулланганини кўрсатади¹. «Шайх» — аслида қария, оқсоқол маъносида бўлса ҳам бу ерда донишманд, аллома маъносига тўғри келади. Шарқ ёдгорликларида кўпинча уни «Шайх ар-Раис» деб аташади. Бу эса донишмандлар сардори, алломалар бошлиғи маъносини билдиради. Кўп китобларда Ибн Сино (Сино ўғли) деб ёзишади, шундан ғарб тилларида у ҳақда ёзилганда ё кейинчалик унинг асарлари ғарб тилларига таржима қилинганда Ибн Сино исми талаффузи ўзгариб Абенсена, кейинчалик Авиценна шаклини олган ва бу исм Ғарб оламида кенг тарқалиб кетган.

Ибн Синони Шарқ муаллифлари ҳақиқатгўй, ростгўй, ҳатто унинг ўзи ҳақиқатга ҳужжат, ростликка далил маъносида «ҳужжат ул-ҳаққ», у яшаган мамлакат, ўлканинг у туфайли обрўси ошганлиги учун «шараф ул-мулк», донишманд, тадбиркор, вазир бўлгани учун «Ҳаким ул-вазир», «ад-Дастур» деб ҳам атаб келганлар. Аммо Урта Осиё халқлари ўртасида уни «Абу Али Сино» деб аташ одат бўлган. Ҳатто устод Айний бу борада бир рисола ёзиб, бу одатга муҳр босгандай, уни «Шайхурраис Абу Али Сино»² деб атаган.

¹ Тайсир Шайх ал-Ард, Ибн Сино, Дор аш-Шарқ ал-жадид, Байрут, 1962, 5-бет; Аҳмад Фуод ал-Аҳвоний, Ибн Сино, Дор ал-маориф, Қоҳира, 1958, 19-бет (бундан кейин ал-Аҳвоний, деб олинади).

² Садриддин Айний, Шайхурраис Абу Али Сино, Сталинобод, 1939.

Абу Али ибн Сино отаси Абдуллоҳ балхлик бўлиб, сомонийлардан бўлмиш Нуҳ ибн Мансур Сомоний (976 — 997) даврида Бухорога келиб қолган. У «Хурмитон» қишлоғида амир маъмуриятини бошқариб келган. Бу қишлоқнинг ҳозирги номи Ромитон бўлиб, Бухоро вилоятининг Пешку районига киради. А. Ю. Якубовскийнинг ёзишича, Абу Алининг отаси Хурмитонда аҳолидан солиқ йиғувчиларнинг бошлиғи, молия амалдори бўлган. Унинг амали йирик бўлмаса-да, лекин ўзига тўқ кишилардан бўлган³.

Ибн Синонинг онаси ҳақида унинг номидан бўлак ҳеч нарса маълум эмас. Ибн Сино таржимаи ҳолини ёзган энг эски манбалардан бўлган Байҳақийнинг ёзишига кўра, Абдуллоҳ ўша Ромитонга яқин бўлган Афшана қишлоқда Ситорабону деган қизга уйланади. Амир замонида бу қишлоқ Ромитон туманига қараган. Ҳозир Афшана деган ном халқ ўртасида Исфানে шаклида сақланиб қолган.

Абу Али ҳижрий ҳисоби билан 370 йили сафар ойида, милодий 980 йили август ойида дунёга келган⁴.

Афшана қишлоғи ҳам Ибн Сино туғилган қишлоқ сифатида танилди. Шу туфайли бу қишлоқ номи тарихий манбаларда кўпинча Ибн Сино номи билан боғланиб келадиган бўлди. Абу Али беш ёшга тўлганида, укаси Маҳмуд туғилади⁵. Отаси ўғилларига чуқурроқ таълим беришни ўйлайди. Лекин қишлоқда кўп нарсадан хабардор муаллим топиш ва топилганда ҳам улар таълими билан кифояланиш Абдуллоҳни қониқтирмас эди. Шунинг учун Абдуллоҳ ўз оиласи билан Афшана қишлоғидан Бухорога кўчиб келади. Абдуллоҳ ўғлига таълим беришга киришади.

Одатда Шарқда савод ўқитишда, дастлаб, араб алифбеси ўргатилган. Кейин эса маъносини тушуниб етиш-етмаслигидан қатъи назар, қуръон ўқитилиб ёдлатилган. Чунки ёдлаш орқали араб тили иборалари, унинг сўзлари эса сақланиб қолган.

Абдуллоҳ ўғлига савод ўргатишни ўзи олиб борган бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас, чунки унинг ўзи ҳам анчагина мулла одам бўлган. Абу Али бўлса ўткир зеҳни ва хотираси туфайли ўқиган нарсасини тез ўзлаштирган. Кейин Абу Али қуръон ёдлашга ўтган. Одатда қироат билан қуръон ўқишга кўп йиллар сарф бўлган. «Ибн Сино бўлса-чи, қуръонни қироат билан ёдлаб ўзлаштиришга бир йил сарф қилган. Бу эса ундаги ҳали қулоқ эшитмаган ажойиб қобилиятидан дарак берар эди»⁶. Ибн Сино таржимаи ҳолида бу ҳақда: «Мени қуръон ва адаб илмини ўқитадиган муаллимларга

³ Якубовский А. Ю., Ибн Сина, Сб. «Ибн Сина», «Материалы научной сессии АН УзССР, посвященной 1000-летию юбилею Ибн Сины», Ташкент, 1953, с. 6.

⁴ Сафар ойи 16 августдан бошланиб 14 сентябргача давом этади. Ибн Сино мана шу ой ичида дунёга келган. Ҳозирча унинг туғилган кунини аниқланмаган. Сафар ойининг биринчи куни 16 август кунига тўғри келгани учун баъзан уни 16 августда туғилган деб ҳам ёзишади.

⁵ Ал-Байҳақий, Уша асар, 52-бет.

⁶ Болдиоров А. Н., Очерки из жизни гератского общества. «Труды отдела истории культуры и искусства Востока», IV, Л., 1947, с. 398.

топширдилар»⁷, деган сатрлар бор. Сатрлардаги «Қуръон илмини ўқитадиган» деганда унинг тафсири — шарҳи, маъноси, у ҳақда етиб келган хабарлар, уларга зарур изоҳлар киради. Адаб илмига эса у маҳалларда араб тили сарфу наҳви — грамматикаси, араб адабиёти, риторика ва шеър санътини ўрганиш кирган⁸.

Зеҳни ўткир Абу Али ўқиганларининг ҳаммасини енгилгина билиб олар, дарсларни ўқиган сари ундаги заковот намоён бўлар ва устодлари ҳам боланинг қобилиятига таҳсинлар ўқирдилар. Шу тариқа Абу Алига маърифат даргоҳи кенг очилади. Абдуллоҳ ўғлидаги илмга бўлган иштиёқни кўриб, уни яна ҳам чуқурроқ билимдон қилишга, илмлардан яна ҳам кенгроқ, ҳали билиб улгурмаган фан соҳаларидан хабардор қилишга, бунинг учун эса янги-янги билимдон устодлар қидириб топишга ҳаракат қиларди.

Шу билан бирга, Ибн Сино мутолааси зўр, ўта меҳнатсевар эди. Ибн Синода туғма қобилият билан меҳнатсеварлик иккаласи тутшиб кетган эди. Шунинг учун ҳам у ўзи мустақил ўқиган китоблар мазмунига тез кириб борар ва билишга киришган соҳаларини осонликча эгаллаб олар эди. У ўзининг бундай қобилияти билан ҳаммани ҳайратда қолдирарди. Кейин у араб тили, адабиётини ўрганади. У араб тилини шу даражада яхши эгаллайдики, ҳатто бу тилда келажакда илмий асарлар, шеърлар ёзади. Абу Али ҳисобни ҳам яхши билган. У Бухоро шаҳрида баққоллик қиладиган Маҳмуд массоҳ⁹ ҳузурига қатнайди ва бу олимдан ҳинд ҳисоби ва геометрия фанини ўрганади. Уша даврда мусулмон қонуншунослиги — фиқҳ илми машҳур эди. Абу Али бу соҳани яхши билган киши — Исмоил Зоҳид ҳузурига қатнаб, ундан фиқҳнинг турли-туман шохобчаларини ўрганади. Шу билан бирга, ёш Ибн Сино ўша даврда маърифатли одамлар билиши керак бўлган ҳадис ва тафсирини ўрганади. У бу соҳада ҳам Исмоил Зоҳиддан дарс олган бўлиши керак, чунки бу киши бу илмдан ҳам хабардор бўлган. Саид Нафисий бу киши ҳақида ёзиб, унинг тўла номи Абу Муҳаммад Исмоил ибн Ҳусайн ибн Али ибн Ҳорун бўлиб, 402/1002 йилда вафот этган¹⁰, деб кўрсатади. Бу орада Бухоро шаҳрига Абу Абдуллоҳ Нотилий келади.

Ибн Сино ва Нотилий. Абу Абдуллоҳ Нотилий¹¹ ҳаким ва файласуф бўлиб, эл орасида машҳур бўлган. Шояд ўғлим ундан илм-ҳикматни ўрганса, деган умидда Абдуллоҳ бу олимни ўз уйига жойлаштиради. Шу билан Абу Абдуллоҳ Нотилий ҳамда Абу Али

⁷ Ибн Аби Усайбна, Уша асар, 2-бет.

⁸ Завадовский Ю. Н., Диссертация, 112-бет.

⁹ Массоҳ — ер ўлчови.

¹⁰ Нафисий С., Уша асар, 140-бет.

¹¹ С. Айний китобида бу исм негадир Боҳилий деб келган (Уша асар, 7-бет). Бу кишининг номи китобларда баъзан Абу Абдуллоҳ ибн Нотилий, баъзан эса Абу Абдуллоҳ Нотилий деб келади. Абу Абдуллоҳ Нотилий тўғрисида Нотил — Табаристон территориясидаги жой номи, бу киши ўша ердан бўлгани учун унга ан-Нотилий деб нисбат бериб, шундай аталган (Ал-Бай-ҳақий, Тарих ҳукамо ал-ислом, Дамашқ, 1946, 37 саҳ).

ибн Сино ўртасида устод-шоғирдлик даври бошланади. Абу Али ундан у билган фанларни ўргана бошлади. Олим ўз таржимаи ҳолида шундай ҳикоя қилади: «Кейин Бухорога Абу Абдуллоҳ Нотилий келиб қолди, у кишининг файласуфлик даъвоси бор эди. Менга таълим беради деган умидда отам уни уйимизга кўчириб келди. Унинг келишидан олдин ҳам фикҳ билан шуғулланиб, бу хусусда Исмоил Зоҳид деган кишининг ҳузурига қатнаб юрар эдим. Кейин Нотилийдан «Исоғужи» китобини ўргана бошладим»¹².

Парфирийнинг «Мантиқ муқаддимаси» — «Исоғужи» асари қадимги дунё ва ўрта аср фани уфқида жуда юксак мақомга эришган асар саналар эди. Бу асар муаллифининг ўзи ҳам анчагина табаррук зот саналиб, асли Тир шаҳри — Финикиядан бўлгани учун уни Фарфирий Финикий деб ҳам юритишади. Юнон фалсафасида у янги афлотунчилик оқимининг йирик вакили ва Плотининг шоғирди сифатида машҳур бўлган¹³. Ҳатто у «Плотин ҳаёти» деган асар ҳам ёзган.¹⁴ Парфирий асосан Плотин ва Аристотель асарларига шарҳ ёзиш билан шуғулланган. У кўпроқ Аристотелнинг мантиққа оид асарларини шарҳлаган. Араб илмий адабиётида бу киши «Мантиққа муқаддима» асари билан машҳур. Бу китоб кўпинча «Исоғужи» («Исагоги») номи билан маълум¹⁵. Китоб аслида Аристотель мантигининг категория қисмига ёзилган шарҳдан иборат бўлиб, у «Аристотель категорияларига кириш» деб ҳам юритилган. Парфирийнинг бу «Муқаддима»си мантиқ ўрганувчилар учун ўрта асрда асосий қўлланма бўлган эди, шу жиҳатдан Ибн Синога ўхшаган мантиқ ва фалсафа ўрганувчилар мутолаани дастлаб Парфирийнинг шу «Исоғужи» («Мантиққа муқаддима») асаридан бошлаганлар.

Ибн Синонинг илм ўрганиш борасидаги ақл-идроки, заковотини кўрган устоди отасига уни илмдан бошқа нарса билан шуғуллантирмасликни тайинлайди.

Чиндан ҳам Ибн Сино илмга жуда ҳам киришган, кечани-кеча, кундузни-кундуз демай мутолаага шўнгиб кетган эди. Ибн Синонинг сермутолаалигига устоди ажабланар ва унга ихлос билан қарар эди. Шунинг учун бўлса керак, Ибн Сино ўз таржимаи ҳолида шундай ёзади: «Нотилий қайси масалаларни менадан сўрамасин, мен у масалани ундан кўра дурустроқ тасаввур қилардим. Ниҳоят, ундан мантиқнинг юзак масалаларини ўқидим, лекин унинг нозик томонлари унга номаълум эди».

Ибн Сино ўз таржимаи ҳолида айтишича, мантиққа оид китобларни у ўз ҳолича мутолаа қилишга, кейин математика ва геомет-

¹² Ибн Аби Усайбна, Уюн ал-анбо фи табақот ал-атиббо, Ибн Сино қисми, Миср, 1882, II жилд, 3-бет.

¹³ Большая Советская Энциклопедия, второе издание, т. 34, с. 223.

¹⁴ Фарфирий, Исоғужи, Абу Усмон ад-Дамашқий таржимаси, ношир Аҳмад Фуод ал-Аҳвоний, Қоҳира, 1952, 9 саҳ. (Бундан кейин «Исоғужи» деб олинади). Араб алифбосида «п» ҳарфи бўлмагани учун уни «ф» билан ёздилар.

¹⁵ Ибн ан-Надим, Феҳрист, Қоҳира, 1929, 368—69-бетлар.

рияга оид китобларни ўқишга киришади. Евклид (эрализгача 355—315) геометриясини ўзлаштиради.

Шу билан бирга, Ибн Сино астрономия, музыка, оптика каби соҳаларни ўргана бошлади. Ундан кейин қадимги юнон олими Птолемейнинг «ал-Мажистий» («Алмагест») асарини ўқишга тушади.

Бу тўғрида Ибн Синонинг ўзи шуларни ёзади: «...ал-Мажистий» муқаддимасини ўқиб бўлиб, ҳандаса шакллариغا етганимдан сўнг, Нотилий менга шундай деди:

«Энди уни сен ўзинг ўқиб, ўзингча ечишга ҳаракат қила бер, кейин менга айтиб берасан, мен сенга тўғри ё нотўғрилигини кўрсатаман.

У киши бу китобдан дурустроқ хабардор эмас экан. Мен бу китобни ўзимча ўзлаштиришга киришдим. У кишига қанчадан-қанча шаклларни тушунтириб берардим, шунга қадар у буларни билмас экан. Кейин Нотилий мени қолдириб, Гурганч томонга жўнаб кетди».

Абу Абдуллоҳ Нотилий таржимаи ҳоли ўрта аср олимлари ҳақида маълумот берувчи баъзи бир библиографик китобларда учраб туради. Чунончи, Заҳируддин ал-Байҳақийнинг «Тарих ҳукамо ал-ислом»¹⁶ китобида у ҳақда қисқа маълумот келтирилган. Бу киши манбаларда Ибн Синонинг устоди сифатидагина машҳур, ҳолос. Аммо у киши анча илми бўлган, Бағдодда ўқиган, ҳатто у Диоскорид (Ибн Сино «Қонун»ида Дисқуридус) асарини араб тилига таржима қилган¹⁷, деган гап ҳам бор.

Табобатни ўрганиш ва гуманитар фанлар. Абу Али ибн Синони табобатга қизиқиб қолишига дастлаб нима сабаб бўлган — бунини аниқ айтиш қийин. Лекин таржимаи ҳолида айтилишича, қўлига тушган барча тиббий китобларни мутолаа қила бошлаган. Бунини олимнинг ўзи шундай ҳикоя қилади: «Кейин тиб илми билан шуғулланишга майл этдим ва унга бағишланган китобларни ўқишга тушдим. Тиб аслида қийин илмлардан эмас, шу сабабдан мен қисқа муддат ичида бу соҳада шундай ютуққа эриша олдимки, ҳатто фозил табиблар ҳам менга келиб, тиб илмидан дарс оладиган бўлдилар. Беморларни ҳам кўриб турар эдим ва шу йўсинда орттирган тажрибаларим натижасида даволаш эшиклари менга шундай кенг очилдики, уни таърифлаб бўлмайди»¹⁸.

Чиндан ҳам Абу Али бу соҳада катта ютуққа эришган эди. У ўз таржимаи ҳолида табобатга оид қайси асарларни мутолаа қилганини ёзмайди, лекин тиббиётдан сўнг фикҳ мусулмон қонуншунослигини ўрганганини ёзиб, «Бу вақтда мен ўн олти ёшда эдим»,¹⁹ дейди.

¹⁶ Заҳируддин ал-Байҳақий, Тарих ҳукамо ал-ислом; ношир *Мухаммад Курд Али*, Дамашқ, 1946, 37—38-бетлар (Бундан кейин, Заҳируддин ал-Байҳақий деб олинади).

¹⁷ Завадовский Ю. Н., Диссертация, 127-бет.

¹⁸ Ибн Аби Усайба, Уша асар, 3-бет.

¹⁹ Ибн Сино, Таржимаи ҳол, «Гулистон», № 6, 1979, 8-бет. (Бундан кейин бу нашрни Ибн Сино, Таржимаи ҳол, деб олинади).

Шу тариқа Ибн Сино қаршисида илм эшиклари очилиб, барча мушкул масалалар аён бўладиган бўлди. Ибн Сино кечалари уйига қайтганда, олдига чироқ қўйиб ўқиш ва ёзиш билан банд бўлар, бордию чарчоқлик таъсир қилиб толиқиб қолса ё уйқу келиб ўзини заифроқ сезса, қувват ва мадад олиш умидида бир қадаҳ ичимлик ичиб олар ва яна мутолаа қилишга тушарди. «Уйқуни кетган вақтимда ҳам,— дейди Абу Али,— ўнгимдаги масалаларни кўрардим. Шу тариқа кўп масалалар менга тушимда аён бўларди. Ниҳоят, ҳамма илмларни эгаллаб олдим, инсоннинг имконият даражаси эгаллайдиган даражада улардан хабардор бўлдим»²⁰.

Кейинчалик Бухоро ва Хоразмда сиёсий аҳвол ўзгариб, ўзига доимий қўним жой тополмай, ўлкама-ўлка кезиб юрганларида юртида мутолаа қилиб юрган даврини эслаб, Ибн Сино ёзади: «Ўша вақтларда нималарни билган бўлсам, ҳозир ҳам ўшандайман. Бугунги кунгача билимимни ўшандан оширолганим йўқ. Ниҳоят мантиқ, табиёт ва риёзий илмларни пухта ўрганиб олдим»²¹.

«*Метафизика*» мутолааси. Ибн Сино ёшлик давридан бошлаб юнон файласуфи Аристотель мероси билан қизиқа бошлайди. Ундан мантиқ қисмларини мутолаа қилади, Ибн Сино қўлига Аристотелнинг «*Метафизика*» асари тушиб қолади. Лекин уни тушуниш Абу Алидек одамга ҳам қийин туюлади. Ибн Синонинг ўзи шундай ёзади: «Кейин илоҳиётга ўтиб «*Мо баъда ат-табиа*»²² («*Метафизика*») китобини ўқидим. Бу китобни ёзган кишининг мақсади менга бекик эди. Ҳатто уни қирқ бор қайта ўқидим, менга у ҳатто ёд бўлиб ҳам қолди. Лекин шундай бўлишига қарамай, мен уни ва унинг мақсадларини тушуна олмасдим. Ундан умидимни узиб, бу тушуниб бўлмайдиган китоб экан, деган хулосага келган эдим»²³.

Чиндан ҳам Аристотелнинг бу китоби анча мураккаб, уни шарҳларсиз тушуниш Абу Алига анча қийин бўлган. Тасодифлардан бири уни бу аҳволдан қутқаради. Абу Алининг китобсеварлиги, китобдонлиги китобфурушларга кўпдан маълум бўлган ва ун-

²⁰ Ибн Аби Усайбиа, Ибн Сино ўзи ёзган таржимаи ҳоли, 3-бет.

²¹ Ибн Сино, Юқоридаги манба, 8-бет.

²² *Метафизика* — Аристотель асари номи. Бу ном «физикадан кейин келганлар» деган маънони англатади. Бундай номнинг келиб чиқишига шу нарса сабаб бўлган: милоддан аввалги биринчи асрда яшаган юнон олими Андроник Аристотель асарларини тартибга туширмоқчи бўлган. Аввал у Аристотелнинг физикага оид асарларини тўплаган, кейин эса мавжудот ва билнш масалаларига оид бўлган асарларини олган. Шунда у физикадан кейинда келган барча асарларни «метафизика» (физикадан кейин келган асарлар) деган ном билан бирлаштирган. Кейинчалик бу термин фалсафий маъно касб этиб фалсафий тадқиқотлар тушуниладиган бўлди. (Асмус В., *Метафизика Аристотеля*, Аристотель, Соч., т. I, 1976, с. 5—50). Аристотелнинг бу асари арабийнавис адабиётда «*Мо баъда ат-табиа*» («*Физика — табнатдан кейин келганлар*», яъни табнат фанидан кейин келган фанлар) деб юритилган. Ибн Сино бу мавзудаги фикрларини ўзининг «ал-Илоҳиёт» асарида баён этган.

²³ Ибн Аби Усайбиа, Уша асар, 3-бет.

даги заковатни пайқаган эдилар. Абу Али қачон китоб дўкони ёнидан ўтса, унинг соҳиби ўзида пайдо бўлган янги асарлардан уни огоҳ қилиб турар, бошқа ўлкалардан келтирилган китобларни унга кўрсатар эди. Бу сафар ҳам шундай бўлади. Китоб дўконлари олдидан ўтиб бораётганда дўкондор Абу Алини кўриб, уни ҳузурига чақиради, кейин у қўлига бир китобни олиб, уни мақтаб кетади. Абу Али китоб мавзуини кўради-ю, ўша ўзи илгарилари кўп бор ўқиган, лекин тушуна олмаган нарсаси ҳақида ёзилганлигини фаҳмлайди. Ибн Сино шундай ёзади: «Бу илмни билишнинг фойдаси йўқ экан, деган хаёлда унинг кўрсатиши ҳам менга малол келиб, китобни олишни рад қилдим. Шунда даллол менга «бу китобни мендан олгин, бунинг нархи арзон — уч дирҳамга сотаман: эгаси бунинг пулига муҳтож», деди. Мен уни сотиб олдим. Қарасам, бу Абу Наср Форобийнинг «Метафизика» китоби мақсадлари ҳақида ёзган асари экан. Уйимга қайтдим-у, дарров уни ўқишга тушдим. «Метафизика» дилимда ёд бўлиб қолгани сабабли ўша пайтдаёқ бу китобнинг мақсадлари менга очилди. Бундан жуда хурсанд бўлиб кетдим, ўша куннинг эртасигаёқ камбағалларга анча нарса садақа қилдим»²⁴.

Шу тариқа Ибн Сино Аристотель ғоялари ва фалсафий асарлари руҳига киришган эди. Унинг бу соҳани эгаллашига буюк файласуф Форобий асарлари «кўприк» хизматини ўтади.

Маълумки, Форобий ўрта асрда етишган йирик файласуф, ҳақим эди. У ўша даврда машҳур бўлган барча ҳақимлар асарларини мутолаа қилган, айниқса, Аристотель китобларининг билагони эди. Шунинг учун ҳам уни «Иккинчи муаллим» — «Муаллим ас-Соний» деб аташган. «Биринчи муаллим» Аристотель эди. Демак, Аристотель ғоя ва фикрларини энг яхши тушунганлардан бири Форобий эди. Бу ерда Ибн Сино таржимаи ҳоли, бир томондан, Форобийдек ўз салафи асаридан баҳраманд бўлганини ва унинг фалсафий мушоҳадаларидан таъсирланганини, дунёқараши шаклланиганини кўрсатса, иккинчи томондан, у ўша даврда Ўрта Осиёда маданий ҳаёт қандай даражада экани ҳақида ҳам маълум тасаввур беради. Бу даврда Ўрта Осиё, хусусан, Хоразм, Самарқанд, Бухорода савдо-сотиқ, фан ва маданият анча ривожланган, бу ерларда тайёрланадиган маҳсулотлар чет мамлакатларга, ҳатто араб ўлкаларига ҳам чиқарила эди²⁵. Хоразм, Самарқанд, Бухоро, Фарғона ўлкаларида фан ва маданиятни юқори поғонага кўтарган йирик олимлар етишиб чиққан эдилар. Муҳаммад Мусо ал-Хоразмий, Аҳмад ал-Фарғоний, Абу Наср Форобийлар бу ерда фанни юқори босқичга кўтарган эдилар. Мана шу ривожланган фан ва маданият заминида Ибн Сино ҳам етишиб чиқди.

²⁴ Ибн Аби Усайбиа, Уша асар, 3—4-бетлар.

²⁵ Бартольд В. В., Туркестан в эпоху монгольского нашествия, Соч., т. I, М., 1963, с. 238—385; Якубовский А. Ю., Ибн Сина, «Материалы научной сессии АН УзССР, Ташкент, 1953, с. 5—29 (Бундан кейин Якубовский А. Ю. деб олинади); История Узбекской ССР, т. I, Книга первая, Ташкент, 1955, с. 223—237.

Илк шухрат. Ибн Сино табобат билан шуғулланиб, дастлаб маҳалла-кўйларга танилади, кейин-кейин ёш табиб ҳақидаги доврўқ эларо тарқала бошлайди. Ниҳоят, катта табиблар ҳам Абу Али қўллаган тиббий муолажаларни кўздан кечирадилар, унинг тутган йўлидан, давосидан бирор ножўялик топмайдилар; булар ҳаммаси, албатта, ёш Абу Алининг доврўғига сабаб бўлди. Шунинг учун ҳам унинг ўзи қисқа муддат ичида бу соҳада катта ютуққа эришганини, ҳатто донғи кетган табиблар ҳам унинг олди-га келиб, ундан маслаҳат олганини ёзади. Ана шу сабабдан бўлса керак, ҳали ўн олти ёшга етмаган йигит овозаси амир саройигача тарқалади.

Бухоро амирининг касал бўлиб қолиш ҳодисаси, шу муносабат билан Ибн Синонинг амир саройига чақирилиши ва унинг амир муолажасига иштирок этиши бу олим ҳақидаги дастлабки доврўққа сабаб бўлади. Бу воқеа тарихий китобларга кириб, ёш олимнинг номи бу воқеа билан бирга зикр қилинадиган бўлиб қолади. Унинг ўзи амир Нуҳ ибн Мансурни даволашда иштирок қилганини ва бу соҳада ютуққа эришиб обрўси ошиб кетганини қайд қилади. Лекин бундан амирни унинг якка ўзи даволади, деган хулоса чиқмаслиги керак.

Ибн Сино ҳақида асар ёзган кўп муаллифлар, бу борада фикр юритганида, амир Нуҳ ибн Мансурни Ибн Сино даволади, деган фикрни билдирадилар. Худди шундай фикрни Санд Нафисий ҳам қайтади²⁶.

У кишининг ёзишича, табиблар амирни даволашдан ожиз бўладилар, амирни Ибн Сино даволади, дейди. Ибн Синонинг ўз сўзи билан ёзилган таржимаи ҳолда Шайхнинг ўзи «амир бир фикрга келиб бўлмайдиган касалликка дучор бўлиб қолди... Мен келиб даволовчи табиблар билан бирга ишлаб, бу ишда унга хизмат қилганим туфайли обрўйим ортиб кетди»²⁷, дейди.

Нуҳ ибн Мансур (976 — 997) ва Ибн Синонинг илк асари. Манбаларнинг кўрсатишича, Нуҳ ибн Мансур отаси Мансур ибн Нуҳ 976 йили вафот этгач²⁸, унинг ўрнига тахтга ўтирган. Нуҳ ибн Мансур 387 ҳижрий йили 13 шаъбон куни (милодий 997) вафот этган²⁹. Бу даврда Бухорода анча осойишталик ҳукм сурган эди.

Ибн Сино ҳаётининг худди шу даврида унинг асар таълиф қилиш ишлари билан банд бўлганини кўрамиз. Бунга алломанинг давримизгача сақланиб қолган «Ҳадият ар-раис» асарини кўрсатиш мумкин. Бу асар амир Нуҳ ибн Мансурга атаб ёзилиб, унга тақдим қилинган бўлиши керак. Шунинг учун ҳам 1325/1907 йили Қоҳирада босилган нусхада китоб номи ўрнига дастлаб катта

²⁶ С а и д Н а ф и с и й, Пури Сино, Техрон, 1954, 73-бет.

²⁷ Ибн Аби Усайбиа. Уша асар, 2-бет; Ибн Сино ўзи ёзган таржимаи ҳолининг ўзбекчаси мана шу тўпламда ҳам босилган: «Ўзбекистонда прогрессив ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихига доир материаллар», Тошкент, 1959, 97—102-бетлар.

²⁸ Ҳижрийда 365 йилу 11 шаввол.

²⁹ С а и д Н а ф и с и й, Пури Сино, Техрон, 1954, 71-бет.

ҳарфлар билан «Ҳадият ар-раис», ундан сўнг «Абу Али Ҳусайн ибн Абдуллоҳ ибн Синонинг Амир Нуҳ ибн Мансур Сомонийга совға қилган китоби»³⁰, деб ёзилган. Китоб нафсоний қувватлар ҳақида баҳс этади, унинг мавзуи шундан иборат.

Бу китоб дебочасида Ибн Сино амирга нафс ҳақида қисқача бир китоб ёзиб беришни лозим топдим³¹, дейди. Муқаддима сўнггида Ибн Сино томонидан амир ҳақида дуо ва тилаклар битилган.

Бундан кўринишича, Ибн Сино Сомонийлар саройида табиблик қилиш билан бирга, ҳурматли киши ҳам бўлиб қолган, у амирга махсус асар бағишлаган. Бу ерда, шуниси диққатга сазоворки, Абу Али ибн Сино Сомонийлар амирига бағишлаб ёзган асарини амир ҳаёт чоғида ёзган. Бунга ўша армуғон қилиб ёзилган китоб муқаддимасидаги Ибн Синонинг сўзлари далил бўлиши мумкин³², бу ердаги сатрлар китоб армуғон этилган кишининг ҳаётлигидан дарак беради. Бу ҳолат эса Ибн Синонинг асар таълиф қилиш фаолиятини, унинг вақтини белгилашга ёрдам беради.

Сомонийлар амири Нуҳ ибн Мансур 997 йили вафот этган бўлса, демак, Ибн Сино бу вақтда 17 яшар йигит бўлади. Лекин Ибн Сино «Ҳадият»ни амир вафот этмасидан камида бир-икки йил олдин ёзган бўлиши керак.

«Ҳадият»нинг нафс қувватларига бағишланганига кўра, унинг нафс борасида ёзилган баъзи кичик рисолалари, эҳтимол, шу пайтларда ёзилган бўлиши мумкин. ЎзССР ФА ШИ фондида бу асарнинг «ал-Мабоҳис ан-нафсония» деб номланган бир қўлёзмаси бор (инв. № 2385/IV), лекин бунда муаллиф номи ёзилмаган, бу асар қўлёзмаси 7 varaқ.

Бу ёшда табобатда маълум даражага эришган Ибн Сино медицина соҳасидаги ўзининг илк таълифларини бошлаган бўлиши ҳам мумкин. Менимча, Ибн Синонинг табобат ва мантиқ тўғрисидаги қатор шеърӣ асарлари худди мана шу ўсмирлик йилларига тўғри келади. Бунга унинг «Тиббий дoston» («Уржуза») тузилиши мисол бўлиши мумкин. Чунки Ибн Сино дастлаб медицинани Али ибн Аббос ал-Мажусийнинг «Комил ас-синоат ат-тиббия» асаридан ўрганган, негаки «Тиббий дoston тузилиши ал-Мажусийнинг юқоридаги асари тузилишига тўғри келади»³³.

Бу даврда шеърӣядан яхши хабардор бўлган Ибн Сино ўрганганларини шеърға солишга, Гиппократ, Таёзуқ васиятлари, турли-туман тиббий насихатлар, йил фасллари, соғлиқни сақлаш, анатомия, мантиқ каби мавзуларда шеър ва дostonлар ёзиб, шу йўл билан эларо билим тарқатишга чоғланганлигини кўраимиз.

³⁰ Ҳадият ар-раис Абу Али ал-Ҳусайн ибн Абдуллоҳ ли-л-амир Нуҳ ибн Мансур ас-Сомоний ва ҳия мабоҳис ан-ал-қуво нафсония ав китоб фи ан-нафс ало суннати ихтисор, ношир Эдвард Карнелиус Венедик, Миср, 1325/1907.

³¹ «Ҳадият ар-раис», 17-бет.

³² Ибн Сино, Ҳадият ар-раис, 17-бет.

³³ Шоисломов Ш., Ибн Синонинг тиб ҳақидаги шеърӣ асари, Тошкент, «Фан», 1977, 206—230-бетлардаги жадвалга қаранг.

Кўп хоналик кутубхона. Ибн Сино ўзига ўхшаган табиблар билан биргаликда ишлаб, амир дардини тузатиш борасида кўрсатган хизматлари туфайли унинг кутубхонасига киришга ижозат олганлиги маълум. Бу эса ўша даврда Ўрта Осиё, шу жумладан, Бухоро музофотида энг катта кутубхона эди. Ибн Сино ёзади: «Бир куни шоҳдан кутубхонасига киришга ва у ерда тибга оид китобларни мутолаа қилиш ва ўқишга рухсат сўрадим. Шоҳ менга рухсат берди. Мен кўп хоналардан иборат кутубхонага кирдим. Ҳар бир хонада китоб сандиқлари, бир-бирининг устига қўйилган китоблар бор эди. Хоналарнинг бирида араб китоблари, шеърлари, бошқасида фикҳга оид китоблар турарди. Шу тартибда ҳар бир хонада фаннинг маълум бир соҳасига оид китоблар турар эди. Кейин олдин ўтган олимлар китоблари рўйхатини ўқиб чиқдим ва ундан керак бўлганини ахтардим. Мен бу ерда шундай китобларни кўрдимки, ҳатто уларнинг номларини ҳам кўпчилик халқ эшитмаган эди. Ўзим ҳам бундан олдинлари кўрмаган эдим, бундан кейин ҳам кўрмадим. Ўша китобларни ўқиб, улардан баҳраманд бўлдим, шу билан ҳар бир муаллифнинг илмдаги даражасини билиб олдим»³⁴.

Бухоро ўша даврда маданий ва иқтисодий томондан анчагина ривожланган ўлка бўлган. Бухорода бунчалик серкитоб кутубхона, уларнинг фанларга бўлинган, батартиб бўлиши ҳам бунинг далилидир. Ибн Сино кейинги даврда бир ўлкадан иккинчисига кўчиб юришга мажбур бўлган пайтларида ҳам Бухорода кўрган китобларни бошқа ерларда кўрмаганини эслайди.

Бухоро Ибн Сино яшаган даврда чиндан ҳам юксак маданиятга эга эди. Тарихчи А. Ю. Якубовскийнинг ёзишича, Сомонийлар кутубхонаси ўнинчи асрда танилган энг яхши кутубхоналардан бири эди. Ўша даврда бунга рақобат қиладиган йирик кутубхоналардан бири Шерозда бор эди³⁵. Тарихчиларимизнинг таъкидлашларича, Ибн Сино Сомонийларнинг бу кутубхонасида бир неча йил бўлган ва унда ўзига керакли фанга оид китобларни мутолаа қилган. «Ҳар ҳолда,— дейди А. Ю. Якубовский,—Ибн Сино бу кутубхонага деярли то Бухорони тарк қилгунигача қатнаган»³⁶.

А. Баҳоуддинов Абу Али бу кутубхонага киришга 997 йили ижозат олади,³⁷ деб кўрсатади. Бу фикр тўғри бўлмаса керак, чунки Абу Али кутубхонага киришга амир вафот этган йили рухсат олган бўлиб чиқади.

Ибн Сино ўз таржиман ҳолида ўн саккиз ёшида ўша даврда ўқиб-ўрганиши мумкин бўлган барча билимларни билиб улгурганини ёзади. Бундан кейинги даврда унинг мустақил асар ёзиш даври бошланади.

³⁴ Ибн Аби Усайба, Уша асар, 4-бет; Ибн Сино, Таржимаи ҳол, 9-бет.

³⁵ Якубовский А. Ю., Уша асар, 18-бет.

³⁶ Якубовский А. Ю., Уша асар, ўша бет.

³⁷ Баҳоуддинов А., Уша асар, 11-бет.

«ал-Мажмуъ» ва бошқа таълифлар. Абу Али ибн Сино таржи-
маи ҳолида ўз асарлари ҳақида ҳам маълумот бериб кетади. Абу Али
ўз таржимаи ҳолида шуларни ёзади: «Абу-л-Ҳасан ал-Арудий деган
бир қўшнимиз бор эди. У мендан бу илмларнинг³⁸ ҳаммасини ўз
ичига оладиган бир китоб ёзиб беришимни сўраган эди. Мен унга
«ал-Мажмуъ» (Тўплам)ни ёзиб бердим. Китоб отини ҳам шундай
деб қўя қолдим. Унга риёзиётдан бошқа барча илмларни кирит-
дим. Ешим бу маҳалда йигирма бирда эди»³⁹. Ибн Сино бу асарини
Бухорода ёзгани аниқ. Демак, Ибн Сино бу асарини 1001 йиллар-
да, ҳали Бухорода бўлганида ёзади. Шу асаридан бир қисми биз-
гача етиб келган⁴⁰. Шу асарнинг охирида зикр қилинишича, бу
кишининг тўла исми Шайх Абу-л-Ҳасан ибн Абдуллоҳ ал-Арудий-
дир⁴¹. Чиндан ҳам бу асар илтимос билан ёзилганлиги ҳақида Ибн
Синонинг ўзи таъкидлаб ўтган. Қўлимизда мавжуд бўлган бу
асардан сақланиб қолган парчалардан хулоса чиқарадиган бўл-
сак, бу асарнинг бир қисми Аристотелнинг «Поэтика» асарига ёзил-
ган шарҳдир, бунинг номи «Китоб ал-мажмуъ ав ал-ҳикмат ал-
арудия фи маони китоб аш-шеър» («Тўплам китоби ё «Шеър ки-
тоби»⁴² маъноси ҳақида Арудий ҳикмати»). Дарҳақиқат, Ибн Си-
но бу асари бошида «Маоний китоб фуитиқа ва ҳува Китоб бутиқа
фи-ш-шеъриёт» (Поэтика китоби маънолари ва у шеърят ҳақида
ёзилган «Поэтика» китобидир), деб ёзиб қўйган. Бу ерда юнонча
«поэтика» сўз икки хилда ёзилган: ҳам фуитиқа ва ҳам бутиқа⁴³.
Адабиётда эса гоҳ поэтика шаклида ёзилса, баъзида бўтиқа шак-
лида ёзилган.

Булар ҳаммаси Аристотель асарларига ёзилган шарҳлардир.

Поэтикага шарҳ тариқасида ал-Арудийга ёзиб берилган бу
асар тузилиши Ибн Синонинг кейинчалик ёзган «Фанн аш-шеър»
(«Шеър санъати») асарига ўхшаб кетади. Маълумки, Ибн Сино
«Шеър санъати» асарини «аш-Шифо» китоби мантиқ қисмининг
тўққизинчи фани сифатида келтирган эди⁴⁴. Демак, Ибн Сино йи-
гирма бир ёшида «ал-Мажмуъ» асарини ёзган кезларида у Ари-
стотелнинг «Поэтика» асарига шарҳ ҳам боғлаган, ҳатто келажак-

³⁸ Бу ерда Ибн Сино ўзи ўқиган соҳа — мантиқ фанини назарда тутаётган бўлса керак.

³⁹ Ибн Аби Усайбиа, Уша асар, 4-бет. Яна шу китобнинг 1957 йили Байрут нашри, 3 жуз, биринчи қисм, 6-бет.

⁴⁰ «Китоб ал-мажмуъ ав ал-ҳикмат ал-арудия фи китоб маони аш-шеър», таҳқиқ ва шориҳ *Муҳаммад Салим Солим*, Қоҳира, 1969.

Ибн Синонинг ал-Арудийга бағишлаб ёзган риторика ҳақидаги асари 1950 йил Қоҳирада Муҳаммад Салим Солим томонидан нашр этилган. Бу китоб номи «Китоб ал-мажмуъ ав ал-ҳикмат ал-арудия фи маони китоб ритори-
ка» («Тўплам китоби ё риторика китоби мазмуни ҳақида ал-Арудий ҳикмати») деб аталади. Лекин буни кўришга муяссар бўлолмадик.

⁴¹ Юқоридаги асар, 33-бет.

⁴² Бу ерда Аристотелнинг «Поэтика» асари назарда тутиляпти.

⁴³ Бу сўз «бўитиқа» ё «бўэтиқа» ҳам ўқилиши мумкин.

⁴⁴ Ибн Синонинг бу асари Аристотелнинг «Фанн аш-шеър» (Қоҳира, 1953 йил асари Абдурахмон Бадавий нашри китобида 161—198-бетлар ораси-
да келтирилган).

да «Шеър санъати» номини олган асарининг «хомакиси»ни битиб қўйган кўринади. Кейинчалик бу асар «аш-Шифо»га бир қисм бўлиб кирган, чунки «ал-Мажмуъ»га кирган «Шеър маънолари» деган қисмининг тузилиши «аш-Шифо»га кирган «Шеър санъати» асарининг тузилишига монанд; бошқача қилиб айтганда, Ибн Сино бу ерда Аристотель асарига шарҳ эмас, балки ўз асарига шарҳ ёзгандай кўринади. Бундай ҳолни унинг кейинроқ ёзилган «Ҳайй ибн Яқзон» асарида ҳам кўришимиз мумкин. Чунки Шайх бу асарини ёзиб бўлгач, одамлар илтимосига кўра унинг қийин жойларига ўзи шарҳ битган⁴⁵. «ал-Мажмуъ» («Тўплам») асарининг иккинчи қисми риторика ҳақида ёзилган бўлиб, юқорида зикр этганимиздек, бу ҳам бизгача етиб келган.

Бундан шу фикрга келиш мумкинки, «ал-Мажмуъ» Ибн Сионинг дастлаб битган асари бўлмай, балки Ибн Сино бу пайтгача бошқа асарлар ҳам ёзган бўлиши керак.

Ибн Сино бундай асарларини илм қадрига етадиган кишилар илтимосига кўра ёзиб берган. Бу борада Ибн Сино ўз таржимаи ҳолида ёзади:

«Абу Бакр ал-Барқий⁴⁶ деган Хоразмда туғилган бир қўшним бор эди, ўз табиати билан у киши фақиҳ, тафсир ва порсо — зуҳдликда ягона эди. Бу илмларга ўзи ҳам мойил эди. Шу киши мендан китобларга шарҳ ёзиб беришимни сўради. Мен унга йигирма жилдча келадиган «Ҳосил ва маҳсул» деган китоб ёзиб бердим. Ундан ташқари, унга ахлоққа тегишли яна бир китоб ёзиб бердим. Китоб номини «Китоб ал-бирр ва-л-исм» («Саҳоват ва жиноят китоби») деб қўйдим. Бу икки китоб ундан бошқада йўқ. У киши икковидан нусха олиш учун ҳеч кимга бериб турмаган ҳам»⁴⁷.

Бу сатрлар Абу Али ибн Сионинг йигитлик чоғларидаёқ таълиф қилиш ишига бел боғлаганини кўрсатади. Китобларга шарҳ ёзиш ишларини бошлаб юборган чоғида, қўққисдан отаси вафот этади. Бу ҳол ёш олим учун оғир жудолик эди. Энди у оилага бошчилик қилиши ва тирикчилик воситаларини ҳам ўйлаши керак эди. Абу Алининг ўзи ёзади: «Кейин отам ўлиб қолди, ҳол-аҳволим ҳам ўзгариб кетди. Султоннинг амалларидан бирортасини олишга мажбур бўлдим»⁴⁸.

Отасининг вафоти (1002). Ибн Сино отасининг ўлими вақтини тахминан 999 йилга йўядилар⁴⁹, бошқа бирлари 1002 йилда юз берган дейдилар⁵⁰. Бу билан балки Сомонийлар хонадони пойтахти бўлмиш Бухорога қорахонийларнинг ҳужуми ва Сомонийлар дав-

⁴⁵ Муҳаммад Сағир Ҳасан ал-Маъсумий, Рисолат Ҳайй ибн Яқзон маа шарҳиҳо ли Ибн Сино (Ибн Сионинг «Ҳайй ибн Яқзон» қиссасига муаллиф ёзган шарҳи), Мажаллат ал-мажмаъ ал-илмий ал-арабий, жилд 29, № 3—4, Дамашқ, 1954; жилд 30, № 1, 2, 3, 1955.

⁴⁶ Завадовский Ю. Н. уни Барақий деб келтиради, ўша асар, 11-бет.

⁴⁷ Ибн Аби Усайбиа, ўша асар, 4-бет; Ибн Сино, Таржимаи ҳол, 9-бет.

⁴⁸ Ибн Аби Усайбиа, ўша асар, 4-бет.

⁴⁹ Якубовский А. Ю., ўша асар, 19-бет.

⁵⁰ Завадовский Ю. Н., ўша асар, 11-бет.

латининг қулаши билан боғлиқ деб шундай хулосага келинган бўлиши мумкин. Чунки, дейди А. Ю. Якубовский, Абу Али Сомонийлар давлати қулагач; Бухорода ярим йилдан ортиқ вақт яшай олмайди. Мамлакатда сиёсий аҳвол ўзгаргач, бу ерда у келажакда тинч ҳаёт кечиришга кўзи етмайди. Қорахонийларнинг тутган сиёсати, Сомонийлар лашкарбошилари (Абу Али Симжурий, Аяч, Бектузун ва Фоиқ)нинг сотқинликларини кўрган Ибн Сино ўз келажаги учун хавфсирайди. Шунинг учун ҳам у ўз таржимаи ҳолида «кейин зарурат менга Бухорони тарк қилишга, Гурганч тилмонга кўчишга мажбур қилди»⁵¹, деб ёзади.

Аммо Ибн Сино отасининг вафотини А. Ю. Якубовский айтганидек, 999 йил билан белгиланг Ибн Сино тилидан ёзилган таржима ҳолга тўғри келмайди. Чунки унинг ўзи юқорида келтирганимиздек, 1001 йилда ҳали Бухорода бўлган, унда ҳали отаси ҳам тирик бўлган.

Саид Нафисий ҳам бу тўғрида мулоҳаза билдириб, 999 йили Иликхон Бухорони олгандан кейин Ибн Сино юртида яна икки йил қолади⁵², деб кўрсатиши ҳам худди Ибн Синонинг ўз тилидан ёзилган таржимаи ҳолидан чиқиб ёзилган сатрлар эди. Ибн Синонинг ўз таржимаи ҳолида кўрсатилишича, у йигирма бир ёшида Бухорода қўшниси илтимоси билан «ал-Мажмуъ»⁵³ асарини ёзиб берган. Бундан чиқди, Ибн Сино 1001 йили ҳали Бухорода бўлганини кўрсатади. Ундан кейинги даврда Ибн Сино ҳали Бухорода турган пайтида яна икки асар ёзган, унинг бири «Ҳосил ва маҳсул» деб аталган (20 жилд) ва иккинчиси «Китоб ал-бирр ва-л-исм» 2 жилд бўлган. Ибн Сино тилидан ёзилган таржимаи ҳолида мана шу икки китоб ёзилгандан кейингина отаси вафот этганини ёзади, шунга қараганда, бу орада ҳам вақт ўтган. Шунинг учун баъзан Ибн Сино отаси 1002 йилда вафот этган деган фикр асосли кўринади⁵⁴. Лекин шуниси ҳам борки, бу ҳақда Ибн Синода ҳам ва ал-Жузжонийда ҳам бирор маълумот йўқ. Бунга фақат Заҳируддин ал-Байҳақий аниқлик киритади. У ёзади: «Абу Али йигирма икки ёшга кирганида отаси вафот этади»⁵⁵. Аммо Ибн Сино 1002 йилдан кейин ҳам бир қанча вақт Бухорода бўлган. Лекин у ерда қайси йилгача бўлган, қайси йили Хоразмга жўнаган — бу ҳақда на Ибн Сино, на ал-Жузжоний бирор нарса ёзмайди. Аммо Ибн Сино ҳали Бухорода эканлигида йигирма икки жилдлик икки асар таълиф қилиниши ҳам анчагина вақт талаб қилади, ал-Жузжоний ёзишича, агар «Қонун» асари ўн тўрт жилд бўлса, у ҳолда йигирма икки жилдлик бу икки китоб унга бир ярим баравардан ортиқ бўлади. Агар «Қонун» ҳозирги ўлчовда икки юз босма листдан ортиқ келса, у ҳолда бу икки китоб ҳажми уч юз

⁵¹ Ибн Аби Усайбиа, Уша асар, 4-бет.

⁵² Саид Нафисий, Уша асар, 74-бет.

⁵³ Ибн Аби Усайбиа, Уша асар, 5-бет; Ибн Сино. Таржимаи ҳол, 9-бет.

⁵⁴ Қаримов У., Буюк аллома, ж-л «Шарқ юлдузи», № 1, 1979, 199-бет.

⁵⁵ Ал-Байҳақий, Уша асар, 57-бет.

босма листдан ортиқдир. Буни таълиф қилиш учун ҳам анча-вақт талаб қилиши шак-шубҳасиз. Бунинг учун Ибн Сино камидикикки-уч йил вақт сарф этиши эҳтимолдан узоқ эмас. Ана шу таълифларни бажо келтиргандан кейин Ибн Сино ўз таржимаи ҳолида отаси ўлгани, сўнгра аҳволи танг бўлиб, султон амалларидан бирини олишга мажбур бўлганини ёзади. Шунга қараганда, Ибн Сино отаси вафотидан кейин ҳам бир қанча вақт Бухорода қолган бўлиши керак. Чунки Сомонийлар тахти меросхўри Мунтасир бошчилигида қорахонийларга нисбатан зиддият ва қарши кучлар чиқиб, Иликхон салтанатини тинч-осуда қўйган эмас ҳамда Сомонийлар ҳукмронлигининг тикланишига халқ ичида ишонч йўқолган ҳам эмас эди. Лекин 1005 йилда Сомонийлар вориси Мунтасир қатл этилиб, ҳокимият бутунлай қорахонийларга ўтади. Шунда Самонийлар тахти тикланишига умиди қолмаган Абу Али ибн Сино бундай шароитда бу ерларда тинч ҳаёт кечирishга кўзи етмай, тезроқ бу ўлкадан бош олиб, узоқроқ ва тинчроқ жойга кетишга чоғланган. Шундай қилиб Ибн Сино Хоразмга йўл олади.

Бу 1005 йилда юз берган бўлиши керак. Бунгача Ибн Сино отаси вафот этган, кейин расмий идорага кириб бир оз бўлса-да, ишлаган. Албатта, озгина вақт ишлаган бўлса, буни у таржимаи ҳолида зикр этиб ўтирмас эди. Аммо у бу ишда икки-уч йил ишлаган бўлиши керак. Унинг Бухорода юқоридаги ҳажми катта асарлар ёзиши ҳам унинг то йигирма беш ёшларга боргунга қадар ўз юртида қолганлигига далолат қилади.

Сомонийлар қулаши ва Ибн Синонинг Бухородан кетиши (1005). Ибн Сино яшаган давр Сомонийлар сулоласининг гуркираган даври тугаб, сўна бошлаган пайтларига тўғри келади. Бу пайтларда бирмунча ривожланган ва гуллаган иқтисодий, маданий авҳол инқирозга юз ўгирган сиёсий аҳволга қарам бўлиб қолади. Унинг аср охирларига келиб Сомонийлар давлати нурай бошлайди; халқдан йиғиладиган солиқлар борган сари кўпая бошлайди, ҳатто деҳқонлардан йилига икки бор хирож олинадиган бўлди⁵⁶. Бир томондан, амир билан ер эгалари ўртасида пайдо бўлган низолар деҳқонлар аҳволига таъсир етмай қолмади. Душман лашкарлари топтаб, оёқ ости қилган деҳқон ерлари ҳосилсиз майдонга айланган эди. Бир маҳаллар гуркираган ва йирик давлатга бирлашган ерларга кўчманчилар қайта-қайта ҳужум қилди. Буларнинг бир қисмини қайтарган Сомонийларнинг иккинчи қисмини қайтаришга қурби етмайди. Бу борада Еттисув ва Қошғар атрофларидан кўтарилган қарлуқ, чигил ва яғмо қабилалари қорахонийлар давлатига бирлашган эди. Илгари Сомонийлар устига майда-майда юриш қилиб юрган қорахонийлар Буғрохон бошчилигида аста-секин Бухорога юриш қилади. Сомонийлар амири Нуҳ ибн Мансур (976 — 997) давлатининг маданий ва иқтисодий аҳволини қанча мустаҳкамламасин, лекин давлатни асраб қолишга

⁵⁶ Якубовский А. Ю., Уша асар, 18-бет; История Узбекской ССР, том I, Ташкент, с. 243.

унинг қурби етмайди. Лашкарбошилардан Абу Али Симжурий, Аяч, Фоиқлар сотқинлик қилади, ҳатто Симжурий давлатни бўлиш ҳақида Бугроҳон билан яширин равишда келишув олиб боради⁵⁷. Бу сотқин лашкарбошилардан Аяч Бухорога кириш учун бўлган катта жанг — Харжангда чекинади, бу билан у эришиши мумкин бўлган ғалабани бой беради. Бу билан у Бухорога кириб келган Бугроҳондан дурустроқ мансаб олиш умидида эди. Шу тариқа 992 йили Нуҳ ибн Мансур Бухорони тарк этишга мажбур бўлади, уни Бугроҳон эгаллайди⁵⁸. Лекин хонга Бухоро об-ҳавоси, мевалари ёқмайди, кўп ўтмай бавосирга йўлиққан хон тўрт ой туриб, 17 августда шаҳарни тарк қилишга мажбур бўлади⁵⁹. Бу орада Омулга бориб аскар тўплаб, қорахонийларга зарба беришга шайланиб юрган Нуҳ ибн Мансур яна Бухорога келиб, осонгина пойтахтни эгаллайди⁶⁰. Бундан кейин Сомонийлар бир неча йил давомида ҳокимиятни ўз қўлларида ушлаб қолишга муваффақ бўлдилар. Аммо кўп ўтмай қорахонийлардан бўлган Иликхон Наср 999 йили яна Бухорога ҳужум қилиб, Сомонийлар давлатини қулатиб, Мовароуннаҳрда ўз ҳокимиятини ўрнатишга замин ҳозирлайди.⁶¹

Бу орада Бухорода ички зиддиятлар кучайиб кетади, 997 йили амир Нуҳ ибн Мансур вафот этгач, унинг ўрнига ўғли Абу-л-Ҳорис Мансур ибн Нуҳ (тарихий манбаларда Мансур II)⁶² тахтга ўтиради. Лекин бу амирзода ҳам сулолани ҳалокатдан қутқара олмайди⁶³. Натижада 999 йил 1 февралда амир тахтдан ағдарилиб, икки кўзи кўр қилинади, ўрнига биродари Абу-л-Фаворис Абдулмалик кўтарилади⁶⁴. Аммо Сомонийлар бу билан ташқи душмanning юртга келишини енгиллаштирдилар, холос. Орадан кўп ўтмай, 999 йил 23 октябрда Иликхон Бухорони эгаллаб олиб, сулола меросхўрларини ўз пойтахти Ўзгандга ҳайдаб кетади. 999 йили Бухорода Сомонийлар давлатининг қулаши ҳақида сақланиб қолган маълумотларга кўра, қорахонийлардан бўлмиш Наср Бухорога кириб келгач, Сомонийлар давлатини ҳимоя қилишга куч тўплаш учун халқ орасига одамлар юборганлар. Улар масжид меҳробларидан туриб давлатни душмандан ҳимоя қилишга чақирганлар. Шунда халқ вакиллари қонуншунос фақиҳлардан, нима қиламиз, деб сўрашган экан, улар жавоб бериб, агар душман билан дин учун кураш олиб борилса, унга қарши чиқиш мумкин эди, лекин булар бу

⁵⁷ Бартольд В. В., I, 320; Якубовский А. Ю., Юқоридаги асар, 19-бет; Булгаков П. Г., Жизнь и труды Беруни, Ташкент, 1972, с. 36—40; История Узбекской ССР, с. 244.

⁵⁸ Бартольд тарихий манбалар асосида бу воқеани 992 йили май ойида юз берди, деб кўрсатади, Бартольд В. В., I, 320-бет.

⁵⁹ Бартольд В. В., I, 32-бет; Булгаков П. Г., Жизнь и труды Беруни, Ташкент, 1972, с. 37.

⁶⁰ Бартольд В. В., Ўша асар, ўша бет.

⁶¹ Бартольд В. В., I, 329-бет; История Бухары, Ташкент, 1976, с. 91.

⁶² Босворт К. Э., Ўша асар, 42-бет.

⁶³ Бартольд В. В., Ўша асар, I, 325-бет.

⁶⁴ Бартольд В. В., Ўша асар, 327-бет.

дунёдаги роҳат-фароғат учун олиб бораётган жанг бўлгани учун мусулмонлар ўзларини ҳалок қилиб, ўлимга чоғлаш раво эмас, деганлар ва душманга қарши чиқмаганлар⁶⁵.

Аммо орадан кўп ўтмай, хотин киши кийимини кийиб қочган Нуҳ Ибн Мансурнинг учинчи ўғли Абу Иброҳим Исмоил Сомонийлар салтанатини тиклашга анча уринади, айрим ерларда ғалаба қозониб «Мунтасир» унвонини олади. У ўзига илгари қарашли бўлган Хоразм ва бошқа ерлардан куч тўплаб, ниҳоят, Самарқанд ва Бухорони эгаллайди⁶⁶, орадаги зиддият туфайли Бухорони тарк этган Мунтасир то 1005 йилгача Сомонийлар байроғини тиклашга уриниб кўради⁶⁷, лекин кучайиб келаётган қорахонийлар ва Ғазна атрофида Маҳмуд Ғазнавийнинг Сомонийлар мулкига кўз олайтиришлари, орадаги тарқоқликлар натижасида Мунтасир ҳаракати 1005 йил бошларида Сомонийлар байроғини тиклаш билан эмас, балки қулаши билан тугайди.

Бу пайтда давлат маркази бўлган Бухоро бир неча бор қўлдан-қўлга ўтиб туради, шаҳар қайси томонга ўтмасин, у, албатта, зарбага учрар, жароҳатланар эди.

Абу Али ибн Сино мамлакатда юз берган мана шундай сиёсий аҳвол ва ўзгаришларни кўриб, илм билан машғул бўлишга кўзи етмайди ва Бухородан кетишга мажбур бўлади.

Ибн Сино Хоразмда (1005). Хоразм бу вақтда қорахонийлар ҳужумидан бирмунча тинч эди. Бу ерда маданий-маърифий ишлар анча йўлга қўйилган эди. Ҳатто шоҳ саройида теварак-атрофдан жуда кўп олим ва фозил кишилар тўпланган эдилар. Бу даврда Хоразмда олим ва табиб Абу Саҳл ал-Масиҳий, тарихчи Ибн Мискавейҳ, буюк мутафаккир Абу Райҳон Беруний, Абу Наср ибн Ироқ, Абу-л-Хайр Ҳаммор каби турли соҳа олимлари илм-маърифат соҳасида иш олиб борардилар. Ана шу гуруннга буюк заковот соҳиби Абу Али ибн Сино ҳам келиб қўшилади. Чиндан ҳам Маъмун даврида Хоразм илм ва фаннинг гуллаган даврига айланган эди⁶⁸, Бухорода Сомонийлар ҳукми қулагач, унга қарам бўлган ва илгарилари ярим мустақил бўлган Хоразм бутунлай мустақил бўлиб олади. Қорахонийлар кучайиб келаётган Ғазна ҳукмдори Маҳмуд Ғазнавий билан беллашиб мадори қуриган ва Хоразмга қарашга мажולי келмас эди. Бу орада уруш ва хавфлардан ҳоли бўлган Хоразмда ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши ва мамлакатда иқтисодий аҳволни бирмунча яхшилланишига катта шароит яратилди. Шунинг оқибатида бу ерда маданий-маърифий аҳвол анча яхши эди, натижада, таъбир жоиз бўлса, «Маъмун академияси» деб аталган анжуманнинг пайдо бўлиши заминида ана шу ҳақиқат ётар эди. Бу, албатта, ўша давр олимларини жамла-

⁶⁵ История Узбекской ССР, с. 246.

⁶⁶ Бартольд В. В., Уша асар, 330—331-бетлар.

⁶⁷ Бартольд В. В., Уша асар, 332-бет.

⁶⁸ Толстов С. П., Беруний ва унинг замони. Қаранг: «Беруний — ўрта асрнинг буюк олими» (Мақолалар тўплами), Тошкент, 1960, 14-бет.

ган илмий бир уюшма бўлган эди⁶⁹. «Маъмун академияси» тасо-
дифий ва ўткинчи ташкилот эмас эди⁷⁰, унинг юзага келиши Хо-
размда пайдо бўлган ижтимоий ҳаёт, иқтисодий, маданий кўтари-
лиш, сиёсий мавқеининг қандайлигини ифодалаб берарди. Хоразм-
даги бу илмий уюшма ҳозирги тушунчадаги академия маъносига
тўла жавоб беролмаса ҳам, ҳар қалай, ўша даврдаги катта илмий
анжуман саналар эди. Ибн Сино паноҳ истаб келган Хоразмда аҳвол
мана шундай эди. Ибн Синонинг таъкидлашича, бу ерда илм-фан-
ни севувчи Абу-л-Хусайн ас-Саҳлий вазир бўлган⁷¹. Ибн Сино ўз
таржимаи ҳолида Хоразмга борганида у ернинг амири Али ибн
Маъмун (997—1009) эди⁷², деб кўрсатади. Бу амирнинг куняси
Абу-л-Хасан Али ибн Маъмун бўлиб, у Абу-л-Аббос Маъмун ибн
Муҳаммаднинг ўғли эди⁷³. Абу Али ибн Сино эгнига фақиҳ — қо-
нуншунослар кийимини кийиб шаҳарга кириб боради. Бундан кў-
ринишича, бу пайтларда бундай либос кийганлар ҳурмат ва эҳти-
ром билан қаралар, бегоналиги унчалик сезилмас эди. Шу тарзда
у Хоразм пойтахти Гурганч шаҳрига етиб келади. Абу Али тўғри
келиб амир ҳузурига киради. Унинг ўз ибораси билан айтганда,
амир унга «ўхшаганга кифоя қиладиган миқдорда ойлик тайин
қилади»⁷⁴. Шу тариқа Абу Али Хоразм диёрида осойишта умр ке-
чира бошлайди.

Абу Алининг Хоразмга келиш йили ҳақида на ўз таржимаи ҳо-
лида, на ал-Жузжоний ёзганларида аниқ маълумот йўқ. Абу Али
беш яшарлигида отаси Бухорога кўчиб келганини назарда тутиб,
Ю. Н. Завадовский у 985—1005 йиллар орасида Бухорода яшаган
деб тахмин қилади⁷⁵. Бундан 1005 йилда у Хоразмга келган бўлиб
чиқади.

Тошкентда, Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Абу Райҳон
Беруний номидаги Шарқшунослик институти китоб фондида 9042
инв. рақамли «Ажойиб ат-табақот»⁷⁶ деган қўлёзма сақланади.
Бу китоб муаллифи Муҳаммад Тоҳир ибн Абу-л-қосим⁷⁷ бў-
либ, асар муқаддима ва етти табақа (бобдан) иборат. Шу китоб-
нинг тўртинчи табақаси сўнгроғида қизил сиёҳ билан «Зикри
Шайх Абу Али Сино»⁷⁸ деган сарлавҳа билан Ибн Сино ҳақида
маълумот бериб кетилади. Бу қўлёзмага тавсиф ёзувчилар сўзи-
га қараганда, у илмий адабиётда кам маълум бўлган жуғрофий
асардир.⁷⁹ Китоб форс тилида ёзилган. Шу қўлёзманинг Ибн Си-

⁶⁹ Толстов С. П., Уша асар, 14-бет.

⁷⁰ Толстов С. П., Уша асар, 16-бет.

⁷¹ Заҳируддин ал-Байҳақий, Уша асар, 58-бет.

⁷² Ибн Абн Усайбна, Уша асар, 4-бет.

⁷³ Саид Нафисий, Уша асар, 74-бет.

⁷⁴ Ибн Абн Усайбна, Уша асар, 4-бет; Ибн Сино, Таржимаи ҳол,
9-бет.

⁷⁵ Завадовский Ю. Н., Уша асар, 4-бет.

⁷⁶ СВР, VIII, Тошкент, 1967, 72—73-бетлар, тавсиф № 5660.

⁷⁷ СВР, I, 299—300-бетлар; Тавсиф № 686—689.

⁷⁸ ЎзССР ФА ШИ фонди, инв. № 9042, 174 б-варақ.

⁷⁹ СВР, I, Тошкент, 1952, 299-бет.

нога бағишланган саҳифаларининг бирида унинг Бухорода қанча яшаб кетгани ва Хоразмда қанча вақт бўлгани ҳақида шу сатрлар ёзилган:

ابو على بن عبدالله بن سينا... درييست و چهار ساله گى بر
جميع علوم عقلى و نقلى و رياضى واقف شده و در بخارا باعلما
مناظره کرده ايشانرا ملزم ساخته و بخوارزم رفته مدت هفت سال
انچا درس مي فرموده و از انجا بجرجان رفت...

«Абу Али ибн Абдуллоҳ ибн Сино йигирма тўрт ёшида ақлий, нақлий ва риёзий [математик] илмларнинг ҳаммасидан хабардор бўлиб, Бухорода олимлар билан тортишиб, уларни мот қилган. Кейин Хоразмга бориб, етти йил давомида у ерда дарс ўқитган. Кейин эса у ердан Журжонга боради».⁸⁰

Худди шундай фикрни Шарифжон маҳдум Садри Зиё ҳам ўртага ташлаган. У кишининг Шарқшунослик институти китоб фондида сақланаётган «Тазкираи шуарои мутақаддимин ва салотин» номли асарида бу хусусда шу сатрлар ёзилган:

ابو على سينا... در دوازده ساله گى باعلمارا مناظره کرد، بر
همه غالب آمد، در خوارزم هفت سال بخدمت خوارزمشاه بود...

«Абу Али Сино ўн икки ёшлигида олимлар билан мунозара қилиб, барчаси устидан ғолиб келди, Хоразмда етти йил давомида Хоразмшоҳ хизматида бўлди»⁸¹.

Бу сатрлардан маълум бўлишича, Ибн Сино йигирма тўрт ёшигача Бухорода бўлган, у ерда камолотга эришган ва ундан сўнгина юртини тарк қилишга мажбур бўлган, шундан кейин етти йил давомида Хоразмда яшаган, кейин Журжонга борган. Бу борада Ибн Сино таржимаи ҳолида шу сатрлар ёзилган:

«Ундан (яъни Гурганчдан — А. И.) кейин зарурат Нисога кўчишимга мажбур қилди. Сўнг ундан Абивардга, ундан Тусга, ундан Шиққонга, ундан Самниқонга, ундан Хуросон чегараси — Жожурмга⁸², ундан Журжонга кўчиб юришга мажбур бўлдим. Кейин амир Қобуснинг ҳузурига киришга жазм қилдим. Шу пайтда Қобусни тутиб, қалъаларидан бирига қамаб қўйишди. У ўша

⁸⁰ Муҳаммад Тоҳир ибн Абу-л-Қосим, Ажойиб ат-табақот, ЎзССР Фанлар академияси, Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти китоб фонди, инв. № 9042, 175 а-варақ. Бундан кейин Ибн Сионинг Журжонда касалларни даволагани ҳақида гап боради.

⁸¹ Шарифжон маҳдум Садри Зиё, Тазкираи шуарои мутақаддимийн ва салотин, ЎзССР ФА ШИ фонди, инв. №2193/Х, 272 а-варақ; Саҳобиддин Сиддиқов, Ибни Сино баъди 900 сол (Ибн Сино 900 йилдан сўнг), газ. «Маориф ва маданият», Душанба, 1980 йил, 28 февраль.

⁸² Бу шаҳарга боргани ҳақида Ибн Сино маъданлар ҳақида ёзган асарида ҳам айтиб ўтган. Бу ерда олим тошга айланган кулча нон ҳақида гапирди. Қаранг: «Ўзбекистонда прогрессив ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихига доир материаллар» (Бундан сўнг Материаллар, деб олинади), Тошкент, 1959, 123-

ерда ўлди. Сўнгра Деҳистонга кетдим, у ерда қаттиқ касал бўлиб қолдим. Яна Журжонга қайтиб келдим».⁸³

Тарихий манбалардан маълум бўлишича, Журжон амири Қобус ибн Вушмагир (баъзи манбаларда Вашмгир) 1012 йили ўлдирилган. Шунга қараганда, Ибн Сино бу йили Журжонда бўлганлиги тарихий воқеаларга тўғри келади. Ибн Синонинг бу йили Журжонда бўлгани ҳақида унинг шогирди ал-Жузжоний ҳам баъзи маълумотларни бериб кетган. У устозининг «аш-Шифо» китобига ёзган муқаддимасида шуларни келтиради:

«Менинг ҳикмат [фалсафа] илмларига бўлган муҳаббатим ва маърифатга чинакам рағбатим ўз юртим, мамлакатимни ташлаб, худо умрини узун қилгур Шайх ар-раис Абу Алининг яшаган шаҳарларига кўчиб боришга мажбур қилди. Нега десангиз, менинг у киши ҳақида эшитиб юрган гапларимга кўра Абу Алига нисбатан мойил бўлгим келарди. Ҳушанда эшитганларимга қараганда, Абу Али ҳали ёш ва ҳатто йигит бўлмасидан олдин, ҳатто ёши йигирмадан ошмаган чоғида ҳам бу илмларда маҳорат қозонган экан. Эшитишимга қараганда, у кўп асарлар таълиф қилган экан, шу билан бирга, у бировга илм-маърифат беришдан қизганмайдиган ва ўз асарларидан бошқаларнинг нусха олишига рағбати зўр одам экан. Шунинг учун ҳам мен у кишини қидириб топишни ният қилиб олдим; ростдан ҳам Абу Али мен ўйлагандай одам бўлиб чиқди. Шу билан бирга, бу ҳол ундан ажралмайдиган бўлишимга, унинг асарлар таълиф қилишига аҳамият беришимга олиб келди, бордию, асарлар таълиф қилган бўлса, уларни маҳкам тутиб туришини ундан илтимос қилишим борасида қилган жонбозликларим тўғри бўлиб чиқди. Шундай қилиб, Абу Али Журжонда экан вақтида ёши ўттиз иккига яқинлашганида мен уни шу ерда ахтариб топдим. Бу пайтда Абу Али султоннинг хизматида бўлиб, унинг ишларини идора қилиш билан банд эди».⁸⁴

Абу Ҳубайд ал-Жузжонийнинг бу сўзларига қараганда ҳам, Ибн Сино Журжонга 1012 йили келган бўлиб чиқади.

«Ажойиб ат-табақот» асаридан юқорида келтирилган парчага ва Шарифжон Махдум гапига кўра, Ибн Сино етти йил Хоразмда яшаган бўлса, Бухорони у 1005 йилларда тарк қилган бўлиб чиқади. Бу эса Сомонийларнинг сўнги меросхўри Мунтасирнинг ўлими юз берган йилига тўғри келади.⁸⁵

Бу борада Ю. Н. Завадовскийнинг Ибн Сино 1005 йилгача Бухорода яшаган деган фикри асосли бўлиб чиқади.

Хоразмда Ибн Сино кўп муътабар зотларни, фозилу комил олимларни кўради, булар билан бирга бўлиб, суҳбат ва мунозаралардан баҳраманд бўлади, Абу Райҳон Беруний билан учрашади.

бет; Беленицкий А., Геолого-минералогический трактат Ибн Сины, «Изв. Отд. общ. наук АН ТаджССР», вып. IV, 1953, с. 48 (Бундан кейин А. Беленицкий, деб олинади).

⁸³ Ибн Аби Усайбна, 4-бет; Ибн Сино, Таржимаи ҳол, 9-бет.

⁸⁴ Яҳё Маҳдавий, Ҷша асар, 127-бет.

⁸⁵ Мунтасирнинг ўлими ҳақида қаранг: Бартольд В. В., Ҷша асар, I, 332-бет.

Бу вақтгача, ҳали Бухорода эканлигида донг чиқарган Абу Али ибн Сино ўзига Абу Райҳон диққатини тортган эди. Илгарилари бу икки олим ўртасида фаннинг ҳар хил соҳаларида илмий ёзишмалар ҳам бўлиб турган. Ю. Н. Завадовский икки олим ўртасидаги бу ёзишмаларни 998—999 йиллар орасида бўлган, деган фикрни ўртага ташлаган эди.⁸⁶ Ҳатто улар ўртасида бўлган ёзишмалар тарихга ҳам кириб қолган, булар қўлёзма ҳолида бизгача етиб келган ва бир қисмининг дастлаб ўзбекча таржимаси билан арабча матни нашр этилган эди.⁸⁷ Кейинчалик унинг русча таржимаси ҳам, уларга бағишланган таҳлиллар ҳам эълон қилинди.⁸⁸ Ибн Сино билан Беруний ўртасидаги дўстлик иплари асосида Хоразмда бўлган учрашув яна ҳам ажойиб тус олади, илгарилари ёзишма орқали таниш бўлганлар энди учрашиб турадилар. Гурганчда бўладиган илмий анжуманлар яна ҳам мароқли ўтадиган бўлади.

Абу Райҳон Беруний мингинчи йилларда ёзиб тугатган ва кенг китобхонлар оммасига маълум бўлган «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» асарида Ибн Сино билан бўлган ёзишмаларини эслаб ўтган эди. Беруний бунда дунёларнинг кўплиги, бўшлиқ масаласи, оғирлик ва енгиллик, жисмларнинг атомдан ташкил топганлиги, уларнинг иссиқликдан кенгайиши, нурнинг аксланиши ва синиши каби мавзуларни тилга олади.⁸⁹ Ана шу масалаларга тўхтаб Беруний ёзади:

«Бу масалани шу китобдан лойиқроқ бошқа жойда, айниқса, мен билан фозил йигит Абу Али Ҳусайн ибн Абдуллоҳ ибн Сино орасида шу боб устида бўлган музокараларда баён этилган».⁹⁰ деб бу масалага қизиққанларни ўша ёзишмаларни мутолаа қилишга ҳавола қилиб, юқоридаги сатрларни ёзган эди. Бундан кўринишича, Абу Райҳон Беруний олдин ҳам Ибн Сино билан таниш бўлган.

⁸⁶ Завадовский Ю. Н., Уша асар, II-бет; Булгаков П. Г., Уша асар, 62-бет.

⁸⁷ Бу ёзишма савол-жавоблар УзССР Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти китоб фондида 2385 рақамли қўлёзма жилдида сақланади. Шу қўлёзма нусха асосида бу китобнинг ўзбекча таржимаси 1950 йили УзССР Фанлар академияси Шарқшунослик институти томонидан «Беруний билан Ибн Синонинг савол-жавоблари» (таржимон М. Абдурахмонов ва А. Расулов, масъул муҳаррир С. Муталлибов) номи билан нашр этилди. Бунда арабча матн ҳам чоп этилган. 1973 йили бу таржима Берунийнинг туғилганига минг йил тўлиши муносабати билан иккинчи бор ҳам ўзбек, ҳам рус тилларида алоҳида-алоҳида китоб шаклида нашр этилди. Бу савол-жавоб «Ўзбекистонда прогрессив ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихига доир материаллар» китобида ҳам қисман чоп этилган.

⁸⁸ Бу савол-жавобларнинг Ю. Н. Завадовский бажарган русча таржимаси «Материалы по истории прогрессивной общественно-философской мысли в Узбекистане» тўпламида нашр этилган.

⁸⁹ Каримов У. И., Абу Райҳон Беруний (ҳаёти ва ижоди). Қаранг: «Беруний» (тўплам), 1973, 22-бет.

⁹⁰ Абу Раҳон Беруний, Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. Сайланма асарлар, I том, арабчадан А. Расулов таржимаси. Масъул муҳаррир И. Абдуллаев, 1968, 301-бет.

Ибн Синонинг Хоразм ўлкасида бўлганлиги ҳақида ҳар хил муносабатлар билан унинг асарларида ҳам баъзи сатрлар чертиб кетилган. Чунончи, «аш-Шифо»нинг «ал-Ҳайвон» қисмида 1006 йили Хоразмда кўрган бир фил ҳақида ёзади.⁹¹

Бу асарнинг бошқа ўринларида ҳам Ибн Сино ҳайвонот дунёсидан кўрган баъзи бир қизиқ ҳодисаларини ёзади.⁹² Шу билан бирга, Ибн Сино Хоразмга тушган метеоритни эритишга урингани ҳақида ҳам ёзади.⁹³ Шунга кўра ҳам Ибн Синонинг бу даврда маълум муддат Хоразмда яшаганлигини кўраимиз. Аммо у Хоразмда доимий қўним топа олмайди. Чунки бу орада кучайиб келаётган Ғазна ҳукмдори Маҳмуд Ғазнавий бу ўлкага кўз олайтира бошлайди. Дастлаб Хоразм ҳукмдорига синглисини уза-тиб,⁹⁴ уни ўзига куёв қилиб олган Маҳмуд Ғазнавий бу ўлкага нисбатан бузуқ ниятда бўлади. Бу ҳолатни ўз асарида баён этган Абу-л-Ғазл Байҳақий «Масъуд тарихи»да Берунийнинг бизгача етиб келмаган тарихий асаридан олинган парчалар орқали ёзиб қолдирган. Булардан кўринишича, дастлаб Маҳмуд Хоразмга ҳар хил йўл билан таъсир кўрсатишга, уни ўзига қаратишга уринган.⁹⁵ Ҳатто уни бутунлай Ғазнага бўйсундирган.⁹⁶ Абу Али ибн Сино Ғазна ҳукмдорининг хатти-ҳаракатларини олдиндан сезиб, Хоразмда қолмасликни, у ердан бош олиб чиқиб кетишни лозим топади. У энди Маҳмуд Ғазнавий кўли етмаган жойларга кетишга отланади.⁹⁷

Низомий Арузий Самарқандий ўз асарида бу борада ажойиб ҳикояларни нақл қилган. Уларнинг бирида, Маҳмуд Хоразмшоҳга бир хат йўллаб, у ердаги тўпланган олимларни Ғазнага юборишни талаб қилади. Баъзи олимлар боради, Ибн Сино билан Абу Саҳл ал-Масиҳий Ғазнага боришни истамай, чиқиб кетишади.⁹⁸

Ибн Синонинг Хоразмни тарк қилиш йилини ҳижрий 401 ва милодий 1011 йил деб кўрсатадилар.⁹⁹ Ибн Сино Хоразмни ал-Масиҳий билан бирга тарк этади. Улар Журжон томонга йўл оладилар, чунки Абу Саҳл асли Журжонда туғилган эди.¹⁰⁰ Шунинг

⁹¹ Абу Али ибн Сино, аш-Шифо, ал-Ҳайвон, Техрон, 1319/1901, 403 саҳ. «аш-Шифо» Техронда икки бор 1305 ва 1319 ҳижрий йилларида босилган.

⁹² Абу Али ибн Сино, Уша асар, 408 саҳ.

⁹³ «Материаллар», 124-бет; Беленицкий А., Уша асар, с. 48.

⁹⁴ Бартольд В. В., I, Уша асар, 337-бет.

⁹⁵ Абу-л-Ғазл Байҳақий, История Масъуда, перевод с персидского, введение, комментарий и приложения А. К. Арендса, М., 1969, с. 789—821 (Бундан кейин Байҳақий, Масъуд тарихи, деб кўрсатилади); Бартольд В. В., Уша асар, I, 339-бет.

⁹⁶ Байҳақий, Масъуд тарихи, 818-бет.

⁹⁷ Якубовский А. Ю., Уша асар, 21-бет.

⁹⁸ Якубовский А. Ю., Уша асар, ўша бет; Низами Арузи Самарқанди, Собрание редкостей или четыре беседы, перевод с персидского С. И. Баевского и З. Н. Ворожейкиной, под редакцией А. Н. Болдырева, М., 1963, с. 112—117 (Бундан кейин Низомий Арузий, деб олинади).

⁹⁹ Завадовский Ю. Н., Уша асар, 11-бет.

¹⁰⁰ Ал-Байҳақий, Уша асар, 95-бет.

учун у Абу Алини ҳам ўша томонларга олиб кетмоқчи бўлар, юртида тинч ҳаёт кечиришга умидвор эди. Лекин орзуси ушалмай қолади.

Йўлда анча қийинчиликлар юз беради, йўлбошловчи адашиб қолади, шу тариқа йўл азоби, сувсизликка бардош беролмай Абу Саҳл ал-Масихий йўлда вафот этади. Манбаларнинг кўрсатишига қараганда, ал-Масихий чиндан ҳам 1011 йилда вафот этган¹⁰¹. Натижада йўлбошловчи билан Ибн Сино кўп қийинчиликлардан сўнг, ҳозирги Ашхободдан йигирма чақиримча нари бўлган Нисога,¹⁰² ундан Абивардга етиб келадилар, сўнг йўлбошловчи орқасига қайтиб кетади, Абу Али ўша ерда қолади. Ибн Сино Хуросон шаҳарларининг бир нечасида бўлади, лекин у буларнинг бирортасида ҳам ўзига доимий қўним тополмайди. Унга бу ерлардаги ички зиддиятлар, ғалаёнлар осойишталик бермайди.

Ибн Сино ўзининг кейинчалик ёзган йирик асари «аш-Шифо»нинг «Китоб ал-ҳайвон» қисмида Деҳистонни эслаб ёзади:

«Менга Деҳистон биёбонидан келган бир кишининг ҳолини ҳикоя қилишган эди: «Агар бирор илон ўша кишини чақса, илоннинг ўзи ўлар экан. Менга ҳикоя қилиб беришларича, бир катта илон уни чаққач, ўзи ўлиб қолибди, илон чаққан одамнинг эса фақат иситмаси чиқиб, бу ҳол бир кунгина давом этибди. Бу воқеани эшитганимдан кейин Деҳистон биёбонида бўлганимда ўша кишини суриштирсам, мен боришимдан илгарироқ у вафот этган экан. У кишидан бир зурриёт қолган экан. Бу борада боласининг хусусияти отасиникидан ҳам зўрроқ экан, у болада мен ажойиб нарсаларни кўрдиму; лекин улардан кўпини ҳозир унутганман. Уша кўрганим ажойиботлардан бири шуки, катта заҳарли илонлар уни тишлашдан юз ўгирар экан».¹⁰³

Ибн Сино бу шаҳарларда то осойишталигига путур етгунга қадар истиқомат қилади. 1012—1014 йиллар орасида у Журжонда яшайди. У Журжонда келажакда ўзига шогирд бўлиб тушган Абу Убайд ал-Жужжоний билан танишади. Бу пайтда Ибн Сино 32 ёшда бўлади.¹⁰⁴

Ал-Жужжоний (вафоти 1047). Ибн Синонинг энг қобилиятли ва садоқатли шогирдларидан бўлган. «Тарих ҳукамо ал-ислом» китоби муаллифи Заҳируддин ал-Байҳақийнинг¹⁰⁵ кўрсатишича, фақиҳ ҳаким Абу Убайд Абдулвоҳид ал-Жужжоний асли жузжон¹⁰⁶лик бўлган. Бу вилоят ҳозирги Афғонистоннинг шимолида, Амударё билан Мурғоб ўртасида жойлашган.¹⁰⁷ Абу Убайд илм-маърифат истаб Каспий бўйларида жойлашган Журжон (ҳозирги Гургон)га келиб, ўша ерда Ибн Сино билан танишади ва унга

¹⁰¹ Завадовский Ю. Н., Уша асар, ўша бет.

¹⁰² Якубовский А. Ю., Уша асар, 21-бет.

¹⁰³ Ибн Сино, ал-Ҳайвон, 417-бет.

¹⁰⁴ Завадовский Ю. Н., Уша асар, 12-бет.

¹⁰⁵ Заҳируддин ал-Байҳақий, Уша асар, 100-бет.

¹⁰⁶ Ўзбек Совет Энциклопедияси, 4-т., Тошкент, 1973, 389-бет.

¹⁰⁷ Бу жой ҳақида қўшимча маълумот учун қаранг: Ислоҳ Ансиклопедияси, 3 жилт (турк тилида), Истанбул, 1963, 229—230 саҳ.

шоғирд тушади. Бу воқеа 1012 йилда юз беради. Абу Убайд Ибн Сино умрининг сўнги дамигача у билан бирга бўлади. Абу Убайднинг ўзи ёзишчи, у Ибн Сино билан йигирма беш йил давомида бирга бўлган.¹⁰⁸ Ибн Сино таржимаи ҳолининг ёзилиб қолиши, кўп асарлари таълифи ва тартибга тушиши шу киши тўғрисида бўлган. Ибн Сино асарларининг давримизгача етиб келишида ал-Жузжоний катта хизмат кўрсатади. Ибн Сино фикр андишасини, унинг заковат-қобилиятини энг яхши тушунган киши ҳам Абу Убайд бўлган. Ўзи ҳам йирик олим бўлган, асарлар таълиф қилган, лекин у Ибн Сино асарларини авайлаб сақлаб, уларни кўчириб ёзиш, нухчасини кўпайтириш, уларни келажак авлодга етказишдек олижаноб бурчни тўла тушуниб етган. Буюк олим Ибн Сино асарларининг кўпчилиги мана шу иқтидорли зот воситаси билан сақланиб қолганлигини назарга олсак, тарих, илм-маърифат олдида Абу Убайд Абдулвоҳид ал-Жузжонийга қанчалар бурчли эканимизни ҳис қиламиз. Зотан, Абу Убайд Ибн Синонинг энг ғамхўр одами сифатида асар ёзишига туртки бериш, унга шароит яратишда катта роль ўйнаган. Ибн Сино ҳақида энг тўлиқ маълумот ҳам унинг лутфи-таважжухи билан битилиб қолган. У Ибн Сино ҳақида хотираларини ёзиб қолдирди,¹⁰⁹ «аш-Шифо» китобига муқаддима ёзди.¹¹⁰ Ибн Сино асарларининг нухчаланиши, тартибга тушиши ҳам ал-Жузжоний номи билан боғлиқ. Ибн Сино фикрларини тушуниб етиш ҳам озмунча илм талаб қилмаслигини кўз олдимишга келтирсак, Абу Убайд ал-Жузжоний иқтидори кўринади. У сермутолаа олим бўла туриб, ўзи ҳақида ҳеч қандай маълумот ёзиб қолдирмайди. У Ибн Сино билан Исфаҳонга кириб борганида алломанинг дўстлари ҳамда амир Алоуддавла юборган амалдорлар уларни кутиб олади. Шундан ҳам ал-Жузжоний «бизни» кутиб олди, деб ёзмайди. Балки бу кутиб олишларнинг ҳаммаси Ибн Синога нисбатан бўлган, ҳурмат эканлигини, бошқалар учун эмаслигини билиб, Абу Алини кутиб олди,¹¹¹ деб ёзади.

Заҳируддин ал-Байҳақий бу киши ҳақида ёзиб, Ибн Синонинг «аш-Шифо» асари ёзилишига қайғурган, уни ҳозирги даврдаги шаклига келтирган, «ан-Нажот»ни тартибга солган, риёзий илмига алоқадор бўлган «Алоий рисоласи» кабилар тугал бўлиб қолишига шу ал-Жузжоний сабаб бўлган,¹¹² дейди. Ундан ташқари, Абу Убайд «Тиб қонунлари» асарининг қийин жойларини тафсирлаган, «Ҳайй ибн Яқзон» қиссасига шарҳ ёзган.¹¹³

¹⁰⁸ Ибн Аби Усайбиа. Уша асар, 7-бет.

¹⁰⁹ Абу Убайд ал-Жузжонийнинг Ибн Сино ҳақида ёзган хотираларини арабчадан ўзбекчага қилган таржимамиз «Гулистон» (№ 6, 1979, 9—12-бетлар)да босилган.

¹¹⁰ Абу Убайднинг «аш-Шифо» китобига ёзган муқаддимаси ҳақида қаранг: Маҳдавий, Уша асар, 127—129-бетлар.

¹¹¹ Ибн Аби Усайбиа, Уша асар, 6-бет.

¹¹² Ал-Байҳақий, Уша асар, 100-бет; Маҳдавий, Уша асар, 129-бет.

¹¹³ Ал-Байҳақий, Уша асар, 101-бет.

Абу Убайд форс тилида «Китоб ал-хайвон» деган асар ёзган, унинг бир нухаси Нишопур шаҳридаги Низомия қўлёзмалар хазинасида мавжуд. Баъзи устодларимнинг айтишига қараганда, дейди ал-Байҳақий, ҳақим Абу Убайд Абу Али билан бўлган йиғинларда устоди олдида ўзини шогирд сифатида эмас, балки мурид сифатида тутар экан.¹¹⁴ Абу Убайд устози ҳақида ўзига маълум бўлган барча маълумотларни бериб кетади-ю, лекин ўзига келганда хасислик қилади, онда-сонда муносабат билан айтилган гаплардан бир фикрга келинмаса, у ўзи устида тўхташни лозим кўрмайди. ҳатто сўз юритишни одобсизлик деб билади.

Ибн Сино Журжонда Абу Убайд ал-Жузжоний билан топишиб, бутун умр дўст бўлиб қолишди; Абу Алининг қандай одамлигини тушуниб етган бу зот ўзининг анчагина етук олим бўлиб етишганига қарамай, доимо устозига кўмак бериб келди, ҳатто дафнигача бирга бўлди.

Ибн Сино Журжонда (1012—1014). Абу Али ибн Сино зиёрий ҳукмдоридан бўлмиш Қобус ибн Вушмагир ҳукмронлик қилган Журжонда 1012—1014 йиллар орасида ҳаёт кечиради.

Зиёрийлар асли дайламликлардир. Унингчи асрда халифаликка қарашли ҳозирги Эрон ерларида дайламликлар катта роль ўйнаган. Дайлам — тоғлик ўлка бўлиб, иқтисодий жиҳатдан камбағал бу диёр ўз аҳолисини боқишга ҳам қурби етмас эди. Шу жиҳатдан бу ўлка аҳолиси, айниқса, ёшлар иш қидириб тарки ватан этишга мажбур эдилар. Ёш йигитлар тўғри келган ҳукмдорга аскарликка ёлланиб ишга кирар, шу тариқа кун кўрар эдилар. Мана шундай дайламликлардан бири Мардовиж ибн Зиёр дастлаб сомонийлар саройида хизмат қила бошлайди. У ёлланган дайламликлар йўлбошчиси бўлиб, ўзига қарам бўлган аскарлар ёрдамида 928 йили Гургон ва Табаристонни босиб олади, зиёрийлар сулоласини асослади. Бу сулола 1042 йилгача давом этди. Кейин Мардовиж ибн Зиёр Фарбий Эронга юриш қилиб, 935 йилгача — етти йил давомида Рай, Қазвин, Ҳамадон, Исфаҳон, Шероз шаҳарларини ўзига қаратди.¹¹⁵ Мардовижнинг бу ҳаракатида дайламлик бувайҳийлар хонадонидан бўлмиш уч ака-ука — Али, Ҳасан ва Аҳмадлар садоқатли саркарда сифатида унга хизмат кўрсатадилар, бунинг натижасида уларнинг ҳар бири маълум ўлкада Мардовижнинг ноиб бўлишга сазовор бўладилар. Ёлланган аскарлар хизматини кўрган Мардовиж ўз қўшинида дайламликлардан ташқари сотиб олинган қулларни ҳам тутар эди. Мана шундайлардан ташкил топган яна тўрт минг отлиқ турк гвардияси ҳам бор эди.¹¹⁶

Лекин Мардовиж ибн Зиёрнинг ҳукмронлиги кўпга чўзилмайди, 935 йили турк қуллари унга суиқасд уюштириб ўлдирадилар. Фурсатдан фойдаланган бувайҳийлар Мардовиж ибн Зиёр ихтиёрида бўлган Фарбий Эронни эгаллаб оладилар. Уларнинг катта-

¹¹⁴ Ал-Байҳақий, Уша асар, 101-бет.

¹¹⁵ История Ирана, М., 1977, с. 136.

¹¹⁶ Уша асар, 136—137-бетлар.

си — Али Исфаҳонни эгаллайди, кўп ўтмай, у Форс вилоятини ҳам ўзига қарам қилиб олади. Ўртанчаси бўлса Жабални, Аҳмад Хузистонни эгаллайди, кейин Кермонни қўшиб олади. Шу тариқа Ғарбий Эронда халифалик ҳукмронлиги қулаб, Бувайҳийлар давлати (935—1055) вужудга келади. Зиёрийлар (928—1042)да Гургон билан Табаристоннинг бир қисми қолди, холос.

945 йили бувайҳийларнинг кичиги Аҳмад Бағдодга лашкар тортиб бориб, Ироқнинг араб қисмини эгаллайди, ҳатто халифадан ўзига амирлар амири деган фахрий унвон ҳам олади. Бундай фахрий унвон унинг акалари — Али билан Ҳасанга ҳам берилади. Амирлар амири Аҳмад халифа Мустакфийни (440—945) йиқитиб, унинг кўзини кўр қилади, ўрнига бошқа аббосийлардан бўлган Мутиъни (946—974) халифаликка кўтаради. Шу билан аббосийлар икки юз йил давомида (945—1132) бу ўлкалар устидан ҳукмронлиқни бутунлай йўқотадилар, улар фақат расман ҳукмрон саналар, хутба, пул зарб қилишда халифа номлари ишлатилар, аслида эса бувайҳийлар, сомонийлар, зиёрийлар ҳукм юритар эди.

Бу орада Эрон икки давлатга ажралган эди; ғарбда бувайҳийлар, шарқда сомонийлар ҳукмрон эди. Бувайҳийларнинг ягона марказлашган давлати йўқ эди, улар уч ака-ука ва унинг меросхўрлари ўртасида, кейинчалик уларнинг болалари ўртасида бўлинар эди. Ўртанча бувайҳийлардан бўлган Ҳасаннинг ўғли Фанна Хисров (949—983) уларнинг энг зўр ҳукмдори саналар эди, у Адуд ад-Давла деган лақаб ҳам олган. Бу киши бутун Ғарбий Эрон ва араб Ироқини бирлаштиради, 973 йили Уманни ўзига бўйсундиради. Лекин кўп ўтмай, Адуд ад-Давла ўлгач, бувайҳийлар салтанати яна парчаланиб кетади.

Ибн Сино Журжон (Гургон)га борганда зиёрийлардан бўлмиш Шамс-ул-маолий Қобус ибн Вушмағир (978—1012) ҳукмрон эди. Бу маҳалда зиёрийларга Жабал, Қорун, Гургон, Табаристон, Омул, Сорий, Астробод қарар эди. Қобус 978 йили ўз биродари ўрнига салтанатга ўтиради. 981 йили бувайҳийларнинг ҳужуми туфайли ўз юртидан қочади ва Маҳмуд Ғазнавий даргоҳида паноҳ топади, кейин ўз юртига қайтиб, яна 15 йил ҳукм суради.¹¹⁷ Мана шу пайтларда Ибн Сино Журжонга келган эди.

Ибн Сино амир Қобуснинг олдига киришга қасд қилган кезларида Қобусни тутиб, қалъага қамаб қўйишган бўлади. У ўша ерда ўлади.¹¹⁸

Бу воқеа Журжон билан Астробод ўртасида Чаношак қалъасида юз беради. Қобус аскарлари уни тутиб, кийим-кечаксиз қолдиришади, қиш бошланган, совуқ тушганидан Қобус аёзда қолиб ўлади.¹¹⁹

Саид Нафисий Ибн Синони 404/1014 йили ҳам Журжонда бўлган,¹²⁰ дейди. Абу Убайд ал-Жузжоний «аш-Шифо»га ёзган муқад-

¹¹⁷ Нафисий С., Уша асар, 75-бет.

¹¹⁸ Ибн Аби Усайбна, Уша асар, 4-бет.

¹¹⁹ Нафисий С., Уша асар, 76-бет.

¹²⁰ Нафисий С., Уша асар, ўша бет.

димасида эслашича, у Ибн Синони ўттиз иккига яқинлашганида Журжонда кўрган, шунда Абу Али султоннинг хизматида бўлган¹²¹.

«Бундай ишлар,— деб ёзади ал-Жузжоний,— Абу Алининг кўп вақтини олар эди. Мен бўлсам, озгина бўлса ҳам қулай фурсат топиб, у кишининг олдига кириб, мантиқ ва табиатдан оз-моз айтиб турсалару, мен уни ёзиб олсам, деган талаб қўярдим».¹²²

Мана шу сатрлардан маълум бўлишича, Ибн Сино Қобус ўлиmidан кейин ҳам Журжонда қолган ва унинг ўғли амир Фалак ул-маоний Манучеҳр (1012—1029) саройида ишлаган.

Низомий Арузий «Чаҳор мақола»¹²³сида келтиришича, Ибн Сино амир Қобус билан кўришган, шунда амир касал жиянини даволашни ундан сўраган. Ибн Сино болани кўриб, унинг ошиқ эканини аниқлаган. Бу билан Ибн Сино Қобусдан кўп эҳтиромлар кўрган. Бу воқеа Ибн Синонинг зўр табиб эканлигини, унинг инсон руҳий ҳолатининг нозик томонларигача тушуниб етганини кўрсатади.

Ундан ташқари, «Чаҳор мақола» автори келтиришича, Хоразмдан қочган Ибн Синони қўлга киритмоқчи бўлган Маҳмуд Ғазнавий унинг расмини чиздириб, кўп ўлкаларга, шулар қатори Гургонга ҳам ахтариш учун юборгани ва уни Қобус билгани ҳикоя қилинади.¹²⁴

Лекин Низомий Арузий Самарқандийда келтирилган ҳикоялар тарихий асар сифатида эмас, балки бадий асар сифатида қаралмоғи керакки, унда Ибн Синодай улуғ бир инсоннинг етук аллома эканлигини усталик билан баён этилса-да, ҳикоя қилинаётган воқеалар тарихий нуқтаи назардан баъзан бир-бирига зид, йиллар тўғри келмайди. Масалан, Ибн Сино ўз таржимаи ҳолида Қобусни кўрмаганман, деб турса-да, бошқалар унга, йўқ, сен кўргансан, деб турса, бу ҳақиқатга тўғри келмас. Лекин бадий адабиётда бу бўлиши мумкин ҳодиса. Низомий Арузий ёзганлариға шу нуқтаи назардан қаралса, унга тўғри баҳо берган бўламыз. Чунки Қобус билан Ибн Сино бир-бирини кўрмаганини унинг ўзи таъкидлаганидек, бошқалар ҳам қайд қилиб ўтган эди. Балки Ибн Синонинг ошиқ йигитни даволаши Қобус даврида эмас, балки унинг вориси Манучеҳр даврида юз берган бўлиши ҳам мумкин. Ибн Сино шу жойда ўзига қўним тополмай юртма-юрт кезганларини ифодалаб ёзган қасида-шеърдан бир байти бизгача етиб келган. Шу байтда у шундай ёзади:

Мен улуғ бўлганимда катта шаҳарлар ҳам тор бўлиб қолди,
Қимматим ошганда харидорим ҳам топилмай қолди.

Бу байтдан Ибн Синонинг қанчалик қийналганини, мусофир юртларда унинг аҳволи қандай кечганини билиш қийин эмас.

¹²¹ Маҳдавий, Уша аср, 127-бет.

¹²² Маҳдавий, Уша асар, уша бет.

¹²³ Низомий Арузий Самарқандий, 112—117-бетлар.

¹²⁴ Низомий Арузий, Уша асар, 116-бет.

Ибн Сино бу орада Журжондан Деҳистонга боради ва яна Журжонга қайтиб келади. Кўп ўтмай касалга чалиниб қолади.

Тарихчи Муҳаммад Тоҳир ибн Абулқосим асарида Ибн Синони Журжонга боргани ҳақида шу сатрлар ёзилган: «Абу Али Сино Журжонга борган пайтида Журжон вилоятида беморлар кўпайиб кетган эди.

Касаллардан унга ким тўғри келган бўлса, даволаган эди, улар сихат топиб кетаверишди. Шу сабабдан ҳам Абу Алининг номи Журжонда тилларга тушиб, халқ орасида кенг тарқалиб кетди».¹²⁵

Абу Алининг бундан кейинги давр ҳаёти ҳақида биз ал-Жузжоний ёзганларидан билишимиз мумкин. Бу эса алломанинг Абу Убайд билан Журжонда танишганидан бошланади. Абу Убайднинг ёзишича, Ибн Сино Журжонда яшаётган кезида у ер аҳли орасида кўп таниш орттиради. Улар Ибн Синога зўр ҳурмат билан қарайдилар. Бу кишилар Ибн Синодаги илмий қобилият, заковотни кўриб, унинг қадрига етган, суҳбатига ишқивоз бўлган кишилар эди. Бу ҳақда маълумот қолдирган Абу Убайд ал-Жузжоний шуларни ёзади:

«Журжонда Абу Муҳаммад аш-Шерозий деган бир киши бор эди. У киши бу илмларни¹²⁶ яхши кўрар эди. Шайхга деб ўз қўшнисининг уйини сотиб олди ва Абу Алини ўша ерга жойлаштириб қўйди».¹²⁷ Мана шундай эзгу муносабатлар оғушида Ибн Сино бир оз вақт Журжонда яшайди. Ибн Синонинг ажойиб хислатларидан бири шу бўлганки, у ўз илмий ишлари, таълифлари учун ҳеч вақт ўта тинч-осуда шароитни аввало тополмаган, кейин ундай аҳволни кутмаган ҳам. Аммо ҳеч қачон унинг қўли қаламдан бўш қолмаган. У дам олишни билмас, ўзига нисбатан аёвсиз эди. Шароит қандай бўлишидан қатъи назар, дарҳол таълиф қилишга киришарди. У ўзида бор бўлган фурсатни қўлдан бой бермасликка ҳаракат қилар эди.

Журжонда Ибн Сино асарлар таълиф қилиш билан бирга табиб сифатида одамларни даволайди ҳам. Ибн Сино табиблиги ҳақида ўрта асрларда тўқилган ҳар хил афсоналар ичида Журжонга нисбат берилганлари ҳам бор. Даволаш, бир томондан, Ибн Синога даромад манбаи бўлиб хизмат қилган бўлса, иккинчи томондан, шу ерда таълиф қила бошлаган «Тиб қонунлари» асарида маълумот бўлиб, унинг назарий билимларини синовдан ўтказувчи бир «лаборатория»¹²⁸ эди. Чунки Абу Али доимо касалларни кўрар, уларнинг дардини аниқлар, касаллик сабабларини су-

¹²⁵ Муҳаммад Тоҳир, Уша асар, 175 а-варақ.

¹²⁶ Матнда *هزه العلوم* «Ҳазиҳи-л-улум» ёзилган. Бу билан муаллиф фалсафий илмларни назарда тутмоқчи бўлса керак.

¹²⁷ Абу Убайд ал-Жузжоний, Ибн Сино ҳақида, 9-бет (Ибн Аби Усайбиа, Уша асар, 4—5-бетлар).

¹²⁸ А. Ю. Якубовский Ибн Синонинг табобатдаги кузатувчилик бу иштини лаборатория деб атаган эди. Якубовский А. Ю., Уша асар, 23-бет.

риштирар, унинг тузалиш жараёни ва берган дори-дармонларининг таъсирини кузатар эди. Абу Убайд ўз устозининг Журжондаги ҳаёти ҳақида ёзар экан, у бу ерда биргина табобат билангина машғул бўлиб қолмаганлиги, шогирдларига астрономия ва мантиқ фанларидан дарс берганини таъкидлайди. Унинг ёзишича, ҳар куни у Птоломейнинг «ал-Мажистий» («Алмагеста») китобини Ибн Сино қошида ўқир экан. Бу кезларнинг бирида Абу Убайд ўз устозига мантиқ ҳақида бир китоб ёзиб беришини илтимос қилиб қолади. Чунки Ибн Сино мантиқ илмини жуда чуқур ва атрофлича билар эди. Шунда у шогирдига «ал-Мухтасар ал-авсат фи-л-мантиқ» («Мантиққа оид ўртача қисқартма») китобини ёзиб беради. Шогирдининг ёзишича, Абу Али бу китобини айтиб турган ва у ёзиб олган. Ўша кезларда Ибн Сино Абу Мухаммад аш-Шерозийга атаб «Китоб ал-мабда ва ал-маод» («Нарсаларнинг бошланғичи ва аслига қайтиши ҳақида китоб») билан «Китоб ал-арсод ал-куллия» («Умумий кузатиш китоби»)ни ёзиб беради.

Абу Убайднинг ёзишига қараганда, Ибн Сино Журжонда тинч осуда ҳаёт кечириб, беморларни даволаш ҳамда китоб таълиф қилиш билан шуғулланади. Бу ерда у жаҳонга машҳур бўлган асари «Тиб қонунлари»нинг аввалги қисмларини ёзишга тушади, кейин «ал-Мажистийнинг қисқартмаси» ва бошқа кўп рисоалар ёзади. Абу Райҳон Беруний сўзига қараганда, Қобуснинг қизи Заррин Гису топшириғи билан Абу Али ибн Сино Журжон узунламасини аниқлаш билан шуғулланган, бу борада у махсус рисола ҳам ёзган.¹²⁹ Сўнгра Абу Али Эроннинг ғарбидаги Жабал вилоятига келиб ҳам таълиф ишлари билан машғул бўлган. Ал-Жузжоний ўз хотираларида Абу Алининг Жабалга келганини баён этгач, унинг қирқ етти китоби рўйхатини келтиради. Бу китоблар орасида Ибн Синонинг ҳали Бухорода яшаган кезларида қилган таълифлари, ундан кейин ёзган асарлари номлари ҳам бор. Албатта, бу асарлар рўйхати дастлаб тўла бўлиб, Ибн Синонинг барча асарлари кирган бўлиши керак. Кейинчалик булар бизга номаълум ҳар хил сабабларга кўра қисқариб кетган бўлиши керак. Ҳозирги кунда Тошкентда, Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фондида сақланаётган «Расоил ҳукамо» («Файласуфлар рисоалари») тўплами қўлёзмаси ичида сақланаётган «Феҳрист кутуб Шайх ар-Раис» («Шайх ар-Раис Абу Али ибн Сино китоблари рўйхати») нухасини Содиқ Мирзаев ўз асарида келтириб,¹³⁰ ал-Жузжоний ёзган ўша «Феҳрист» мана шу бўлиши керак,¹³¹ деган эди. Бу рўйхатда Ибн Синонинг 148 асари номи келтирилган. Лекин бу ҳам тўлиқ эмас кўринади, унда бир қанча асарлар кўринмайди. Ибн Синонинг «ал-Ишорот» асарига шарҳ ёзган Насируддин ал-Тусий (1201—1274) ал-Жуз-

¹²⁹ Абу Райхон Беруни, т. III, Геодезия, исследование, перевод и примечания П. Г. Булгакова, Ташкент, 1966, с. 202, 231.

¹³⁰ Мирзаев С., Ўша асар, 33—44-бетлар.

¹³¹ Мирзаев С., Ўша асар, 33—34-бетлар.

жонийнинг тузган рўйхати қўлига тушиб қолиб, унда алломанинг «Саломон ва Ибсол» қиссаси борлигини кўрганини ёзган эди.¹³² Лекин ҳозирги мавжуд рўйхатларнинг ҳеч бирида бу асар номи эсланмайди. Демак, ал-Жузжоний тузган рўйхат кўп бор ўзгарич ва қисқаришларга дуч келган.

Абу Убайд ал-Жузжоний устози ҳақида ўз хотираларини ёзар экан, Журжон ва Жабалда қанча вақт бўлгани ҳақида ёзмайди. Тарихчи А. Ю. Якубовский Ибн Синонинг Журжонда ёзган асарларига қараб у бу ерда беш йилдан кам вақт бўлмаган,¹³³ деб кўрсатади. Бундай ҳолда Ибн Сино 1017 йилларгача Журжонда бўлган бўлиб чиқади. Саид Нафисий фикрича, Ибн Сино 1014—1019 йиллар орасида Райда бўлган.¹³⁴ Юқорида келтирганимиздек, Ибн Сино 1012 йил бошларида Журжонга келган бўлса, уч йил давомида, то 1014 йил охирларигача бу ерда яшаган.

Ибн Сино Райда (1014). Абу Убайднинг ёзишича, «Шундан сўнг (яъни Жабалдан сўнг демоқчи — А. И.) Абу Али ибн Сино Райга¹³⁵ кўчади. Райда у Саййида Хотун ва унинг ўғли Маждуддавла хизматига кирази».¹³⁶

Рай ҳозирги Техрон чегараларидаги район номи. Бу қадимий шаҳардан ҳозир харобаларгина қолган, холос. Ўрта асрларда бу шаҳар давлат маркази ҳам бўлган. Бувайҳийлардан бўлмиш Фаҳруддавла (988—997) ҳукмронлик қилиб, Райни ўзига пойтахт қилган эди. Фаҳруддавла вафотидан кейин Рай марказ бўлган вилоятлар унинг катта ўғли Маждуддавла Абу Толиб Рустам (ҳукмронлик йиллари 997—1029)га ўтади.¹³⁷ Шаҳзода ёш бўлгани сабабли¹³⁸ давлатни бошқариш тарихий манба ва адабиётларда Саййида Хотун деб ном олган унинг доно онаси зимасига тушади. Аммо унинг укаси Шамсуддавла (ҳукм юритган йиллари 997—1021 ораси) эса Ҳамадон марказ қилинган ўлкаларга ҳукмронлик қилади. Ҳамадон, Қармисин ва то Ироқ чегарасигача бўлган ерлар унга кирар эди¹³⁹.

Саййида анча тадбиркор, ақлли аёл эканини Райга кўз олайтирган Маҳмуд Ғазнавий билан Саййида ҳақида сақланиб қолган бир ҳикоя ҳам кўрсатади.

Маҳмуд бу ўлкаларни эгаллаш ниятида дағдаға солади, лекин Саййида унга жавобан жангга чақирган.

— Агар мен ундан енгилсам,— деган у.— Маҳмуд бир хотин

¹³² Тусий Н., Шарҳ ал-ишорот, Истанбул. 1873, 364-бет.

¹³³ Якубовский А. Ю., Уша асар, 23-бет.

¹³⁴ Саид Нафисий, Уша асар, 78-бет.

¹³⁵ Ибн Аби Усайбиа, Уша асар, 5-бет; ал-Жузжоний, Уша асар, 9-бет, яна: Тайсир Шайх ал-Ард, Уша асар, 16-бет.

¹³⁶ Ибн Аби Усайбиа, Уша асар, 5-бет; ал-Жузжоний, Уша асар, 9-бет.

¹³⁷ Маждуддавла бу маҳалда баъзи манбаларда тўрт яшар, деб кўрсатилади. Ибн ал-Асир, ал-Комил фи-т-торих, 9 жузъ, 49-бет, ЎзССР ФА ШИ инв. № 6280. Бундан кейин Ибн ал-Асир, деб олинади.

¹³⁸ Саид Нафисийда у 11 яшар эди, деб кўрсатилади, 76-бет.

¹³⁹ Ибн ал-Асир, Уша асар, 49-бет.

устидан ғалаба қилган бўлади, бордию мен ғалаба қилсам, унинг устидан хотин ғалаба қилган бўлади.¹⁴⁰

Буни эшитган Маҳмуд Ғазнавий бу ишдан қўлини тортган.¹⁴¹ Ибн Сино Райга келгач, мана шу Саййида ва унинг ўғли Маждуддавла хизматига киради.

Абу Убайд ёзишига кўра, Ибн Сино Рай ҳукмрони Саййида ва унинг ўғли Маждуддавла (997—1029) ҳузурига келган. «Улар,— дейди ал-Жузжоний,— Шайхнинг кимлигини ўзи билан бирга олиб келган китобларидан билишди, негаки бу китоблар Шайхнинг қадр-қимматини кўрсатиб турар эди»¹⁴².

Райда Ибн Синони яхши кутиб оладилар. Абу Убайд ал-Жузжонийнинг ёзишича, «Бу пайтларда Маждуддавла дардга чалиниб, уни савдойи касали енгиб қўйган эди. Абу Али уни даволаш билан машғул бўлди».¹⁴³ Чунки Ибн Сино руҳий касалликларни тузатиш йўлини яхши билганлиги бу ерда жуда қўл келади.

Шарқда тарқалган ҳикоятлардан бирида айтилишича, бир киши (бу Маждуддавла бўлиши керак) меланхолия касалига чалиниб қолади. У одамларга ҳадеб:

— Мен ҳўкизман, мени сўйинглар,— дер экан.

Касалнинг қариндошлари Абу Али ибн Синога мурожаат қилиб, касални даволашни сўрабди. Ибн Сино касал олдига қассоб сифат бўлиб пичоқни қайраб келиб:

— «Қани, сўядиган ҳўкизингларни кўрсатинглар»,— дебди.

Бемор дарҳол қассоб олдига чопиб келиб:

— Сўйиладиган ҳўкиз менман,— дебди.

Абу Али ибн Сино унинг қўл-оёғини боғлаб, қўлига пичоқни олиб қайрабди-да, биқинидан ушлаб кўрибди:

— Ҳўкизимиз семиз лемабмидиларинг, бу жуда ориқ-ку, мен бундай ориқ ҳўкизни сўймайман, ҳеч қанча гўшт чиқмайди, олдин бу сал семирсин, кейин сўяман,— дебди. Буни эшитган бемор:

— Қани менга овқат беринглар, мен семирай,— деб овқат талаб қилаверибди.

Абу Али ибн Сино овқат билан беморга дори-дармон едирибди, оиласига қандай тадбир қилиш йўлини тайинлабди. Натижада бемор тузалиб кетибди.

Бир куни Абу Али қассоб бўлиб бемор уйига борибди:

— Семирган ҳўкизинглар қани, сўйиб берай деб келдим, — дебди ва беморни кўриб:

— Ие, анча семирибсанку, энди сени сўйса бўлади, — деган экан, у:

— Мени сўядиганнинг боши ўнта,— дебди дўқ қилиб.

Йиғилган қариндошларнинг ҳаммаси аввалги воқеани эслаб қулишибди.¹⁴⁴

¹⁴⁰ Саид Нафисий, Уша асар, 76-бет.

¹⁴¹ Саид Нафисий, Уша асар, 76-бет.

¹⁴² Ибн Аби Усайба, Уша асар, 5-бет; ал-Жузжоний, Уша асар, 9-бет.

¹⁴³ Ибн Аби Усайба, Уша асар, ўша бет.

¹⁴⁴ Ирисов А., Абу Али ибн Сино, Тошкент, 1960, 62—63-бетлар.

Бу ҳикоят замирида шу шаҳзода Маждуддавла ётган бўлиши эҳтимолдан нари эмас. Шунинг учун ҳам у салтанат тепасида турган Саййиданинг ҳурмат ва эҳтиромига сазовор бўлган. Чунки Абу Али бу даволаш ишида маҳоратини намойиш қилади, натижада кўпчилик наздида катта обрў қозонади.

Одатда амир ва султонлар ўз диёру салтанатида шундай буюк кишилар йиғилса, улар билан мисоли хазинасидаги давлатидек, узугидаги қимматбаҳо дурру ёқутдек мақтанишган. Райда Ибн Синодек буюк табибнинг бўлиши чиндан ҳам бу ўлка учун катта шараф эди. Ибн Сино бу ерда «Китоб ал-маод» («Қайтиш ҳақида китоб»)ни ёзди.

Бу орада Рай ҳокими Маждуддавла билан Ҳамадон ҳокими Шамсуддавла ўртасида келишмовчилик пайдо бўлган эди. Чунки Маждуддавла энг асосий марказ саналган отасининг ўрни — Рай тахтига ўтирган, укаси Шамсуддавла эса иккинчи даражада бўлган Ҳамадон тахтига минган эди, бу эса Шамсуддавлага оғир туюлган эди.

397/1006 йили Маждуддавла балоғат ёшига етиб, давлатни ўзи бошқаришга киришади. Шунда Маждуддавла вазири Абу-л-Аббос Аҳмад ибн Иброҳим Заббий деган киши эди. Саройда фитначи иғвогарлар доно вазир ва амирнинг онаси Саййида олиб бораётган сиёсатдан норози бўлиб, вазирга тухмат уюштиради. Натижада Маждуддавла вазирни четлаштиради. Шундан сўнг Маждуддавла давлатни онаси ихтиёридан ўз қўлига олиб, иғвогарлар бошлиғи Абу Али ибн Али ал-Қосим Хатирни вазир қилиб тайинлайди. Хатир илгариги вазирдан қутулгач, энди ўз фаолиятинг халақит бериши мумкин бўлган шахс — гадбиркор Саййиданинг пайига тушиб, ундан қутулишни амирга маслаҳат бериб, уни бар тараф қилмоқчи бўлади. Саййида Хотун ўғли ва вазирнинг ёмон ниятларини пайқаб қолиб, Ҳузистон томонга — эрининг амирларидан бўлган Бадр ибн Ҳасанвайҳ даргоҳига равона бўлади. Саййида Бадрдан паноҳ истайди, Бадр ҳам уни ҳурмат-эҳтиром билан қабул қилади.

Саййида Хотун Бадрдан Райга ўғли Маждуддавла билан вазир Хатирни ноҳўя хатти-ҳаракатини бартараф қилиш учун ёрдам истайди. Воқеа Саййида ўйлагандай бўлади. Ҳузистондан Бадр ва Ҳамадондан Шамсуддавла аскар тортиб келиб, вазир билан Маждуддавлани асир оладилар. Саййида шунда Рай ўлкасини ҳам идора қилишини кичик ўғли Шамсуддавлага топширади. Бадр ўз жойига қайтиб келади, Шамсуддавла бўлса онаси билан Райда қолади. Бир йилгача аҳвол шундай давом этади.¹⁴⁵

Саййида ўғли Маждуддавлани бир йил асирликда сақлагач, уни қамоқдан қутқариб тахтга ўтказди.¹⁴⁶ Манбаларнинг хабар беришича, Маждуддавлага нисбатан қаттиққўл бўлган Шамсуддавла сиёсатига қарши чиққан аскар бошлиқлари ундан норози

¹⁴⁵ Ибн ал-Асир, Уша асар, 76-бет.

¹⁴⁶ Нафисий, Уша асар, 77-бет.

бўлиб, зиндонда ётган Маждуддавлани тахтга ўтқазिशга уринишган, натижада Шамсуддавла Ҳамадонга — ўз қароргоҳига кетишга мажбур бўлган.¹⁴⁷ Шу билан Шамсуддавла Ҳамадонга кетади. Маждуддавла бўлса 1008 йили иккинчи бор тахтга минади. Бу ҳолдан Бадр ранжийди, чунки тартибга туширилган ишни ўзгартириб, хотин яна ўз билганича иш қилгани унга ёқмайди. Шу билан булар ораси ҳам бузилади.¹⁴⁸

Бу вақтларда Эрон ерлари бир неча майда давлатларга бўлинган бўлади. Шимолда зиёрийлардан Қобус, Рай ва Жибалда бувайҳийлардан Маждуддавла, Ҳамадонда Шамсуддавла, Ҳузистонда Бадр ибн Ҳасанвайҳ, Исфаҳонда Алоуддавла Азуддин Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Душманзиёр Кокуя ҳукмронлик қиларди. Алоуддавланинг отаси амир Маждуддавлага тоға бўлади.¹⁴⁹ Тоға сўзи дайламчада «кокуя» дейилади. Шунинг учун бу амир тахаллуси тарихий асарларда шу Алоуддавла Кокуя номи билан машҳур бўлди.

Ибн Сино Эрон ерига келганда мана шу ҳукмронлар билан муносабатда бўлгани, улар ерида кўчиб юргани, биридан қочиб иккинчисига боргани учун бу ерда улар ҳақида қисқача тўхтаб ўтдик.

Ибн Сино Райда ҳам кўп қолганга ўхшамайди. Абу Убайд ўз хотираларида Ибн Сино Райда Шамсуддавланинг ҳузурига бораман, деб ният қилгунгача, Ҳилол ибн Бадр ўлдирилиб, Бағдод аскарлари чекингунга қадар қолди,¹⁵⁰ деб ёзади.

Ибн ал-Асирнинг ёзишича, Ҳилол 405 ҳижрий (зу-л-қаъда), 1015 милодий (май) йили ўлдирилган ва Бағдод аскарлари ҳам шу йили чекинган.¹⁵¹

Демак, Ибн Сино Райдан Маждуддавла ва унинг онаси Саййида қошидан кетишга мажбур бўлган. Чунки Ғазна ҳукмдори Маҳмуд Ғазнавий юқорида зикр қилганимиздек, Райни босиб олишни анчадан бери мўлжаллаб юрган эди. Бунда у қулай фурсатни кўзлаб юарди. Шу сабабдан Ибн Сино Райга нисбатан кучлироқ саналган Ҳамадонни ўзига тинчроқ деб ўйлади ва ўша томонга кўчишни мўлжаллади. Чунки ўзаро ҳарбий тўқнашувлар бўлиши ва Рай ҳам Маҳмуд чангалига тушишидан унинг шу йўли маъқул тушди.¹⁵²

Ибн Сино Ҳамадонда (1016—1023). Ниҳоят, Ибн Сино Райни тарк этишга мажбур бўлади. Бу воқеани Абу Убайд шундай ёзади: «Кейин юз берган баъзи бир сабаблар Шайхни Қазвин томонга чиқишга зарурат уйғотди ва у ердан эса Ҳамадон томонга ўт-

¹⁴⁷ Ибн ал-Асир, Уша асар, ўша бет.

¹⁴⁸ Босворт К. Э., Уша асар, 141-бет.

¹⁴⁹ С. Нафисий янглиш равишда Алоуддавланинг ўзи амирнинг тоғаси деб кўрсатган (77-бет).

¹⁵⁰ Ибн Аби Усайба, Уша асар, 5-бет.

¹⁵¹ Ибн ал-Асир, Уша асар, 9, 92-бетлар; Завадовский Ю. Н., Уша асар, 12-бет.

¹⁵² Якубовский А. Ю., Уша асар, 24-бет.

казди».¹⁵³ Абу Убайд ал-Жузжоний бу «зарурат» нимадан иборат эканлиги ҳақида ёзмайди. Хуллас, Ибн Сино Райга 1014 йилда келган бўлса, 1015 йилнинг охирларида уни тарк этади ва у ерда нари-бери икки йил яшайди.

Бу ерда ал-Жузжоний Ибн Синони Қазбонувайҳ (ё Қадбонувайҳ) хизматига кирганини айтади.¹⁵⁴ Бу аёл Ҳамадон амири Шамсуддавланинг хотини бўлиб, дастлаб Абу Али уни дарди сабабли кўргани боради. Шунда аёл Ибн Синога меҳрибончилик кўрсатади, унинг зарур одамлигини, доим керак бўлиб туришини назарда тутиб, унинг тирикчилигига зарур бўлган шароит яратиб беради. Шунда унинг бу ердалигидан амир Шамсуддавла хабар топиб қолади. Чунки Ҳамадон амири Шамсуддавла қаттиқ санчиқ дардига чалинган бўлиб, ўзига даво топа олмай гаранг эди. Иттифоқд, у Ибн Синонинг бу атрофда пайдо бўлиб қолганини билиб, уни ҳузурига чақиртиради. Ибн Сино уни даволайди, бу хизмати эвазига амир кўп мукофот ва яхши совға-саломлар ҳадя қилади. Абу Али қирқ кеча-ю қирқ кундуз амир ҳузурда бўлиб, уни даволагач, ўз уйига қайтади. Шу билан Ибн Сино амирнинг яқин кишиларидан бўлиб қолади.¹⁵⁵

Ал-Жузжоний гапига қараганда, Ибн Сино Райдан чиққач, ярим йил чамаси Қазвин ва бошқа жойда яшаган кўринади. Ҳатто у Ҳамадонга ўхшаган шаҳарга заруратга кўра бориб келса ҳам, аммо унинг қароргоҳи бошқа жой бўлганга ўхшайди. Шунга кўра, у амирни даволагач, эҳтиромда бўлиб, сўнг уйига қайтгани таъкидланади. Ниҳоят, Ибн Сино 1016 йил аввалида Ҳамадонга—Шамсуддавла даргоҳига бутунлай кўчиб келади. А. Ю. Якубовский, Ибн Сино Ҳамадонда олти йил давомида яшайди,¹⁵⁶ деб кўрсатади. Аммо унинг Ҳамадонда 1023 йилгача яшаганини кўрамай.

Ибн Сино Ҳамадонда, бир томондан, табиб сифатида машҳур шахс бўлган ва бу соҳада асар ёзиш билан машғул бўлган бўлса, иккинчи томондан, олим, файласуф сифатида ҳам шуҳрат топган эди. У бу даргоҳда анчагина асарлар таълиф қилди, илгари бошлаганларини тугатди, баъзиларини тўлдирди, унинг ўзига хос бўлган ишлаш қобилияти шу ерда бирмунча намоён бўлди, у Журжонда ёза бошлаган «Тиб қонунлари»нинг биринчи китобини шу ерда тугатди, «аш-Шифо»ни бошлаб, унинг кўп қисмини шу ерда ёзиб битирди.

Шамсуддавла Ибн Синонинг ақл-заковатини маъқул кўриб, ундан мамлакатни идора қилишда фойдаланмоқчи бўлади ва вазирлик лавозимига лойиқ кўради. Абу Убайд ибораси билан айтсак, Амир «Ибн Синодан вазирликни қабул қилишни илтимос

¹⁵³ Ибн Аби Усайба, Уша асар, 5-бет; ал-Жузжоний, Уша асар, 9-бет.

¹⁵⁴ Ибн Аби Усайба, Уша асар, 5-бет; ал-Жузжоний, Уша асар, 9-бет.

¹⁵⁵ Ибн Аби Усайба, Уша асар, 5-бет; ал-Жузжоний, Уша асар, ўша бет.

¹⁵⁶ Якубовский А. Ю., Уша асар, 24-бет.

қилди, шу билан у вазир бўлиб қолди».¹⁵⁷ Ибн Сино қаттиққўл, ҳар бир муомалада ақл-идрок билан иш қиладиган, ўз шахсий манфаатига ён босмайдиган одам эди. У одатдаги амалдорлар каби мол-дунёга кўзи ўйнамас, пора олиш, хазинага хиёнат қилиш каби кайфиятлардан холи эди. У қўл остидагиларга ҳар ким ўз бурчини ҳалол, тўғри бажо келтиришини уқтирар эди. Бу борада ҳарбий кишилардан ҳам шуларни талаб қилар эди. Лекин Ибн Синонинг вазирлик лавозимидаги бу тартиби лашкарбошиларга ёқмасди, улар ўзлари истаган шахснинг вазир бўлишини, бу амалда айтган нарсаларига кўнадиган одам туришини хоҳлар эдилар. Ибн Сино уларга шерик бўлишга, давлат молига чангал солишга рағбат қилмас эди, ягона истаги тинчгина ҳаёт кечириш, асарлар таълиф қилиш эди, холос. Шундай табиатли инсонга вазирлик лавозими тўғри келмасди, лекин унга таклиф қилингани учун у бурч тариқасида бу вазифани бажарарди. Ибн Синонинг иш юритиши, албатта, аскарбошиларга ёқмайди. Ал-Жузжоний ёзади: «Кейин бир воқеа юз бериб Шайхга қарши аскарлар исён кўтаришди,¹⁵⁸ чунки улар ўз манфаатларини ўйлаб Шайхдан чўчир эдилар. Улар Шайхнинг уйига бостириб кирадилар ва уни ушлаб оладилар, мол-мулкни ўғирлашиб, уйда бор барча нарсаларини талон-торож қиладилар».¹⁵⁹

Аскарбошилар амирдан Ибн Синони ўлдиришни талаб қиладилар. Лекин амир аскарбошларидан анча чўчиб қолган бўлишига қарамай, иғволарга учмайди. Орадаги ғала-ғовур босилгунга қадар уни давлат ишларидан четлатиб туради, ал-Жузжоний ибораси билан айтсак, шу йўл билан амир «ҳарбийларнинг талабини қондирмоқчи бўлди».¹⁶⁰

Бу воқеадан кейин Ибн Сино Абу Саъд ибн Даҳдуқ деган кишининг уйида қирқ кун бекиниб ётади. «Бу орада, — дейди ал-Жузжоний, — Шамсуддавланинг ўша эски қуланж касали яна тутиб қолди, у яна Шайх Абу Алини топиб келишни сўради. Шунда Абу Али амир ҳузурига келди. Амир ундан юз берган ҳодиса ва воқеаларга ҳар тарафлама узр баён этди. Шундан сўнг Абу Али амирни даволашга киришди. Бу билан у Абу Алининг ўзига бўлган ҳурмат ва эҳтиромини яна қайтарган бўлди. Шу тариқа иккинчи марта вазирлик лавозими Шайхга қайтиб келди».¹⁶¹

«Ибн Синонинг вазирлик иши билан машғул бўлиши, — деб

¹⁵⁷ Ибн Аби Усайбна, Уша асар, 5-бет; ал-Жузжоний, Уша асар, 9-бет.

¹⁵⁸ А. Ю. Якубовский ёзишича, бу ғалаёнга балки маошни ўз вақтида тўламаслик сабаб бўлгандир, чунки бундан сал олдин Шамсуддавла қилган юришидан енгилиб қайтган эди. Аскар бошлиқлари маошнинг кечикишига Ибн Сино айбдор деб ўйлаб унга қарши исён кўтаришган. Якубовский А. Ю., Уша асар, 24-бет.

¹⁵⁹ Ибн Аби Усайбна, Уша асар, 5-бет.

¹⁶⁰ Ибн Аби Усайбна, Уша асар, ўша бет.

¹⁶¹ Ибн Аби Усайбна, Уша асар, ўша бет; Якубовский А. Ю., Уша асар, 24—25-бетлар.

ёзади ал-Жузжоний «аш-Шифо»га ёзган муқаддимасида, — бизга қайғу ва ҳасрат келтирди ва унинг вақти бекорга сарф бўлди».¹⁶²

Ибн Сино ўзини давлат ишлари билан банд бўлиши илмий асарлар таълиф қилишига таъсир қилмаслигини хоҳларди. У ором олиш ўрнига доимо асар ёзиш ишлари билан шуғулланар, ҳатто уйқу ҳисобига ўзига нисбатан аёвсиз муносабатда бўлар, натижада инсон ақли бовар қилмас даражада ўзида иш қобилияти пайдо қилар эди. Ибн Синонинг бу даврдаги ҳаёти ҳақида Абу Убайд яна шуларни ёзади: «Ҳар кун кечаси унинг уйида толиби илмлар йиғилар эдилар. Мен бўлсам «аш-Шифо»ни ўқирдим. Мендан бошқалар навбати билан «ал-Қонун»ни ўқирдилар. Булардан бўшаганимиздан кейин ҳар хил ашулачи ва созандалар келар, шу билан ўлтириш бошланиб, касаларга шароб сузилар эди; биз шогирдлар бу каби ишларни бажарар эдик. Шайх кундузлари амир хизмати билан банд бўлгани сабабли, биз ундан кечалари дарс олардик. Шу тариқа бир қанча вақт ўтди».¹⁶³ Алломанинг «аш-Шифо»дек йигирма икки жилдлик асарини таълиф қилиш жараёнидан ҳайратда қолмай илож йўқ. Илмий асарлар ёзишнинг шундай тезлик билан бориши, кечами-кундузми, сафардами-қамоқдами, хуллас, ўтириш имконияти бўлган жойда, фурсатни қўлдан бермай фойдаланган, асар таълиф қилиш учун ҳеч вақт қулай фурсат келишини кутмаган ва уни тополмаслигига ақли етган Абу Али ҳар бир дақиқани бекор ўтиб кетмаслиги учун ҳаракат қилар эди. Асар ижод қилишда ўзига бу хил шафқатсиз бўлган шахслардан Абу Райҳон Берунийнигина мисолга олиш ва Абу Алини шу кишига ўхшатиш мумкин. Бу киши ҳам, ўз даври тарихчиларининг берган хабарига қараганда, «ҳеч маҳал у кишининг қўллари қаламсиз, кўзлари хатга қарамаган ҳолда, боши таълиф ишлари билан банд бўлмаган пайти бўлмаган экан». Ибн Сино ҳам худди шундай бўлган.

412/1021 йили одатий юришларининг бирида амир Шамсудавла қаттиқ оғриб вафот этади¹⁶⁴. Ибн Сино амирни қанча даволамасин, у бари бир унинг айтганини бажара олмас, уруш-юришлардан бўшамас эди. Абу Убайд ал-Жузжоний бу ҳақда ёзади: «Шамсудавла Торим томонга юриш бошлаб, у ернинг амири билан урушмоқчи бўлди. Лекин у бу ерга яқин қолганда амирнинг санчиғи яна тутиб қолди, бу гал унинг дарди жуда оғирлашган, касалига бошқа касаллар ҳам қўшилган эди. Чунки амир тартибсиз турмуш кечирар, Шайхнинг режаларига қарамас, маслаҳатларига унча қулоқ солмас эди. Шамсудавланинг ўлиб қолишидан хавфсираган ҳарбийлар Ҳамадонга қайтиб келдилар. Амир йўлда, тахтиравонида вафот этди. Кўп ўтмай, унинг валиаҳди Самоуддавла отаси ўрнига тахтга ўлтирди. Лекин бу амир даргоҳида аҳвол анча оғир бўлишини назарда тутиб Ибн Сино

¹⁶² Маҳдавий, Уша асар, 128-бет.

¹⁶³ Ибн Аби Усайбна, Уша асар, 6-бет; ал-Жузжоний, Уша асар, 10-бет.

¹⁶⁴ Якубовский А. Ю., Уша асар, 25-бет.

вазирлик даражасидан воз кечди. Чунки Самоуддавла ҳали ёш бўлгани учун давлатни идора қилиш иши билан Ҳамадон қўшини саркардаси¹⁶⁵ Тожилмулк Абу Наср ибн Баҳром шуғулланарди». ¹⁶⁶ Чунки у «амирнинг пинжига кириб ишончли вазири даражасига эришган эди». ¹⁶⁷

Амир Шамсуддавла ўлгач, Ҳамадонда ҳам аҳвол ёмон томонга кўчишга, тинч ҳаёт кечириб, таълиф ишлари билан банд бўла олмаслигига Ибн Синонинг кўзи етган эди. Бунинг устига, турк аскарлари (тарихий асарларда «Турк гвардияси») амирга қарши бетиним исён кўтариб турарди. ¹⁶⁸ Ғаразғўй Тождулмулк каби амалпарастлар Ибн Сино каби донишманд олиб борган сиёсатга халақит беришга ҳаракат қилар, амир наздида ҳурмат-эҳтиромга сазовор бўлган Ибн Сино обрўсига футур етказишга уринар эди. Шундай қилиб, вазир даражасига етишиб, бу лавозимга кўтарилиб олган Тождулмулк ва унинг атрофидаги шахслар билан тинч ҳаёт кечиршига кўзи етмаган Ибн Сино бу диёрдан бош олиб кетишга қарор қилади. У энди Исфаҳонга кетмоқчи бўлади. Бу ерда Алоуддавла (1007—1041) салтанати мавжуд эди.

Ибн Сино назарида ўз илмий фаолиятини Исфаҳонда давом эттиришга имконият ва шароит яратиладигандай эди. Шунинг учун ҳам Абу Али Исфаҳон амирига хат ёзиб, унинг даргоҳидан паноҳ сўрайди. Ибн Сино теварак-атрофига ўз айғоқчиларини қўйган Тождулмулк алломанинг бу хатини қўлга туширади, натижада олдиндан унга қарши ниятини амалга оширмоқчи бўлади.

Ибн Сино бу пайтларда вазирлик лавозимидан воз кечиб амир ва унинг даврасидагилар кўзига ҳам кўринмасликка ҳаракат қилиб, Абу Ғолиб ал-Аттор деган ўзига яқин кишининг уйига яширинади. ¹⁶⁹ Ибн Сино у ерда таълиф ишлари билан банд бўлади, «аш-Шифо» асарини ниҳоясига етказиш учун ҳаракат қилади. Абу Убайд маълумотларига қараганда, уй эгаси қоғоз ва сиёҳ тайёрлаб берар, Ибн Сино бўлса ҳар куни эллик варақдан ёзар экан ¹⁷⁰.

Ибн Синонинг Исфаҳон амири Алоуддавллага ёзган хатини қўлга туширган Тождулмулк уни хиёнатда айблайди. Бу ҳақда ал-Жузжоний ўзининг Ибн Сино ҳақидаги хотираларида ҳам ёзди. ¹⁷¹ Ундан ташқари, Абу Убайд устози билан бўлган бундай оғир дамларни ўзининг «аш-Шифо»га ёзган муқаддимасида ҳам эслаб ўтади. «Кейин,— дейди ал-Жузжоний,— ўша мамлакат дав-

¹⁶⁵ Ибн ал-Асир, Уша асар, 123-бет; Нафисий С., Уша асар, 9-бет.

¹⁶⁶ Якубовский А. Ю., Уша асар, 26-бет.

¹⁶⁷ Ибн ал-Асир, Уша асар, 120-бет.

¹⁶⁸ Ибн ал-Асир, Уша асар, 119—120-бетлар; Нафисий С., Уша асар, 79-бет.

¹⁶⁹ Ибн Аби Усайбна, Уша асар, 6-бет; Якубовский А. Ю., Уша асар, 26-бет.

¹⁷⁰ Ибн Аби Усайбна, Уша асар, 6-бет.

¹⁷¹ Ибн Аби Усайбна, Уша асар, ўша бет; ал-Жузжоний, Уша асар, 10-бет.

лат арбоблари¹⁷² Абу Алининг яшириниб юришидан аччиғланади ва бу ердан қочиб кетиши хавфи борлигини пайқаб, унинг бу ниятига монелик қилмоқчи бўлишди. Чунки улар Шайхнинг бу ўлкадан бошқасига ўтиб кетишини қандайдир бир ҳийла ёки душман томонга мойиллик пайдо қилиш деб қабул қилишди». ¹⁷³ Абу Убайд устози асарига ёзган муқаддимасида бу ҳақда яна шу сатрларни ёзади: «Бу борада Ибн Синонинг холис хизматчиларидан бири қулай фурсатни қўлдан бермай, унинг дунёсидан фойдаланиб қолиш ниятида Шайхни ҳалокатга дучор қилмоқчи бўлдида, қидириб юрган ғанимларга унинг беркиниб ётган ерини кўрсатиб қўйди. Бу одамлар Абу Алининг яхшиликларини билмадилар; агар Шайхнинг уларга қилган яхшиликларини билганларида, улар бу номаъқул ишни қилмасликлари керак эди.

Ибн Сино ўзининг ўша беркиниб ётган ердан ушлаб олган одамлардан уни Фараджон қалъасига қамаш ваъдасини олди». ¹⁷⁴

Бу сатрлардан кўринишича, олимнинг рақиблари Тождулмулкнинг бу ишига кўмаклашганлар. Шу билан Абу Али Фараджон қалъасига қамоққа тушган¹⁷⁵. Маҳбусликда ётган бўлишига қарамай, олим асарлар таълиф қилиш билан банд бўлган. У бу ерда ҳам бир неча асар таълиф қилган: «Китоб ал-ҳидоя» («Тўғри йўл-йўриқ китоби»), «Ҳайй ибн Яқзон» (Уйғоқ ўғли Тирик), «Китоб ал-қуланж» кабилар Абу Алининг ўша Фараджон қалъасида ёзилган асарларидир. Ундан ташқари, Абу Убайд келтиришича, бу қалъада Ибн Сино бир қасида ҳам ёзган, ундан сақланиб қолган бир байтда шундай дейилади:

Бу ерга кирмагим ўзинг кўриб турганингдек маълуму,
Лекин бу ердан чиқиб кетмогим шак-шубҳа-ю, амри маҳолдир.

Фараджон қалъаси, Ибн ал-Асирнинг келтиришича, Ҳамадондан ўн беш фарсаҳ нарида жойлашган¹⁷⁶. У Ҳамадон билан Исфаҳон ўртасидаги йўл ёқасида. Кўпинча амирлар шу орада жанг қилишса, бу қалъага қўнишар, ором олишар эди. Ёқут ал-Ҳамавий ўзининг «Муъжам ал-булдон» асарида бу қалъа номи ёзилган саҳифаларда шуларни ёзади: «Фараджон Ҳамадон вилоятининг Жаро ноҳиясидаги машҳур қалъа, уни Бароҳан ҳам дейишади». ¹⁷⁷

Бу орада Самоуддавла билан Тождулмулк олиб бораётган сиёсатдан норози бўлган Алоуддавла Ҳамадонга юриш қилади ва амир Самоуддавла қасрини эгаллайди. Ёш амир Самоуддавла Алоуддавлага жиян даражасида бўлгани учун унга тегмайди, ҳатто уни ўз ўтовига олиб келади, унга анча-мунча мол-дунё ҳада

¹⁷² Бу билан Ҳамадон давлат арбобларини назарда тутаяпти.

¹⁷³ Маҳдавий, Уша асар, 128-бет.

¹⁷⁴ Маҳдавий, Уша асар, 128-бет.

¹⁷⁵ Якубовский А. Ю., Уша асар, 26-бет.

¹⁷⁶ Ибн ал-Асир, Уша асар, 151-бет (421 йил воқеаларига қаранг).

¹⁷⁷ Ёқут ал-Ҳамавий, Китоб муъжам ал-булдон, 6 жилд, Миср, 1906, 356 саҳ. ЎзССР ФА ШИ фондида инв. № 8192.

қилади¹⁷⁸ ва Тождулмулк пайига тушади. Бу орада Тождулмулк ҳам Абу Али ибн Сино ётган қалъага қочади. Алоуддавла қўлига тушган Тождулмулк амирдан омонлик тилайди, амир уни ўлдирмай, уни олиб Ҳамадонга келади.¹⁷⁹

Абу Убайд ал-Жузжоний ёзишича ва унга суянган тарихчи А. Ю. Якубовский Ибн Синога бағишланган мақоласида кўрсатишича, Алоуддавланинг Ҳамадонга қилган ҳужумида аскарлари торумор этилган Тождулмулк амир Самоуддавла билан бирга Ибн Сино қамалиб ётган Фараджон қалъасига келиб бекинишади. Алоуддавла кетгач, қамалиб ётган Ибн Синони ҳам қалъадан олиб кетишади¹⁸⁰. Бу ҳақда ал-Жузжоний «аш-Шифо» муқаддимасида шуларни ёзади: «Кейин Абу Али маҳбусликдан бўшатилади, ҳатто вазирликка қайтиб келиш ҳақида ҳам унга таклиф қилинди. Лекин Абу Али бунга узр баён этди ва бу таклифни ўйлаб кўришга муҳлат сўраган эди, узри қабул бўлиб, мулоҳаза қилиб кўришга муҳлат берилди. Бу вақтда Абу Али мантиқ билан шуғулланади».¹⁸¹ Орадан бир неча ой ўтгач, Ибн Сино Ҳамадонни тарк қилади.¹⁸²

Ибн ал-Асир негадир қалъа номини келтирмайди. Унинг кўрсатишича, Алоуддавла Ҳамадонни эгаллагач, Диноварга юриш қилади, уни эгаллайди, кейин Собурхостга ҳужум қилади ва уни ҳам эгаллайди. Бу юришлар ҳаммаси Ибн ал-Асирда 414 йил воқеасида келган.¹⁸³

Ибн Сино Исфаҳонда (1024—1037). Абу Убайднинг кўрсатишича, Ибн Сино шогирди, укаси Маҳмуд ва икки хизматкори билан бирга сўфийлар кийимида яширинча Исфаҳон томонга жўнайдилар. «Биз,— дейди Абу Убайд,— жуда қийналиб Исфаҳон дарвозаси бўлган Табаронга етганимизда, Абу Алини бу шаҳардаги ёр-дўстлари, амир Алоуддавла юборган амалдор ва яқин кишилари кутиб олдилар. Улар Абу Алига кийим-кечак ва қимматбаҳо саруполар кийгазишди, минишига от-улов келтиришди. Шу билан Абу Алини Куни Гунбаз¹⁸⁴ деган маҳаллада Абдуллоҳ ибн Бобий деган кишининг безатиб қўйилган уйига жойлаштиришди».¹⁸⁵

Чиндан ҳам Алоуддавла Абу Алига катта эҳтиром кўрсатади, шароит ярагиб беради. Амирнинг топшириғи билан Ибн Сино ҳафтанинг ҳар жума кечки пайт унинг ҳузуринда бир анжуман ташкил қилинарди. Анжуманда турли соҳа илм аҳллари йиғилишиб, ҳар хил мавзуларда мунозаралар бўлиб турарди. Бу хил мунозараларда Абу Убайднинг ёзишича, ҳеч қайси олим илм-маърифатда Абу Алидан устун келолмас эди. Уртага тушган ма-

¹⁷⁸ Ибн ал-Асир, Уша асар, 123-бет.

¹⁷⁹ Ибн ал-Асир, Уша асар, 123-бет (414 йил воқеасига қаранг).

¹⁸⁰ Ибн Аби Усайбиа, Уша асар, 6-бет.

¹⁸¹ Маҳдавий, Уша асар, 129-бет.

¹⁸² Якубовский А. Ю., Уша асар, 26-бет.

¹⁸³ Ибн ал-Асир, Уша асар, уша бет.

¹⁸⁴ Якубовский А. Ю., Негадир буни Қок Гунбад деб келтиради. Уша асар, (26-бет).

¹⁸⁵ Ибн Аби Усайбиа, Уша асар, 6-бет.

сала қандай бўлишидан қатъи назар, бунда Абу Алининг қўли баланд келарди. Шу тариқа Ибн Сино қолган ўн тўрт йиллик умрини Исфаҳонда ўтказди.¹⁸⁶

Бу шаҳарда олим таълиф ишларига жуда шўнғиб кетади. Бу ҳақда ал-Жузжоний «аш-Шифо» муқаддимасида яна шуларни ёзади: «Абу Али бу вақтда мантиқ билан шуғулланди ва бу борада керак бўладиган китобларни қидиришга ҳаракат қилди, уларни топиб, бир-бирига қиёслади. Бу ишда у мантиқшунос олимлар тутган йўлдан юриб, улар тартиби билан иш олиб борди; уларнинг гапидан ўзига маъқул бўлганларини олди, маъқул тушмаганларини танқид қилди, шунинг учун мантиқ қисми мукаммал, кенг бўлди,¹⁸⁷ у Исфаҳонда тугалланди».¹⁸⁸ Бу парчадан кўринишича, Абу Али мантиқ соҳасида ўйлаб қўйган режаларини «аш-Шифо»га киритиб, уни кўнгилидагидай қилиб тугатди. Кейин у «аш-Шифо»нинг бошқа битмаган қисмларини битказишга киришди. Чунки аввал унинг табиёт ва илоҳиёт қисмини ёзиб тугатган эди, лекин бундан унинг «ан-Набот» (ботаника), «ал-Ҳайвон» (зоология) қисмини тугатолмаган эди. Шу билан бирга, «аш-Шифо»нинг риёзий (математика) қисмлари қолган эди. «Аmmo,— дейди ал-Жузжоний,— риёзиёт [математика]га оид баъзи таълифларини Абу Али илгарироқ, қўли теккан вақтда қисқароқ қилиб ишлаб қўйган эди, кейин уларни ўша ўйлаб юрган «аш-Шифо» китобига қўшишни лозим кўрди».¹⁸⁹

Абу Али илгари Евклид геометриясини қисқартириб «Усул илм ал-ҳандаса» («Геометрия усуллари») деб атаган. Кейин у «аш-Шифо»нинг арифметика, музика қисмини ҳам ёзди, кейин астрономияга оид бўлган «ал-Мажистий»ни ёзди. Исфаҳонда бу асарларнинг ҳар бирига янги боб — қўшимчалар, чунончи, Евклид геометриясига янги теоремалар қўшди. Шу билан Абу Али буларни ўзидан илгари ўтган олимлар бажо келтирмаган ва улар хаёлига ҳам келмаган қисмлар билан бойитди. Абу Али бу ёзганларининг ҳаммасини «аш-Шифо» китобининг математика қисмига киритди. Натижада «аш-Шифо»нинг риёзиёт қисми мукамал бўлади. Энди фақат «аш-Шифо»нинг ҳайвонот ва наботот — ўсимликлар қисмигина битмай қолган эди. Бу қисмни ҳам Абу Али Алоуддавла Сабурхостга юриш қилган йили тугатади¹⁹⁰. Ибн Сино ўша йили йўлда «ан-Нажот» китобини ҳам ёзиб тугатганди.

Амир Алоуддавла Ибн Сино билан жуда яхши муносабатда бўлади. Амир ўз сафарларида олимни бирга олиб юради.

¹⁸⁶ Якубовский А. Ю., Уша асар, 27-бет.

¹⁸⁷ Бу ерда мантиқ қисми мукаммал бўлди, дейиш билан ал-Жузжоний «аш-Шифо»нинг мантиқ қисмини тўққиз китобдан иборатлигини назарда тутатган бўлса керак.

¹⁸⁸ Маҳдавий, Уша асар, 129-бет.

¹⁸⁹ Маҳдавий, Уша асар, 129-бет.

¹⁹⁰ Ибн ал-Асирнинг келтиришича, Алоуддавла Ҳамадондан (1023) кейин Сабурхостни эгаллаган (Ибн ал-Асир, Уша асар, 123-бет, 414 йил воқеаси). Шунингдек, у ерда 417 йил воқеасида ҳам бундай юриш бор (131-бет).

Абу Убайднинг ёзишича, амир Ибн Синога юлдузлар устида кузатиш ишлари олиб боришни топширади, бу ишга керакли миқдорда маблағ ажратади ва расадхонада ишлаш учун одам топишни топширади. Ибн Сино бу ерда астрономияга оид асбоб-ускуна тайёрлашга киришади. Бу ишда ҳам алломанинг энг яқин ёрдамчиси Абу Убайд Абдулвоҳид ал-Жузжоний эди. Ибн Сино шогирдига бу ишдан хабари бор одамларни қидириб топиш лозимлигини тайинлайди. Абу Убайднинг ёзишича, бу кузатув ишларида жуда кўп масалалар ечилиши кўндаланг турган бўлса-да, лекин унга Абу Али кўп вақтини ажрата олмас, доимо амирнинг сафарлари, юришларида унга ҳамроҳ бўлар эди. Шунинг учун ҳам ал-Жузжоний амирнинг кўп юришлари бу хил кузатув олиб бориш ишига халақит берарди,¹⁹¹ деб ёзади.

Ибн Сино юлдузлар устида олиб борган кузатишларида баъзи астрономик асбоблар ҳам ихтиро қилган, шу билан бирга, олим бу тўғрида махсус рисола ҳам ёзган.¹⁹²

Абу Али ибн Сино асарлари рўйхати ичида астрономик асбобларга алоқадор бўлган бир асар ҳам бор. Олим мана шу йиллар ичида ўзининг «ал-Олот ар-расадия» («Кузатиш асбоблари»)¹⁹³ асарини яратган бўлиши керак. Чунки Абу Али ва унинг шогирди бундан илгари бу хил кузатиш ишлари олиб боришмаган ва бундай ишга олимнинг фурсати ҳам бўлмаган эди.

Абу Убайд ал-Жузжоний Ибн Сино раҳбарлигида саккиз йил давомида астрономик кузатишлар олиб боради, юлдузлар ҳаракатини кузатади.

Абу Али асарлари рўйхатида «ал-Худуд ал-ажром ал-самовия» («Осмон жисмлари чегаралари») асарини унинг астрономияга оид асарлари қаторига киритиши мумкин.

Шерозликлар саволига жавоб. Ибн Сино Исфаҳон шаҳарида ўзининг фалсафага оид бўлган «Қитоб ал-Алоий»¹⁹⁴ деган асарини ёзади. У бир маҳаллар, ҳали Жўржондалигида ёзган «Мантиқда кичик мухтасар»¹⁹⁵ деган асарини «ан-Нажот» асарининг бош қисмига киритади. Бу асар бизгача етиб келган.

Абу Убайд ал-Жузжоний келтиришича, бу асарнинг бир нусхаси Шерозда пайдо бўлади. У ердаги олимлар бу асарни ўқиб, унда кўтарилган масалаларни тушуниб етмайдилар. Шундан сўнг улар тушунолмаган масалаларни ёзишади ва Шероз қозисига олиб борадилар. Қози Исфаҳонда турадиган Абулқосим деган таниш олимга хат ёзиб саволларга ҳозир ўша шаҳарда истиқомат қилиб турган Шайх Абу Али ибн Синодан жавоб олиб жўнатиб

¹⁹¹ Ибн Абн Усайбиа, Уша асар, 7-бет.

¹⁹² Ибн Абн Усайбиа, Уша асар, 7-бет.

¹⁹³ Ибн Абн Усайбиа, Уша асар, 5-бет.

¹⁹⁴ Бу китоб фалсафий масалаларни қамраб олган бўлиб, амир Алоудда-ла номига бағишлангани учун шундай юригилади. Бу ҳозир бизга машҳур бўлган «Донишнома» асаридир. Чунки у «Донишномаи Алоий» деб ҳам юритилган.

¹⁹⁵ Ибн Абн Усайбиа, Уша асар, 7-бет; ал-Жузжоний, Уша асар, 11-бет.

юборишини сўрайди. Ниҳоят, улар хати Исафаҳонга етиб келгач, Абулқосим Ибн Сино билан учрашади. Бу воқеани Абу Убайд ал-Жузжоний шундай ҳикоя қилади: «Шунда Абулқосим ниҳоят Шайх Абу Али ҳузурига кирди. Бу кезде жазирама иссиқ бўлса-да, куннинг тафти қайтган вақт эди. Абулқосим Шайхга ўша хат ва саволлар ёзилган қоғозларни топширди. Шайх хатни қўлига олиб ўқиди-ю, Абулқосимга қайтариб берди. Саволлар ёзилган қоғозларни эса олдига ёйиб қўйди. У ерда ҳозир бўлганлар ўзаро гаплашиб ўтиришар, Шайх эса ўйга ботиб қоғозга қараб-қараб қўяр эди. Сўнгра Абулқосим чиқиб кетди. Шайх эса менга оқ қоғоз келтиришни ва уни қирқиб, бир неча даста қилиб қўйишни буюрди. Мен унга беш даста қоғоз тайёрлаб бердим, уларнинг ҳар бири чорак фиръавнийдан, ўн варақдан иборат эди. Биз ҳуфтон намозини ўқидик. Шам келтирилди. Шайх шароб сўради, мени ва укасини ўтқазиб «буни ичинглар» деб буюрди. Ўзи бўлса ҳалиги саволларга жавоб ёзишга киришди. У жавоб ёзар, орачора шароб ичиб қўяр эди. Шу тариқа ярим кеча бўлди. Мени ва укасини уйқу элтиб, мудроқ босди. Шунда Шайх бизга, бориб ухлаб, дам олинглар, деди. Ўзи бўлса ҳамон ёзар эди. Саҳар пайти кимдир келиб эшигимни тақиллатиб қолди. Бу Шайхнинг ҳузуридан келган одам экан, у киши мени қақиртириб юборибди. Кириб келсам, Шайх жойнамозда чўкка тушиб ўтирган экан. Олдида жавоб ёзилган беш тўп қоғоз турарди. Мени кўриб, мана буларни олгин-да, Абулқосим ал-Қирмонийга жўнат. Унга шуни айтиб қўй, чопар йўлидан кечикмасин, деб саволларига шошилиброқ жавоб ёздим, деди. Мен жавоб ёзилган даста-даста қоғозларни Абулқосимга олиб борганимда, буни кўриб у даҳшатга тушди, жавобни тутқазиб чопарни жўнатиб юборди. Бу воқеани уларга ёзиб, жавоб қандай ёзилганлигини маълум қилди. Ана шу тариқа бу гаплар халқ ўртасида тарқалиб, тарихий воқеа бўлиб қолди».¹⁹⁶

Тилишнос ва «Араб тили» китоби таълифи. Абу Убайд ал-Жузжоний устоди Абу Али ибн Сино ҳақида ўз хотираларида алломанинг заковоти ҳамда унинг илмдаги қобилияти, фазилатлари ҳақида баъзи бир деталларни баён этади. «Йигирма беш йил Шайх хизмати ва суҳбатида бўлиб,—дейди ал-Жузжоний,—мен кўрган ажойиб фазилатлардан бири шу эдики, у кишининг қўлига бирорта янги китоб тушиб қолгудай бўлса, уни, албатта, бошдан-оёқ синчиклаб мутулаа қилиб ўтирмас, китобни кўриб чиққач, қийин жойларигагина, мушкул масалаларигагина синчиклаб қарар ва ўшандай жойларига эътибор берар эди. У китоб муаллифи асосан нима демоқчи бўлганига диққат қилар эди. Натижада муаллифнинг илмий даражаси ва қўйилган масалаларнинг нечоғли тушунгани унга аён бўлар эди».¹⁹⁷

¹⁹⁶ Ибн Аби Усайба, Уша асар, 7-бет; ал-Жузжоний, Уша асар, 12-бет.

¹⁹⁷ Ибн Аби Усайба, Уша асар, 7-бет; ал-Жузжоний, Уша асар, 11-бет.

Бир куни Абу Али амир даргоҳида ўтирган экан. Бу ўтиришда араб тили грамматикаси билимдони Абу Мансур ал-Жаббон ҳам бор экан. Шунда нима бўлади-ю, араб тили грамматикаси ҳақида гап айланиб қолади. Шу пайт гапга кўра, Абу Али масалага ўз мулоҳазасини билдириб қолади. Шунда Абу Мансур дарҳол унга ўгирилиб:

— Сиз файласуф ва ҳақим одамсиз, лекин луғат илмини чуқур ўқимагансиз, шунинг учун ҳам сизнинг гапларингиз бизни қониқтиролмайди, — дейди. Абу Али бу гапдан ранжийди. Шу воқеа сабаб бўлади-ю, у араб тили ва унинг грамматикасига шўнғиб кетади. У уч йил давомида луғатга оид китобларни мутолаа қилади. Хуросон ва бошқа шаҳарлардан тилшуносликка оид бўлган турли китобларни суриштириб олдиртиради. У яна тилга оид анча-мунча китобларни топиб мутолаа қилади, улардан баҳраманд бўлади. Натижада Абу Али тил билимида шундай даражага эришадики, бундай камолатга камдан-кам одам муяссар бўларди. Шундан сўнг Абу Али учта қасида — шеър ёзади, булар — у адабий тилда кам ишлатиладиган, нодир саналган сўзларни ишлатади. Кейин Абу Али учта китоб ёзади; бу китобларни ҳам услуби оғир бўлган олимлар ёзган тарзда ёзади. У бу китобларни муқовалашни ва жилдига эскилик туси берилишини буюради. Кейин Абу Али амирга илтимос қилиб, бу жилдланган китобни Абу Мансур ал-Жаббонга кўрсатишни тайинлаб шундай дейди:

— Биз бу китобни овга чиққан пайтимизда далада топиб олган эдик. Шунини кўриб ичида нима тўғрисида ёзилганини айтиб берсангиз?

Амир Шайх айтганича иш тутади.

Абу Мансур китобни қўлига олади-ю, лекин у ерда ёзилганларнинг кўпини тушуниш мушкул кўринади. Шунда ҳозир бўлган Абу Али унга қараб айтади:

— Бу китобда сен тушунолмаётган нарсаларни фалон ва пистон луғат китобларида айтиб ўтилган,—у шундай деди-ю, Абу Мансурга тилга оид бўлган жуда кўп машҳур китобларни эслатиб қўйди, чунки Абу Али ибн Сино қийин сўз ва жумлаларни ўша китоблардан эслаб қолган эди. Абу Мансур тил борасида олимга ноҳўя гапириб қўйганига ноқулай ҳолатга тушади.

Шундан Абу Мансур ўша рисоаларнинг ҳаммасини Абу Алининг ўзи ёзганлигига ва у буларни ўша кунги ҳақоратга жавобан ёзганини тушуниб етди. Абу Али дастлаб оғирлик қилиб, рақибини узр сўрашга мажбур қилди. Шундан сўнг Абу Али тил билимига оид китоб ёзди, уни «Лисон ал-араб» («Араб тили») деб атади.¹⁹⁸

Абу Убайд ўз ҳикоясини давом эттириб, бу китоб ҳақида шуларни ёзади: Ибн Сино ёзган «бундай китобни унгача ҳеч ким ёзмаган эди. Лекин китоб Шайх қандай ёзган бўлса оққа кўчи-

¹⁹⁸ Ибн Аби Усайбна, Уша асар, 7-бет; ал-Жузжоний, Уша асар, 11-бет.

рилмаганича қолиб кетди. Шайх вафот этганидан кейин ҳам қўл-ёзма кўчирилмаган, бирорта одам ҳиммат қилиб уни тартибга ҳам келтирмаган эди».¹⁹⁹

* * *

Ибн Сино Исфаҳонда йигирма жилддан иборат «Китоб ал-ансоф»ни («Инсоф-адолат китоби») ёзади. Ал-Жузжоний ёзишича, Масъуд Ғазнавий Исфаҳонга ҳужум қилган кезларда, аскарлар олимнинг уйига бостириб кирганлар, шу билан у ерда бўлган барча буюмларни талон-торож қилганлар. Шунинг натижасида ўша ерда бўлан «Китоб ал-ансоф»дан ном-нишон ҳам қолмаган.²⁰⁰

Ибн ал-Асирнинг айтишича, «Масъуд аскарлари Исфаҳонга яқинлашгач, Алоуддавла шаҳардан чиқиб кетади, ҳатто у шошилганидан қурол-яроғ, улов ва хазиналарини олиб кетишга ҳам улгурмаган эди, у Хузистон томонга юзланиб, Масъудга қарши урушишга у ер амиридан ёрдам талаб қилмоқчи бўлган эди. Аммо бу вақтда тўсатдан Масъуднинг отаси Яминуддавла Маҳмуд ибн Сабуктагиннинг вафот этгани хабари етиб келиб қолиб, у Ғазнага қайтиш ҳаракатида шаҳардан чиқиб кетади, Алоуддавла эса ўз юртига яна қайтиб келади».²⁰¹

Чиндан ҳам Маҳмуд Ғазнавий вафоти 1030 йили содир бўлган эди. Демак, Маҳмуд амирлик даврида унинг ўғли Масъуд амир сифатида эмас, балки отасининг лашкарбошиси тариқасида ўлка фатҳ қилиш учун юришлар қилиб турган. Шу мақсадда у қўшин тартиб Исфаҳонга ҳам ҳужум қилган.

Отаси ўрнига тахтга ўтирган Масъуд бу ўлкаларни батамом босиб олишни бир оз орқага суради. Ниҳоят, 423/1031—32 йили Рай, Ҳамадон, Жибол ерларига ҳужум қилишни лашкарбоши Тошфаррошга топширган эди.²⁰²

424/1032—33 йил воқеасида, Ибн ал-Асирнинг келтиришига қараганда, Масъуд Алоуддавлга буйруқ йўллаб, ҳар йили маълум миқдорда солиқ тўлаб туришини тайинлаган, ўз навбатида, Алоуддавла ҳам унинг истаган нарсасини юбориб турган.²⁰³

Ундан ташқари, «Комил фи-т-тарих» асарида 425/1033 — 1034 йил воқеасида зикр қилинишича, Алоуддавла билан Масъуд аскарлари ўртасида жанг бўлган²⁰⁴. Бу ҳақда китоб муаллифи шуларни ёзади: «Шу йили Алоуддавла ибн Кокуя ва Фарҳод ибн Мардовиж иккалови кенгашиди, улар иккалови Масъуд ибн Маҳмуд ибн Сабуктагин аскарлари билан жанг қилишга желишиб олишди. Ғазна аскарлари Хуросондан Абу Саҳл ал-Ҳамдуний

¹⁹⁹ Ибн Аби Усайбиа, Уша асар, ўша бет; ал-Жузжоний. Уша асар, ўша бет.

²⁰⁰ Ибн Аби Усайбиа, Уша асар, ўша бет.

²⁰¹ Ибн ал-Асир, Уша асар, 148-бет.

²⁰² Ибн ал-Асир, Уша асар, 158-бет.

²⁰³ Ибн ал-Асир, Уша асар, 160-бет.

²⁰⁴ Ибн ал-Асир, Уша асар, 163-бет.

бошчилигида чиқишди, иккала гуруҳ ўртасида қаттиқ аёвсиз жанг бўлиб ўтди. Сўнгра Алоуддавла чекинишга мажбур бўлди. Фарҳод ўлдирилди. Алоуддавла бўлса Исфаҳон билан Журбозқон ўртасидаги тоғлиқ жойга қочиб жон сақлади. Масъуд аскарлари эса Қаражга²⁰⁵ тушиб ором олди. Шунда Абу Саҳл Ҳамдуний Исфаҳон амири Алоуддавла қошига одам йўллаб, унга итоат қилиб мол-дунё юборса, қолган юртларига тегмасликни ва Масъуд билан улар ўртаси яхши муносабатда бўлиб қолиши мукинлигини айтди. Иккала тарафга элчилар бориб келишди, лекин ораларида ҳеч қандай келишув бўлмади, шу билан Абу Саҳл Исфаҳонни эгаллади, Алоуддавла бўлса у ердан қочиб қолди. Ҳатто унинг изига тушиб қидириб қолмасин деб Изажга қочди. Чунки бу жой Абу Қолижорнинг мулки эди.

Шу билан Абу Саҳл Ҳамдуний Исфаҳонни босиб олгач, Алоуддавла хазиналарини қўлга тушириб, ундаги мол-дунёсини эгаллаб олди. Бу кезларда Абу Али ибн Сино ҳам Алоуддавла хизматида бўлган эди. Унинг китоблари ҳам Ғазнага келтирилди. Унинг асарларини китоб хазинасига қўйиб қўйди, шу билан то Ҳусайн ибн Ҳусайн ал-Ғурий аскарлари китобларни ёқиб юборгунигача Ибн Сино китоблари ўша ерда — Ғазнада қолган эди».²⁰⁶ Ибн ал-Асир яна бу ҳақда маълумот беришда давом этиб, у 427/1035 — 1036 йил воқеасини ҳам эслаб ўтади.²⁰⁷ Бу йили ҳам Алоуддавла билан Масъуд аскарлари ўртасида жанг бўлган.

Ибн ал-Асир китобида Абу Али ибн Синонинг эсга олинishi ва унинг уй тинтилиб, китоблари Ғазнага олиб кетилиши билан ал-Жузжоний берган хабарларини қиёсласак, булар бир-бирига тўғри келади. Ал-Жузжоний ёзади: «Шайх ўз қуввати ва мизожига қаттиқ ишонган одам эди. Қараж дарвозаси олдида Алоуддавла билан Тошфаррош ўртасида уруш бўлган йили юз берган воқеада уни қуланж касали тутгангача аҳвол шундай давом этди,²⁰⁸ ўшанда Шайх тезроқ тузалишга қаттиқ киришди, чунки бундай касал ҳолда жангдан чекиниш хавфи саналар эди. Бу ҳолдан қутулиш қийинлигини тушунгач, Шайх ўзини тез фурсатда тузатмоқчи бўлиб кунда саккиз марта лаб ўзига-ўзи ҳуқна (клизма) қилди. Шунда ҳуқна қилинган ичаклари тирналиб қизариб, ниҳоят яллиғланиб ҳам кетди. Шайх шу касаллик ҳолатида ҳам Алоуддавла билан бирга сафарда бўлишга мажбур бўлди; улар Изаж томонга йўл юришга шошилдилар».²⁰⁹

Ибн ал-Асирда келтирилган Масъуд аскарлари Қаражга келиб тушишди, деган жумла билан ал-Жузжоний келтирган Ка-

²⁰⁵ Ибн Аби Усайбида бу ном «Қарах» كرخ шаклида келган; ал-Жузжоний, Уша асар, 12-бет. Ибн ал-Асирда Қараж كرج тарзида келган.

²⁰⁶ Ибн ал-Асир, Юқоридаги асар, 162—163-бетлар.

²⁰⁷ Ибн ал-Асир, Уша асар, 166—167-бетлар.

²⁰⁸ Ибн ал-Асирда бу воқеа 423/1031—1032 йил воқеасида келган. Буни Тошфаррош бошчилигида келган Хуросон аскарлари дейилганидан биллш мумкин (Ибн ал-Асир, Уша асар, 159-бет).

²⁰⁹ Ибн Аби Усайбиа, Уша асар, 8-бет; ал-Жузжоний, Уша асар, 12-бет.

раж дарвозаси олдида бўлган жанг ҳақидаги маълумот бир-бирига тўғри келади. Ундан ташқари, Ибн ал-Асирда эслатилган Изаж ҳақидаги гап ал-Жузжоний келтирган «Алоуддавла Изаж томонга йўл олишга шошилдилар», деган мазмунга хилоф келмайди. Ундан ташқари, Ибн ал-Асирда Масъуд аскарлари Ибн Сино уйини талон қилиб китобларини олиб кетиши ҳақидаги хабар билан ал-Жузжоний зикр қилган Масъуд аскарларининг қилғуликлари ва «ал-Ансоф» асари қўлёзмаларининг йўқ бўлиб кетиши воқеаси бир-бирига тўғри келади. Алоуддавла Изажга чекинишида Шайхнинг дарди қўзиб қолган, у ҳамон ўзини тезроқ тузатиш ниятида ўзини ўзи даволашга киришган. Натижада ичагида пайдо бўлган яллиғланиш оқибатида санчиқ оғриги зўрайиб, баттар бўла бошлайди. «Бир гал,— дейди ал-Жузжоний,— ҳуқна қилинадиган нарса ичига икки донақдан карафс уруғи аралаштиришни буюрди. Бу билан у санчиқ пайтида пайдо бўладиган қорин дам бўлишини йўқ қилмоқчи бўлди. Уни даволаётган табиблардан бири ҳуқнага ишлатиладиган аралашмага карафс уруғини беш дирҳам вазндагисини солиб юборибди. Бу табиб даво асносида атайлаб шундай қилдими ё янглишиб қолиб дорини кўп солиб юбордими — буни мен билолмадим, чунки бу иш бажарилаётган пайтда мен устида бўлмаган эдим».²¹⁰

Ибн Сино соғлиғи тузалиш ўрнига борган сари оғирлашаверади. У тезроқ фурсатда тузалиш мақсадида бошқа дорилар қабул қилади. Абу Убайднинг айтишича, Ибн Сино касал бўлиб ётган кезларида хизматкорларидан бири ичиладиган дорига кўпроқ афюн қўшиб берган, Абу Али уни билмай истеъмол қилиб юборган. «Бу хиёнатнинг сабаби шу эдики,— дейди ал-Жузжоний,— хизматкорларидан бири Шайхга тегишли анчагина маблағини ўғирлаган эди. Абу Али тузалиб кетгудай бўлса у ўз қилмиши оқибатда яхшиликча тугамаслигини пайқаб, унинг ўлимини кутган эди».²¹¹

Абу Алининг охириги йиллари беморликда ўтганини кўрамыз. Табобат қонун-қоидаларини қанчалик яхши билмасин, унинг тиним билмай, кечани-кеча, кундузни-кундуз демай, шарт-шароитга қарамай таълиф билан банд бўлиши, беморлар дардини даволаши, шогирдларга таълим бериши, албатта, ўз ишини қилган, Абу Алини ҳолдан тойдирган эди. У қанчалик тадбиркорлик билан ўзини даволамасин, натижа бермайди. Бу ҳақда Абу Убайд шуларни ёзади: «Абу Алининг дарди зўрайиб, аҳволи борган сари оғирлаша бошлади, касал ҳолида уни тахтиравонда Исфаҳонга олиб келдилар. Шунда ҳам Абу Али ҳамон ўзини даволашга интиларди, лекин дарди борган сари оғирлашаверди. Ниҳоят, шундай даражага етдики, ўрнидан туришга ҳам мажולי келмай қолди. Лекин Ибн Сино шундай ҳолга тушишига қарамай, у ўзи-

²¹⁰ Ибн Аби Усайбиа, Уша асар, 9-бет; ал-Жузжоний, Уша асар, 12-бет.

²¹¹ Ибн Аби Усайбиа, Уша асар, 9-бет; ал-Жузжоний, Уша асар, ўша бет.

ни ўзи даволашдан тўхтамади, ҳатто Алоуддавла йиғилишларига ҳам қатнаша оладиган, юра оладиган бўлиб қолди... Аммо унинг касали яна қайталанаверди».

Абу Убайд ал-Жузжоний Абу Алининг сўнги дамлари ҳақидаги маълумотларида шуларни битади: «Сўнгра Алоуддавла Ҳамадон томонга юриш бошлади, Шайх у билан бирга сафарга чиқди. Йўлда, ҳали Ҳамадонга етиб келмасиданоқ Шайхнинг яна ўша дарди қўзиб қолди. Энди у бутунлай кучдан қолганига, касалдан халос бўлолмаслигига ишонди. Ниҳоят, у ўзини ўзи даволашдан тўхтади. Ушанда Шайх «Вужудимни идора қилаётган мудир уни тузатишдан ожиздир, энди бундан буён муолажа фойда бермайди», деди.

Шундай ҳолатда Шайх бир неча кун даво олмасдан қолди. Кейин у тангри даргоҳига кўчди».²¹²

Бу воқеа 428 ҳижрий, 1037 милодий йилида юз беради²¹³.

Ибн ал-Асир ўз китобида 428/1037 йил воқеалари ичида Ибн Сино ҳақида яна шуларни ёзади: «428/1037 йили шаъбон²¹⁴ ойида машхур ҳаким ва файласуф бўлмиш файласуфлар оқимларига доир турли-туман таснифлар эгаси Абу Али ибн Сино вафот этди. Унинг вафоти Исфаҳонда бўлган, у Алоуддавла Абу Жаъфар Кокуя даргоҳида хизмат қилар эди. Ҳеч шак-шубҳасиз, Абу Жаъфар бузук эътиқодли одам эди. Шунинг учун Ибн Сино унинг юртида ўз таснифларида шариат йўлларида четга чиққан ва уни рад ҳам қилган».²¹⁵

Ибн Сино ёшини ҳижрий қамарий йил билан ҳисобланса 58 йилу 7 ой, милодий йил билан ҳисобланса 57 га ҳам етмайди. Шунга кўра ҳали Ибн Синонинг туғилган куни ноаниқ бўлиб, фақат унинг ойи маълум бўлгани ва шу ойнинг биринчи кунини ҳозирча тахминан Ибн Сино туғилган кун деб олиб турсак, у ҳолда аллома Абу Али 56 йил 10 ою 9 кун яшаган бўлиб чиқади.

²¹² Ибн Аби Усайба, Уша асар, 9-бет; ал-Жузжоний, Уша асар, 12-бет.

²¹³ Ибн Аби Усайбанинг 1882 йили Қоҳирада босилган асарида (II жуз, 9-бет), 1957 йили Байрутда босилганида (III жуз, 13-бет) ҳам ал-Жузжоний нақллари келтирилиб, унда Ибн Синонинг умрини янглиш равишда эллик уч йил деб кўрсатилган.

²¹⁴ Бу ой фақат Ибн ал-Асирда учрайди, холос. Бошқа барча муаллифларда рамазон ойи учрайди.

²¹⁵ Ибн ал-Асир, Уша асар, 170-бет.

ИБН СИНОНИНГ ТИББИЙ МЕРОСИ

Абу Али ибн Сино медицинани ўн олти ёшидан олдин ўрганган бошлагани унинг таржимаи ҳолида қайд этилган. У шундай ёзади: «...Кейин тиб илми билан шуғулланишни истаб қолдим ва унга бағишланган китобларни ўқишга тушдим.

Тиб аслида қийин илмлардан эмас, шу сабабдан мен қисқа муддат ичида бу соҳада шундай ютуққа эриша олдимки, ҳатто фозил табиблар ҳам менга келиб, мендан тиб илмини ўрганадиган бўлдилар. Бу орада беморларга ҳам қатнаш эдим. Эришган тажрибаларим натижасида даволаш эшиклари шундай кенг очилиб кетдики, уни таърифлаб ҳам бўлмасди... Бу вақтда мен ўн олти ёшга кирган эдим».¹

Гарчи Ибн Сино тиббиётга эрта киришган ва ундан бирмунча хабардор бўлиб юрган бўлса ҳам, ўз эътирофига мувофиқ ўн олти ёшида бу соҳадан хабардорлиги орадан кўп ўтмай Бухоро амири дардини даволаш асносида ҳам бирмунча ойдинлашади. Ибн Сионинг ўзи нақл қилишича, орадан кўп вақт ўтмай Бухоро амири касалга чалинади ва уни даволашга, ёш йигит бўлишига қарамай, Ибн Сино ҳам қатнашади. Таржимаи ҳолида ёзади: «Бу вақтда Бухоронинг подшоҳи Нуҳ ибн Мансур эди. Иттифоқо, у бир фикрга келиб бўлмайдиган касалликка дучор бўлиб қолди. Менинг ўқишга қаттиқ киришганлигим сабабли, номим улар орасида машҳур бўлиб қолган эди.

Подшоҳ ҳузурида мен ҳақимда ҳам гап бўлибди, мени у ерга чақиришни подшоҳдан сўрашибди. Мен келиб, шоҳни даволовчи табиблар билан бирга ишлаб, бу ишда унга хизмат қилганим сабабли обрўйим ортиб кетди».²

Демак, Ибн Сино ўн олти-ўн етти ёш ўртасида шаҳарда машҳур танилган табиб сифатида донг таратган.

Тарихий манбалардан маълум бўлишича, Нуҳ ибн Мансур 976—997 йиллар орасида ҳукм сурган. Эҳтимол бу даволаш жараёнида ёш Абу Али амирга маъқул тушиб қолган бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Шунинг учун бўлса керак, Абу Али амирга атаб фалсафий асар ҳам ёзиб, тақдим қилган. Бу асар «Ҳадият

¹ Ибн Аби Усайбна, Уша асар, 3-бет.

² Ибн Аби Усайбна, Уша асар, 4-бет.

ар-Раис» номи билан ҳам машҳур³. Шунга кўра фикр юритсак, Ибн Сино ўн етти ёшида мустақил асар таълиф қилувчи етук олим бўлиб етишгани, у ҳам табиб, ҳам файласуф сифатида амир эътиборини қозонганини кўраимиз. Мана шунинг натижаси ўлароқ, Ибн Сино амирнинг кутубхонасида мутолаа қилишга ундан рухсат олади. Бу ҳақда Ибн Сино тилидан ёзиб қолдирилган таржимаи ҳолда мана шундай ҳикоя қилинади.

«Бир кун,— дейди Ибн Сино,— шоҳдан кутубхонасига киришга ва у ерда тибга оид китобларни мутолаа қилишга рухсат сўрадим. Шоҳ менга рухсат берди...»

Кутубхона ҳақида ёзилган сатрлар ниҳоясида Ибн Сино ёши ўн саккизда эканини ва шу ёшда ўз даврида мавжуд бўлган барча илмларни ўрганиб бўлганини ёзади⁴.

Ибн Сино табобатни кимдан ўрганган — таржимаи ҳолда бу ҳақда ҳеч нарса дейилмаган. У илк маълумотни устози ан-Нотилийдан олган бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Абу Абдуллоҳ ан-Нотилий Бағдодда ўқиган, Диоскорид асарини араб тилига таржима қилган эди.⁵

Агар биз ан-Нотилийнинг табобатдан хабардорлигини ҳамда унинг Кичик Осиёда биринчи асрда ўтган Диоскорид асарини арабчага таржимони бўлганлигини эътиборга олсак, Ибн Сино, ҳеч шак-шубҳасиз, табобатни дастлаб ундан ўрганган бўлиб чиқади. Агар Ибн Синонинг «Тиб қонунлари»нинг иккинчи китобида (бу қисм содда дориларга бағишланган) Ибн Сино Галенни 78 жойда, Диоскоридни 127 жойда эслайди. Абу Али унинг сўзларини, албатта, ўз ибораси, хотирасида қолганича келтиради. У доим ўз фикрини исботлаш учун далил сифатида «Дисқуридус айтади» деб ўтади. У бу китобида доривор ўсимликларни шу даража батафсил келтиргани ва у ерда ҳам далил, ҳам мулоҳаза учун, ҳам табобат майдонида юрган фикрни рад қилиш борасида қадим табиблар фикрини яхши билиб келтиришидан, албатта, у табобатни яхши билган одамлардан таълим олгани, унинг суянчиғи зўр билимдон киши эканлиги маълум бўлади. Бундай киши Абу Абдуллоҳ ан-Нотилий бўлиши ҳам мумкин. Шубҳасиз, Ибн Сино табобатни енгилгина эгаллаб олганига ва унга киришиб кетганига уларнинг уйида қўним топган устодининг хизмати катта бўлган. Шуниси ҳам борки, Ибн Сино устодидан олган билими билан кифояланмас, илож ва имкон борича, қўлига тушган китобни мутолаа қилишга киришар, ҳар бир соҳада билимини оширишга уринар эди. Эҳтимол Ю. Н. Завадовский шу ҳолатни назарда тутиб, «Ибн Сино маърифатида ан-Нотилийнинг тутган роли унинг

³ Ҳадият ар-Раис, Мабуҳас ан-ал-қиво ан-нафсония (Нафсоний қувватлар ҳақида баҳслар), Қоҳира 1325/1907. Иккинчи бор бу асарни араб олими Аҳмад Фуод ал-Аҳвоний 1952 йили Ибн Синонинг нафса оид рисоаларинида нашр эттирган. Қаранг: Аҳвол ан-нафс ли Ибн Сино, Қоҳира, 1952, 143—178 саҳ.

⁴ Ибн Аби Усайбна, Уша асар, 4-бет.

⁵ Завадовский Ю. Н., Дисс., с. 127.

таржимаи ҳолида келтирганидан анчагина катта эди»,⁶ деганида ҳақдир.

Бу ерда муаллиф бизга етиб келган Ибн Сино тилидан ёзилган таржимаи ҳолда ҳамма нарса батафсил битилмаган, битилган бўлса ҳам кейинчалик қисқарган ва бизгача етиб келган, дейди. Шунинг учун кўп нарсалар ундан тушиб қолган бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Биргина ал-Жузжоний тузган асарлар рўйхати китобларда ҳар хил юради. Кўп асарлар ундан тушиб қолган.

Ундан ташқари, Ибн Сино табобатни Бухоронинг йирик табиби, ўзининг бир қанча тиббий асарлари билан танилган Абу Мансур Ҳасан ибн Нуҳ ал-Қумрий (ё Қамарий) ал-Бухорийдан ҳам ўрганган. Чунки бу киши Бухорода ўсиб улғайган ва шу ерда камол топган ҳозик табиблардан эди. Ўз даврида кўзга кўринган табиб бўлганидан у киши Сомонийлар амири саройида хизмат қиларди. Ибн Аби Усайбианинг кўрсатишига кўра, ал-Қумрий замонасининг яғонаси, табобат санъатида мақтовга сазовор, иқтидорли, фозил киши бўлган. Шу билан бирга, у табобатга оид бир неча ажойиб асар ҳам ёзган.⁷

Шайх ал-Имом Шамсуддин Абдулҳамид ибн Исо ал-Хисравшоҳийнинг менга гапириб беришига қараганда, дейди Ибн Аби Усайба, ал-Қумрий анча қариб қолган чоғларида Ибн Синога табобатни ўргатар экан. Ибн Сино доим у кишининг дарсларини эшитар, суҳбат-ийғилишларида ҳозир бўлар, ниҳоят, у тиббий санъатини шу кишидан ўрганарди.⁸ Ана шунинг учун бўлса керак, «Қонун» нашрига муқаддима ёзган Б. Д. Петров ҳам «Ибн Сино медицинани бухоролик Абу Мансур ал-Қумрий раҳбарлигида ўрганди»,⁹ деган эди.

Манбаларда келтирилишига кўра, Ибн Синонинг табобатдаги устозларидан яна бири Абу Саҳл ал-Масиҳий ал-Журжонийдир. Бу кишининг Бухорода бўлганлиги ҳақида манбаларда ҳеч қандай маълумот йўқ. Балки Абу Али Хоразмда яшаган кезларида табобатнинг у киши яхши билган баъзи томонларини ундан ўргангани, ҳар қалай, булар орасида манбаларда кўрсатилган устод-шогирдликнинг фақат Хоразмда юз бергани ҳақида маълумотга эгамиз, холос.¹⁰

Ибн Аби Усайбианинг кўрсатишича, ал-Масиҳий кўп асарлар таълиф қилган ва Хоразмшоҳ Абу-л-Аббос Маъмун ибн Маъмунга «Вабо ҳақида китоб» ёзиб берган.¹¹ «Айтишларича,— дейди Ибн Аби Усайба,— ал-Масиҳий Шайх ар-Раис Абу Али ибн Си-

⁶ Завадовский Ю. Н., Уша асар, ўша бет.

⁷ Ибн Аби Усайба, Уша асарнинг Байрут нашри, 1956, II жуз, II қисм, 370-бет.

⁸ Ибн Аби Усайба, Уша асар, ўша бет.

⁹ Петров Б. Д., Ибн Сино «Қонун»нинг яратувчиси, Тиб қонунлари, I китоб, 23-бет (бетлар рим рақамида берилган).

¹⁰ «Номаи донишварон», I, Техрон, 1296/1878, 35-бет. Ал-Масиҳий таржимаи ҳоли ҳақида шу китобнинг 34—37-бетларига қаранг.

¹¹ Ибн Аби Усайба, Уша асар, 371-бет.

нонинг табобат санъатида муаллими бўлган экан. Аммо кейин Шайх ар-Раис бу санъатда зўрайиб кетган ва ҳатто бунда ҳам, фалсафий илмларда ҳам катта маҳорат қозонган, натижада ал-Масиҳийга атаб бир китоб ёзиб, уни унга бағишлаган».¹²

Тарихий маълумотларга кўра, Ибн Сино Хоразмни тарк этиш чоғларида ал-Масиҳий билан бирга бўлган ва биргаликда Журжон томон кетган, йўлда, қийинчиликда Туркменистон чўлларида ал-Масиҳий вафот этган.¹³ Ибн Сино кўп қийинчиликдан кейин кўзлаган манзилига етиб олган. Бунни Низомий Арузий Самарқандий ўзининг «Чаҳор мақола»сида улар Маҳмуд Ғазнавийнинг Хоразмга қилган таҳдидидан қочган деб тавсифлайди.¹⁴ Шу муносабат билан Ибн Сино ва ал-Масиҳий ҳақида бир жойдагина маълумотни учратамиз.

Заҳируддин ал-Байҳақийнинг айтишига қараганда, Сомонийлар хонадонидида шон-шухратга эришган энг биринчи Ҳаким Абу Али бўлди, ундан олдин бундай одамларни саройдан узоқлаштиради, унга йўлатмас эдилар, натижада ҳеч ким султонлар эшигига яқинлаша олмасди.¹⁵

Аммо Ибн Сино, асосан, кўп мутолаа қилиш билан ўзининг меҳнатлари билан ютуқларга эришди. Унинг асарларида, хусусан, «Қонун»да қадимги юнон ва Шарқда шухрат қозонган Гален, Гиппократ, Диоскорид, ар-Розий, Ибн Журайх, Ибн ал-Батриқ, Ибн Мосавайх, Ибн Мосаржавайх, Абу-л-Ҳасан Исо ибн Ҳаким ад-Дамашқий, юнончадан арабчага таржима иши билан шуғулланган Абу Зайд Хунайн ибн Исҳоқ (810—873) каби қатор олимлар исмларини учратамиз. Ибн Сино бу олимлар асарини кўп ўқиган кўринади, чунки уларни ўзига зарур деб билган масалалар бўйича далил қилиб келтиради ёки уларга мулоҳазаси ё раддиясини билдиради. Ибн Сино бу олимлар асарларининг барчасини араб тилига қилинган таржималаридан ўқиган бўлиши керак. Чунки бу даврга келиб араб илмий адабиётида қадимги юнон ва бошқа ўлкаларда битилган илмий асарларнинг кўпи таржима қилинган эди. Ҳатто дастлаб Европа ҳам Гален ва Гиппократларнинг асарлари билан араб тилига қилинган таржималари орқали танишган эди. Шундай таржималар туфайли кўп қадимий асарлар сақланиб қолган эди.¹⁶ Айниқса, бу вақтда юнон тилидан қилинган таржималар билан бирга сурёний тилидан ҳам араб тилига кўп асарлар таржима қилинар эди. Чунки илгарилари юнон ва паҳлавий тилидан сурёний тилига кўп китоблар ағдарилган эди.

¹² Ибн Аби Усайбиа, Уша асар, 371-бет. Бу ерда гап балки Ибн Синонинг ал-Масиҳийга бағишлаб ёзган «Рисола аз-зовия» («Бурчаклар ҳақида рисола») назарда тутилаётган бўлса керак (Қаранг: Маҳдавий, Уша асар, 122-бет, № 80).

¹³ «Номаи донишварон»да унинг вафоти 401/1011 йилда юз берган дейилган.

¹⁴ Низомий Арузий Самарқандий, Уша асар, 113—114-бетлар.

¹⁵ Заҳируддин ал-Байҳақий, Уша асар, 56-бет.

¹⁶ Петров Б. Д., Уша асар, 23-бет.

Ибн Сино табобатнинг барча соҳаларида мана шундай салафлар ижоди билан таниш эди. Шу боисдан ҳам у тиббиётга доир асарларида Гален ва Гиппократни ҳурмат билан тилга олади. Шарқ алломаларидан Закариё ар-Розий (вафоти 925)нинг тиббий асарлари Ибн Сино учун ўрганиш манбаи бўлади. Маълумки, ар-Розийнинг «Китоб ал-ҳовий фи-т-тиб» («Тиббиёт бўйича ҳамма нарсани ўз ичига қамраб олган китоб») асари Ибн Синонинг «Тиб қонунлари» асари ёзилгунга қадар табиблар қўлида қўлланма эди, зеро, бу асарида муаллиф қадимги юнон ҳамда Шарқ табобатидан, хусусан, ўз даврида эришган амалий ва назарий тиббий маълумотларни жамлаган эди. Ибн Сино ундан ташқари, ар-Розийнинг «Ал-Қуннош ал-Мансурий» («Мансурга бағишланган тўплам»), «ат-Тиб ал-Мулукий» («Подшоҳлар табобати»), «ал-Қарободин ал-кабир» («Мураккаб дориларга бағишланган катта китоб»), «Китоб ал-Фохир» («Фахрли китоб»), «Китоб ал-кофий» («Етарли китоб») каби қатор асарларини мутолаа қилди, табобат илмига чуқур кириб борди.¹⁷

«Тиб қонунлари». Ибн Синонинг энг йирик тиббий асари «ал-Қонун фи-т-тибб» («Тиб қонунлари») китоби эди. Бу асарни Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатлари табобатининг ўрта асрдаги энциклопедияси дега бўлади. Шу билан бирга, «Қонуни» муаллифининг кўп йиллар мобайнида бетиним олиб борган илмий-амалий ишларининг умумлашмасидир. Олим ўзидан олдин ўтган ва бу соҳада ижод қилганлар таълифлари билан танишган ва ўзига табобатда эришган ютуқларни эгаллаган. Рост, у ўзидан олдин ўтган олимлар асарларини мутолаа қилди, ҳатто ўзи ўқиган назарий билимларини амалда синаб ҳам кўрди, турли-туман кузатув ишлари олиб борди, натижада медицинанинг ўзидан олдинги минг йиллик тараққиётига яқун ясади.¹⁸

Шунинг учун ҳам олим ўзигача бўлган тиббиётдаги назарий-амалий масалаларни диққат марказидан ўтказди. Унгача Али ибн Аббос ва ар-Розийларнинг тиббий асарлари бўлган. Ибн Сино назарида барча табибларга дастуриламал бўладиган медицинанинг ҳамма соҳасини ўзида қамраб ололган ажойиб асарга зарурат бор эди. У бу ниятига шу «Қонун» асари билан эришмоқчи бўлган. Шундай олижаноб вазифани ўз бўйнига олган Ибн Сино ҳали Бухорода эканлигида туғилган бу ғояни юзага келтиришни Хоразмда яшаётган пайтларида ҳам амалга ошира олмади. Аммо у Хоразмда «Қонун» ва «аш-Шифо» асарига замин яратди. Чунки у бу пайтларда ҳам ўрганиш ва маълум соҳада тажриба ишлари олиб боришга зарурат бор деб ҳисоблар эди.

Ибн Сино «Тиб қонунлари» асарини қачон ёзганлиги ҳақида муаллифнинг аниқ кўрсатмаси йўқ. Лекин ал-Жузжоний маълум-

¹⁷ Абу Бакр Розий ва унинг шогирди ёзиб қолдирган касалликлар тарихи. Кириш, таржима ва изоҳ, кўрсаткичлар Ҳ. Ҳикматуллаевники. Масъул муҳаррир ЎзССР ФА Мухбир аъзоси У. И. Каримов, махсус муҳаррир ЎзССР ФА Мухбир аъзоси А. А. Асқаров), Тошкент, 1974, 19—33-бетлар.

¹⁸ Каримов У., Буюк аллома, ж-л «Шарқ юлдузи», № 1, 1979, 201-бет.

мотларига қараганда, «Қонун»нинг бошланиш қисмини муаллиф Журжонда яшаётган даврида бошлаган¹⁹ ва биринчи китобини Ҳамадонда ёзиб тугатган²⁰. Бошқалар эса Ибн Сино «Қонун»ни 1019 йилда ёзиб тугатган,²¹ дейди. Медицина тарихчиси Б. Д. Петров бўлса «Қонун» мингинчи йилларда ёзила бошлаб, 1020 йилларда тамомланган,²² дейди. Яна бошқа авторлар ал-Жузжоний берган маълумотлари асосида 1020 йил унинг Ҳамадон ўлкасида яшаган кезларини келтиради. Унингча, Ибн Сино бу йилларда «Қонун»нинг биринчи китобини ёзиб тугатган. Шунда у 40—41 ёшларда бўлган.²³ Бошқа муаллифлар бу асарни 1012 — 1023 йиллар мобайнида ёзилган, деган фикрни ҳам ўртага ташлайдилар.²⁴ Абу Убайднинг таъкидлашича, «Қонун»нинг бир қисми Журжонда ёзила бошлаган бўлса, бошқа бир қисми Райда ёзилди, лекин у Ҳамадонда тугалланди.²⁵

Ибн Аби Усайбанинг кўрсатишига қараганда, муаллиф бу асарига шарҳ ҳам ёзишни ният қилиб қўйган. Шу билан бирга, муаллиф кўп тажрибалар ўтказишни кўзлаб қўйган.²⁶ Ал-Жузжоний ҳикоя қилади: «Шайх беморларни даволаш жараёнида кўп тажрибалар ҳосил қилди. Буларни у «Қонун» китобига киритмоқчи бўлди, ҳатто уларни бўлимларга ажратиб ҳам чиқди. Лекин улар «Қонун» китоби ёзиб тугаланишидан олдин йўқолиб кетди».²⁷

Шундан сўнг Абу Убайд Ибн Сино ҳақида ёзган эсдаликларини да унинг тажрибаларидан намуналар келтиради: «Бир куни,— дейди у,— Шайхнинг боши оғриб қолди. Назарида қандайдир модда мия пардасига тушмоқчидек туюларди. Шайхнинг тасаввурича, бу нарса шиш бўлиши эҳтимолдан холи эмасди. У дарҳол кўп муз олиб келишни буюрди. Муз келтирилгач, уни майдалаб латтага ўрадилар, кейин буни бошнинг оғриган жойига қўйдилар. Шайх то оғриган жой тузалиб аслига қайтгунча шу тариқа даволашни давом эттирди. Сўнг бошнинг ўша жойи тузалиб, қуйилиши кутилган моддага қаршилик кўрсата оладиган бўлди ва шифо топиб кетди».²⁸

Ал-Жузжоний Ибн Синонинг Хоразмда сил касали билан оғриган бир аёлга гулқанд бериб тузатганини келтиради.²⁹ Мана бу каби кундалик тажрибадан йиғилган кўп даво усуллари «Қонун» ёзилишига қадар етиб келишга улгурмаган бўлса ҳам, аммо

¹⁹ Ибн Аби Усайбиа, Уша асар, 4-бет; ал-Жузжоний, Ибн Сино ҳақида, 9-бет.

²⁰ Ибн Аби Усайбиа, Уша асар, 6-бет; ал-Жузжоний Уша асар, 9-бет.

²¹ Терновский В. Н., Уша асар, 40-бет.

²² Петров Б. Д., Уша асар, 46-бет.

²³ Завадовский Ю. Н., Уша асар, 13-бет.

²⁴ Қаримов У., Уша асар, 201-бет.

²⁵ Ибн Аби Усайбиа, Уша асар, 18-бет.

²⁶ Ибн Аби Усайбиа, Уша асар, ўша бет.

²⁷ Ал-Жузжоний, Уша асар, 11-бет.

²⁸ Ал-Жузжоний, Уша асар, ўша бет.

²⁹ Ал-Жузжоний, Уша асар, ўша бет.

бу асарда алломанинг шахсий тажрибаларидан битилган саҳифалари кўп эди, улар ҳамон инсонлар хизматида. Аммо шуниси ҳам маълумки, Ибн Сино Ҳамадонда шогирдларига дарс берганида табоатни «Қонун» асосида ўқитган.³⁰

«Тиб қонунлари», асосан, беш китобдан иборат, ал-Жузжоний фикрига кўра, ҳажм жиҳатдан бу асар ўн тўрт жилддан иборат бўлган.³¹

«Қонун»нинг биринчи китоби, асосан, инсон анатомияси, физиологияси ҳамда медицина назариясига бағишланган, унда медицинага бўлган қарашлар, инсон организмнинг тузилиши ва уни даволаш усуллари, касалликнинг аломатлари, унинг қелиб чиқиш сабабларини аниқлаш, мизожлар, томир, асаб ишоралари, касалнинг жинс ва ёшга ҳамда шароитга қараб қўлланадиган методлар ҳақида гап боради. Шу билан бирга, биринчи китобда соғлиқни сақлаш учун зарур бўлган шарт-шароитлар, чунончи, қатъий режимга риоя қилиш, ўз вақтида овқатланиш, ухлаш, озодаликка эътибор бериш каби масалалар баён қилинади, болалар тарбияси, санитария ва гигиена масаласи, юқумли касалликларга эътибор бериш, бадантарбия тадбирлари каби масалаларга тўхтаган. Китобнинг бу қисмида муаллиф медицинанинг асоси саналмиш анатомия масаласига тўхтар экан, дастлаб у бу ўринда Галеннинг анатомик тавсифларига суяниб иш кўради, бу соҳанинг ривожини учун кўп янгиликлар киритади. Жумладан, Гипократ таълимоти билан тасдиқланган ва Галеннинг калла суяк морфологиясига суянган ҳолда калла суягининг тўрт хил асосий шакли борлигини аниқлади.³²

«Қонун»нинг иккинчи китоби асосан, фармакологияга бағишланган бўлиб, унда қадимги Рим, Юнон, Эрон, Ҳиндистон ва Урта Осиё медицинасининг дори тайёрлаш тажрибалари умумлаштирилган. Унда ўсимлик, маъдан ҳамда ҳайвонлардан олинадиган 811 хил содда дорининг номи алифбо тартибида жойлаштирилиб таърифланган.³³ Китобда келтирилган дориларнинг қай бири қайси дардга даволиги ҳақида Ибн Сино ўз фикрини айтиб кетади.

«Қонун»нинг учинчи китоби инсон аъзоларининг ҳар бирига хос бўлган айрим дардларини аниқлаш ва даволашга бағишланган. Бунда муаллиф бош, мия, кўз, бурун, оғиз, тил, томоқ, милк, тиш, қулоқдан тортиб ўпка, юрак, асаб, буйрак, талоқ, ичак ва ҳатто руҳий касалликларни ҳам муфассал баён этган ва уларни даволаш йўллари кўрсатган.

«Қонун»нинг тўртинчи китоби эса учинчи китобдан фарқли ўлароқ, инсоннинг айрим аъзоларидаги дардлари эмас, балки унинг аниқ бир аъзосига хос бўлмаган, бутун организмда пайдо бўладиган яра-чақалар, шиш ва синиқлар каби касалликларга ва уларни даволаш йўллари, шунингдек, заҳарланиш, юқумли

³⁰ Ал-Байҳақий, Уша асар, 62-бет.

³¹ Ибн Абн Усайбна, Уша асар, 5-бет.

³² Терновский В. Н., Уша асар, 51-бет.

³³ Каримов У., Уша асар, 201-бет.

касалликлар, иситма-безгак, тери касалликлари, организмда пайдо бўладиган яллиғланишлар, зеби-зийнат масалаларига бағишланган. Ибн Сино фикрича, инсондаги бош, мия ва орқа мия унинг соғ ва ғайритабiiй ҳолатларидаги фаолиятида иштирок этиши керак. Ибн Сино табиблик фаолиятида турли-туман касалликларни хирургия усули билан даволашга жазм қилган.

«Қонун»нинг бешинчи китоби асосан мураккаб дориларга бағишланган. Бунда олим табиатда тайёр ҳолда учрамайдиган дори-дармонларга, гиёҳларнинг бир-бирини қориштириш йўли билан дори тайёрлаш жараёни ҳақида фикр юртади.

Ибн Сино «Тиб қонунлари» асарини ёзишда Шарқ табобатини чуқур ўрганган, араб тилига таржима қилинган Гален, Гиппократлар асарларини тубдан мутолаа қилган. Ниҳоят, у ўздан олдин ўтган Шарқ ва юнон медикларининг ютуқларини ўзлаштириб, ўзининг тинимсиз меҳнати натижасида эришган шахсий тажрибалари билан уларни омухта қилиб, инсониятга бир неча асрлар давомида қўлланма бўлиб келган ажойиб асар яратди. «Тиб қонунларини узоқ вақт, ҳатто олти-етти асрлар мобайнида, медицина фанини ўқитишда дарслик сифатида ишлатилиб келиниши асар муаллифининг зўр муваффақиятидан дарак беради.

Ибн Сино «Қонун»и дебocasида унинг ёзилишига тўхтаб айтади: «Холис биродарларимдан бири кучим етадиган хизматим билан ҳожатини раво қилиб, арзийдиган бир эҳсон билан истагини қондиришим лозим бўлган бир киши, мендан тиб [илми ҳақида] ва унинг умумий ва хусусий қонунларини ичига олиб, у қонунларга қисқа шарҳ берадиган ва аксарини керагича ва қисқача баён қиладиган бир китоб тузиб беришимни илтимос қилди. Унинг истагини қондирдим. Дастлаб тибнинг иккала қисмидаги, яъни назарий ва амалий қисмидаги умумий масалалар тўғрисида сўзламоқчиман. Ундан кейин, оддий дорилар қувватининг умумий ва хусусий таъсири тўғрисида сўзлайман. Сўнгра, ҳар бир аъзода пайдо бўладиган касалликлар ҳақида сўзлаб, аввал ўша аъзонинг ташриҳи — анатомиясини ва унинг бажарадиган ишини баён қилишга бошлайман»³⁴.

Ибн Сино ўз муқаддимасида китобдан кузатилган мақсад ва унинг ҳар бир қисмида нималарга тўхтаб ўтилишини айтади, ниҳоят, у ёзади:

«Бу шундай бир китобки, табобат санъатини даъво қилувчи ва бу санъат билан касб этувчи кишига унинг улуғ қоидаларининг маълум ва ёд бўлмаслиги мумкин эмас, чунки бу китоб табиғга лозим ва зарур бўлган қоидаларнигина ўз ичига олган. Аммо ундан ортиқ қоидалар беҳисоб даражада кўпдир»,³⁵

Ҳўш, «Қонун» китоби муқаддимасида Ибн Сино ёзган «Холис биродарлар» ким бўлди экан? У Абу Убайд ал-Жузжонийми ё бошқа бирор шогирдими? Ё бўлмаса Ибн Сино Журжонга келга-

³⁴ Ибн Сино, Тиб қонунлари, I, 1-бет.

³⁵ Ибн Сино, Уша асар, 2-бет.

нида унга қўшнисининг уйини сотиб олиб, ўша ерга уни жойлаштирган Абу Муҳаммад Шерозийми? Ҳар қалай, Ибн Сино бу соҳада катта асар ёзишни мўлжаллаганига кўп вақт бўлган бўлса-да, бу борада олиб борилган тайёргарлик, маълумотларнинг етарли даражада бўлиши Хоразмда яшаган кезларининг сўнгла-рида ва Журжонда яшаган даврида қорозга туширишига тўғри келган. Бу, албатта, Хоразмда ҳамкорлик қилган дўстларидан бири ва ё Журжонда унинг кўнглини овлаган, садоқат кўрсатган маърифатли киши илтимоси бу асар таълифини бошлашга унда-ган бўлиши мумкин.

Қадимда ҳам, ўрта асрда ҳам ҳар бир фаннинг улуғ сиймола-ри ўзи билган соҳада кўпчиликка қўлланма бўладиган, масала-нинг ҳамма томонларини қамраб олюлган, эларо дастуриламал бўладиган асарлар яратишга ҳаракат қилганлар. Бунга Аристо-тель ҳам, византиялик медик алломалар (Орибазий, Павел Эги-ний) ҳам, ар-Розий ҳам мисол бўлиши мумкин. Зотан, ар-Розий табобатда кўп жилдлик асар яратган. Шулар қатори Ибн Сино ҳам табобатнинг барча масалаларини қамраб олган асар яратди-ки, унинг бу асари ўзидан олдин ўтган олимлар ёзганларидан ўзининг оригиналлиги, маълумотларининг бойлиги ва ҳажмининг ихчамлиги билан тамоман фарқ қиларди. Шу билан бирга, ун-дан фойдаланиш қулай эди.³⁶

Ибн Сино «Қонун» бошланишида табобатга таъриф бериб ёзади:

«Тиб шундай бир илмки, у билан одам гавдасининг аҳволи соғлиқ ва касаллик жиҳатидан ўрганилиб, унинг мавжуд соғлиғи сақланади ва йўқотилгани қайтарилади. Бирор киши, тиб назарий ва амалийга бўлинар эди, сиз эса уни илм деб ҳаммасини назарий қилиб қўйдингиз, дейиши мумкин. Биз у кишига жавоб бериб айтамыз: Санъатларнинг ва ҳикматларнинг назарий ва амалийси бор бўлгани каби, тибнинг ҳам назарий ва амалийси бор».³⁷

Ибн Синодан тахминан юз йил кейин яшаган Низомий Арузий Самарқандий (XII) ўзининг «Чаҳор мақола» («Тўрт мақола») асарида «Қонун»га берган баҳосида «Қонун»ни ўша даврда му-толаа қилган холис одамлар фикрини ифодалаб ёзади:

«Ҳамма ов қулан қорнида» дейилганидек, мен нимаики га-пирган бўлсам,³⁸ ундан ҳам анча-мунча зиёд нарсани «Қонун»-дан топса бўлади. Кимга «Қонун»нинг биринчи жилди — китоби маълум бўлса, у кишига табобат илми усуллари ва унинг барча соҳаларидан ҳеч бири яширин қолмайди. Зеро, агар Буқрот ва Жолинус тирилиб келганларида эди, улар бу китоб олдида саж-да қилган бўлур эдилар. Мен қизиқ бир нарсани эшитгандим: бир киши Абу Алининг бу китобига эътироз билдириб, у шу эътироз-ларидан бир китоб тузган ва уни «Қонун ислоҳи» деб атаган экан.

³⁶ *Солиштиринг*: Петров Б. Д., Ўша асар, 44—45-бетлар.

³⁷ Ибн Сино, Тиб қонунлари, 5-бет.

³⁸ Бу билан Арузий юқорида, бу парчадан олдин келган жойда айтилган фикрга ишора қилмоқчи.

Мен ўзимча бу иккала китобга шунчаки бир назар ташласам, «Қонун»ни тузатган кишининг қанчалик тентаклиги ва унинг асари қанчалик бемаъни эканлиги аён бўлади-қўяди. Шундай улғувор нарсага эътироз билдириш у кишига нимага керак бўлиб қолди экан?! Ахир кимки унинг ўзи ёзган китобини қўлга олса, масаланинг алифбоси ҳам қийин бўлиб қолади-ку!

Аввалги ҳақимлар тўрт минг йилдан буён жонларини жабборга бериб, илм-ҳикматни меъёрига етказиб қўймоқчи бўлиб, ўзларини кўп койитдилар, лекин бунинг ҳеч уддасидан чиқа олмадилар. Шундан сўнгина мутлақ ҳақим ва донишманд файласуф Аристотель бу нақдинани мантиқ мезонида ўлчаб, пробасини нақдинага яқин қилди, ундан шак-шубҳани кетказиш мақсадида қиёс торозувси билан ўлчаган эди, ниҳоят, у тузалиб чинакамига айланди. Сўнгра эса ундан кейинги бир ярим минг йил ичида ҳеч ким у киши эришган даражага эришолмади, ҳеч қайси файласуф унинг гапи тубига етмади, одамлар ҳам унинг кетидан бормадилар. Бундан фақат кейинги файласуфларнинг энг дурусти, машриқ ҳақими, ҳужжат ул-ҳақ Абу Али ибн Сино холи эди, холос. Қимда-ким бу икки буюк кишига эътироз билдиргудек бўлса, ўзини эс-ҳушли одамлар тоифасидан деб санамаслиги ва ўзини жиннилар жумласига қўшиб, тентак деб эълон қилиши керак».³⁹

Ибн Синонинг бу асари дастлаб қўлёзма ҳолида тарқалиб, кейин XII асрда қисман лотин тилига таржима қилинди.⁴⁰ Бу асарнинг қўлёзма нусхасидан лотинча таржимасини кременлик Герард (1114—1187) бажарган эди.⁴¹

1279 йилга келиб Натаң Меати (баъзан Амати, Гаммати) «Қонун»ни иброний тилига тўла таржима қилди. Кейинчалик бу асарни ибронийчага барселониялик Зерахий бен Исаак (Исҳоқ) ва бошқалар таржима қилишди, лекин бу кейинги таржималар босилмай, қўлёзмалигича қолиб кетди.⁴²

«Қонун»нинг биринчи тошбосмаси 1473 йили бажарилди. Шундай қилиб, XV асрда «Қонун»нинг айрим қисмлари қисман тез-тез босила бошлайдиган бўлди, 1476 ва 1479 йилларда Падуанда, 1482, 1486, 1500 йилларда Венецияда, 1527, 1544, 1555, 1595, 1608 йилларда Жунтада нашр этилди. Умуман олганда, XV аср охирига келиб «Қонун» 15 бор,⁴³ XVI асрда 20 бор лотин тилида нашр этилди. 1593 йили Римда бу асар араб тилида босилиб чиқди.⁴⁴ «Қонун» бу вақтгача 36 марта нашр этилди.⁴⁵

³⁹ Низомий Арузий Самарқандий, Чаҳор мақола, Техрон, 1954, 67 саҳ. Яна: Низами Арузи Самарқанди, Собрание редкостей или Четыре беседы, М., 1963, с. 106—107.

⁴⁰ The general principles of Avicenna's Canon of medicine. Mazhar H. Shah, Karachi, Pakistan, 1966, Introduction, III.

⁴¹ Donald Campbell, Arabian medicine, vol. I, London, 1926, p. 80 (Бундан кейин Кампел, Уша асар, деб олинади).

⁴² Кампел, Уша асар, 80-бет.

⁴³ Кампел, Уша асар, ўша бет.

⁴⁴ Philip K. Hitti, History of the arabs from earlies times to the Present, London, 1960, p. 368.

⁴⁵ Терновский В. Н., Уша асар, 42-бет.

Бу борада «Қонун» ўзини бундай таржима қилинишигача Фарбда жорий бўлган барча тиббий қўлланма ва манбаларни бутунлай четга суриб чиқарди. Фарб олимлари ёзган тиббий асарлар ўрнини Ибн Сино «Қонун»и эгаллаб олган эди, ниҳоят, бу асарга бўлган иззат ва ҳурмат XVIII асргача етиб келди.

XVIII аср охирларида Туркияда Ибн Синонинг «Тиб қонунлари» турк тилига тўла таржима этилди. Таржимани 1118/1766 йили тўкатлик Ҳожи Мустафо ибн Аҳмад ибн Ҳусайн бажо келтирган эди.⁴⁶ Бу таржима Истанбулда, Рағиб пошо кутубхонасида сақланади (инв. № 1542).

Бу туркча таржимани Ҳожи Мустафо «Таҳбиз ул-матҳун» («Ундан нон ёпиш») деб атаган. Таржиманинг биринчи жилди 1175/1761 йилда битган эди, дейишга қараганда, кейинги тўрт китоби беш йилда битган кўринади. Бу киши Истанбулда таҳсил кўрган, ўзи зўр ҳаким бўлган, 1196/1781 йили сафар ойининг 10-сида вафот этган.

Суҳайл Анварнинг келтиришига қараганда, бу таржиманинг тузатилган бир нусхаси Тўпкапи саройида Бағдод кўшкү кутубхонасида (342 рақамли инв. да) сақланади. У 1792 саҳифадан иборат бўлиб, ҳар саҳифасида 41 сатр матн берилган. Бош қисмида муқаддимаси бўлиб, у назмий ва насрий тарзда ёзилган, кейин арабча ва туркча мукаммал феҳрест берилган. Бу таржиманинг бошқа бир нусхаси Чоршанбада Мурод Мулла кутубхонасида (1015 рақам) сақланади. Бу ҳам бир жилд, муқаддимаси аввалги нусханинг ўзи, 593 варақдан (1186 саҳифадан) иборат, ҳар саҳифа 54 сатр⁴⁷дан иборат.

XIX асрга келиб бу асарнинг Мисрда 1873, 1877, 1879 йилларда, 1889 йилда Теҳронда ва XX асрда икки бор — 1905 йили Ҳиндистоннинг Лоҳур ва 1906 йили Лакнавда арабча матни нашр этилган. Фарб тилларидан инглиз, француз, немис тилларига унинг айрим қисмлари таржима қилинган. Чунончи, 1930 йили Лондонда 1595 ва 1608 йили лотин тилига қилинган қисман таржимасидан инглиз тилига таржима қилинган. Шу йили Ғулом Ҳусайн Кантурий «Қонун»ни урду тилига тўла таржима қилган.⁴⁸

Яна 1930 йили Қабуруддин «Қонун»нинг биринчи китобини урду тилига таржима қилиб, Деҳлида нашр этган.⁴⁹

1931 йилга келиб Ғулом Ҳусайн Кантурий Лакнавда «Қонун»нинг иккинчи китобини яна урду тилида нашр этган.

1966 йили Қарачи (Покистон)да «Қонун»нинг биринчи китоби инглиз тилида нашр этилди. Таржима муқаддимасида ёзишлари-

⁴⁶ Suheyli Unver, Kanunu ilk def'a turkceya ceviren Tokatli Hekim Mustafa efendi tercemesi, Ibtii Sina, Sah.15.

⁴⁷ Суҳайл Анвар, Уша асар, 17-бет.

⁴⁸ Ибн Сино «Қонун»нинг инглиз тилида Мазҳар нашри, Қарачи, 1966, Муқаддима, III—IV бетлар (Бундан кейин «Қонун», Қарачи, нашри деб олинади).

⁴⁹ Ибн Сино, Қонун, Қарачи нашри, Муқаддима, IV бет, яна 37—40-бетларига ҳам қаранг.

ча, унинг таржимони Мазҳар бу таржимасини биринчи бор 1961 йили ва иккинчи бор эса 1964 йили Қарачида чоп эттирган⁵⁰ экан. Ундан ташқари, 1945 йили Ризвон Аҳмад «Қонун»нинг биринчи китобини урду тилида қилинган таржимасини Дехлида, 1947 йили Қларк Кеннеди «Қонун»нинг шу биринчи китобини Эдинбургда нашр эттирди.⁵¹

1954—1961 йиллар орасида Тошкентда «Тиб қонунлари»нинг ўзбек ва рус тилларига қилинган тўла таржимаси нашр этилди. Бу таржима «Қонун» асарини ҳозирги замон тилларига қилинган сўнгги тўла таржимаси саналиб, уни Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти арабшунослар коллективи медиклар билан ҳамкорликда амалга оширдилар. Таржимада мавжуд нашрлар ва энг эски қўлёзма нусхаларга таяниб иш кўрилди. Унда ҳозиргача «Қонун»нинг энг эски қўлёзмаси саналган СССР Фанлар академияси Шарқшунослик институти Ленинград бўлими фондида сақланган XII асрга оид қўлёзма нусхаси ва Тошкент, Боқуда сақланган «Тиб қонунлари» қўлёзма нусхаларига ҳам таянилди.

«Тиб қонунлари»ни таржимасида Ўзбекистон ССР Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти арабшуносларидан филология фанлари кандидатлари Содиқ Мирзаев, Абдуфаттоҳ Расулов, М. А. Салье, Абдуқодир Муродов, филология фанлари доктори Ю. Н. Завадовскийлар ҳамда ЎзССР Фанлар академияси мухбир аъзоси, филология фанлари доктори, профессор У. И. Қаримов, филология фанлари доктори А. П. Қажумов, тарих фанлари кандидатлари Қ. Муниров ва А. Уринбоевлар қатнашдилар. Таржимани филологик нуқтаи назардан филология фанлари докторлари А. Қ. Арендс ва У. И. Қаримовлар таҳрир қилганлар, медицина нуқтаи назардан таҳрирда Ўзбекистон ССР ФА мухбир аъзоси, профессор А. Асқаров, СССР Медицина фанлари академиясининг мухбир аъзоси В. Н. Терновский, медицина фанлари доктори В. Қ. Жумаев ҳамда профессор Б. Д. Петровлар қатнашган.⁵²

1979 — 1980 йилларда Тошкентда Ўзбекистон ССР Фанлар

⁵⁰ Ибн Сино, Қонун, ўша нашр, VIII бет.

⁵¹ Ибн Сино, Қонун, ўша нашр, 37-бет.

⁵² «Қонун»нинг 1654 йилги наشري 1200 бетдан иборат бўлган (Петров Б. Д. Уша асар, 48-бет). «Тиб қонунлари»нинг Тошкентда бажарилган тўла таржимаси ҳажми (бунга сўз боши, сўнгсўз, кўрсаткич ва изоҳлар ҳам қиради) 4030 бетдан иборат. Агар бунда таржимага қилинган иловалар (изоҳ, кўрсаткич, таҳлилий мақолалар)ни ҳисобламай, фақат Ибн Синога тегишли матн — текстнинг ўзини ҳисоблайдиган бўлсак, у ҳолда «Қонун»нинг 1954—1961 йиллар орасида нашр этилган ўзбекча нашрининг соф матни 2855 тўла бетдан иборат. Ҳар бир бетда ўртача 42 сатр, ҳар сатрда ўртача 67 ҳарфдан иборат, шунга кўра «Қонун»нинг ҳар бир бети ўртача ҳисобда 2814 ҳарфдан иборат бўлиб чиқади. Демак, «Тиб қонунлари» умуман 8 миллион 33 миң 970 ҳарфдан иборат.

Бу ҳарфларни ҳозир Совет Иттифоқида авторлик қалам ҳақи тўлашда татбиқ этиладиган қондага биноан автор листига айлантирсак (ҳар қирқ миң

академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти коллективи Абу Али ибн Синонинг минг йиллик тўйи муносабати билан «Тиб қонунлари» асарининг ҳамма китобини ўзбек ва рус тилларида иккинчи бор нашр этишга қарор қилди. Бунда аввалги икки жилди қайтадан кўриб чиқилиб, янги топилган қўлёзмалар асосида ўтган нашрда йўл қўйилган хатоларни бар-тараф қилиб, тузатиб нашр этилмоқда.

«Қонун»да кўпинча врачга ё бўлмаса касалнинг ўзига қарата буйруқ тарзида гапирилади.

Ибн Сино унда кўп дардларни даволашга чора буюради. У касалликни қўзғатувчи ҳаво ҳамда сувга катта эътибор беради. Унинг сув орқали ўтувчи кўзга кўринмас жониворлар ҳақидаги фаразлари диққатга сазовордир. У шунга кўра сувни қайнатиб, сузиб истеъмол қилишни таъкидлайди, чунки қайноқ сув қоринни кам йиширади ва организмда тезроқ тарқалади. Айниқса унинг юқумли ҳаво нафасга тортилса, одамга чечак, ўлат касаллиги юқиши мумкинлигини айтиши, унинг соғлиқни сақлаш ҳақида билдирган фикрлари, айниқса жисмоний тарбияга оид қарашлари, овқатланиш ва ухлаш режими ҳақидаги фикрлари ҳозир ҳам катта аҳамиятга эга, чунки Ибн Сино таъкидлашича, жисмоний машқ, нормал режимларга риоя қилинса киши касал бўлмайди. Ибн Сино фикри бўйича, жисмоний машқлар баданда ортиқча моддалар йиғилиб қолишига халақит беради, пай ва нервларни мустаҳкамлашга хизмат қилади, касалликнинг олди олинади. Албатта, ҳар бир машқ шарт-шароитга, ёшга мос равишда олиб борилиши таъкидланади. Шу билан бирга, у баданни тоза тутишга катта аҳамият беради. Бу борада унинг ҳаммом, массаж, ички кийимларни ўзгартириб туриш борасидаги маслаҳатлари диққатга сазовордир.

Ибн Сино «Қонун»да болалар касаллиги, уларни парвариш-лашга оид қарашларига кўра педиатрия фани асосчиси ҳамдир. Чунки у «Қонун»да бола тарбияси, гигиенаси борасида талайгина фикрларни баён қилган. Бу ўринда у табибликдан тарбиячига кўпроқ ўхшаб кетади. Чунки у фақат инсонни саломат сақланиб қолишинигина эмас, балки унинг хулқ-атворининг яхшиланишига ҳам катта эътибор беради. Шунинг учун ҳам у бола ҳали туғилмасдан унинг тарбиясига тадорик кўришни маслаҳат беради, туғилгандан кейин эса бола феъл-атворини ўртача сақлаш зарурлигини уқтиради. Бу билан болани ҳадеб жиғига тегмаслик, жаҳ-

ҳарф бир автор листи ҳисобланади), у ҳолда «Тиб қонунлари» 200 автор листио 33970 ҳарфдан иборат бўлади. Демак, мамлакатимизда жорий бўлган таъриф билан ҳисоблаганимизда Ибн Синонинг «Тиб қонунлари» асарининг умумий ҳажми 200 автор листидан ортиқ экан, десак янглишмаган бўламыз. Ғарб муаллифларидан Дональд Кампел ўз асарига «Қонун»ни бир миллион сўзга яқин деб ёзган эди. Кампел, 79-бет; яна қаранг: Қаримов У. И. О медицинском наследии Ибн Сины. Абу Али ибн Сина. К 1000-летию со дня рождения, Ташкент, 1980, с. 137 (Бундан кейин Ибн Синонинг минг йиллиги тўплами, деб олинади).

лини чиқаравермаслик, қўрқитмаслик, хафа қилмаслик, қайғу ва уйқусизликдан сақлаш каби ҳолатларга эътибор беришни таъкидлайди. Шундай қилинган тақдирда бола тўғри ўсади, бора-бора бу одат унга малака бўлиб қолади. Масалан, ғазаб кучли қиздиради, қайғу кучли қуритади, ҳафсаласизлик нафсоний қувватни бўшаштириб, мизожни бузади.

Ибн Сино тоғун касали билан вабони фарқ қилган. Ўзидан олдин ўтган ар-Розий чечакни мустақил бир касаллик деган бўлса, Ибн Сино уни юқумли эканини айтади.⁵³⁻⁵⁴

Ибн Сино сувчечак ва қизамиқни касаллик сифатида биринчи бўлиб тавсиф этган эди. Унгача юнон медиклари буни билмас эдилар. У ўша даврда тарқалган чечакнинг даволаш методлари ва профилактик ишлар режасини тузиб, қизамиқни даволаш ва симптомларини белгилаб чиқади⁵⁵. У касал ётган хона ҳавосини янгилаб туриш, баъзи-баъзида сандал дарахти ёғочини тутатиб туришни таъкидлайди. Даволаш ишларида у камфора ишлатиш, хушбўй мева шарбати, гулоб, қатиқ, сув омухта қилинган сирка ичириш, аччиқ бодом дори бўлиши мумкинлигини, мева ва резаворлар бериб туришни тавсия қилади. Лекин Ибн Сино даво жараёнида ҳар бир дард, касалликка алоҳида ёндашиш масаласини ўртага ташлайди. У касал одам ёши, яшаш шароити, иқлими, касб-кори, касалликка олиб келган сабабларни ўрганиш зарурлигини айтади. Шу билан бирга, Ибн Сино ундай шароитда инсон организми қанча муддат маълум бир дардга чалинган-чалинмаганлиги ва бу дард унда юз берган бошқа касаллик оқибати бўлган-бўлмаганлиги каби масалаларни ўртага ташлайди.⁵⁶

Ибн Сино «Қонун»да ўзи кузатган кўп даволаш жараёнларини, маълум бир органда учрайдиган дардни тузатиш учун ўзи зарур деб билган маслаҳатларни беради.

Ибн Сино тери берчлиги касаллигининг моховдан фарқини кўрсатиб беради, бунга аниқлик киритади, у плеврит билан зотилжанб (ўпка яллиғланиши), менингитнинг аломатларини биридан ажратади, ҳозирги пайтда ҳам кўп учраб турадиган меъда ярасига аниқлик киритади.⁵⁷ Қанд, нерв ва психик касалликлар, улар диагностикаси, даволаш усулларини таърифлаб беради.

Ибн Сино киши организмни ҳар томонлама кузатади. У бир аъзо касалини унга ёндош турган қўшни аъзодан қидириб кўришни маслаҳат беради. «Ютиш йўлининг торайиши,— дейди олим,— ё қизилўнгачнинг ўзидаги сабабдан ёки ёндош аъзодаги сабабдан бўлади. Қизилўнгачнинг ўзида бўладиган сабаб ё шиш, ё ҳаддан ташқари қуруқлик, ёки қизилўнгачдаги хўлликларнинг иситма ё бошқа сабаб билан қуришидир».⁵⁸

⁵³⁻⁵⁴ Петров Б. Д., Уша асар, 58-бет.

⁵⁵ Терновский В. Н., Уша асар, 62-бет.

⁵⁶ Терновский В. Н., Уша асар, ўша бет.

⁵⁷ Петров Б. Д., Муқаддима, 58-бет.

⁵⁸ Ибн Сино, Қонун, III, (I, 562-бет).

Ундан ташқари, Ибн Сино бу асарид^а меъда-ошқозон масалаларига муфассал тўхтайди. Бунга унинг «Қонун»⁵⁹даги ўн учинчи фанда келадиган фаслларда, айниқса «Меъданинг табиий мизожлари», «Меъда касалликлари»,⁶⁰ «Меъда аҳволини билдирадиган далиллар»,⁶¹ каби фаслларда баён этади.

«Меъда аҳволи,— дейди у,— қуйидаги нарсалар орқали белгиланади: меъда кўтара оладиган ва кўтара олмайдиган овқат аҳволдан, меъданинг овқатни сингдиришидан ёки ҳайдашидан, овқатга ва ичимликка бўлган иштаҳасидан, унинг ҳаракатларидан, меъда хафақони ва ҳиқичоқ асаби бетоқатлигидан билинади».⁶²

Ибн Сино ўз даври медицинасининг вакили сифатида Гиппократ асарлари ва улар орқали унинг назариясини ўрганади, улардан ўз таърифларида ва касалларни даволаш вақтларида фойдаланади, баъзиларини тажриба натижасида рад ҳам қилади. Чунончи, ичак яллиғланишини даволашга Гиппократ анжир баргидан фойдаланишни тавсия қилади, Ибн Сино бунга қарши чиқиб, анжир барги бу дардга етарли даражада фойда беролмайди,⁶³ деб кўрсатади.

Аммо баъзи ҳолларда касалликни дарҳол англаб бўлмайди, бундай ҳолларда олим маълум бир ишораларга қараб аниқлашни тавсия қилади. Буларга «оғиздаги маза ҳамда унинг ҳўллиги ва қуруқлиги, дағаллиги ва силлиқлиги ҳамда ҳидидан, қусиш орқали меъдадан чиқадиغان нарсадан, ё ахлат, ё товушли, ё товушсиз чиқариладиган елдан, ёки юқоридан чиқариладиган елдан, яъни кекирикдан, тутилиб қолган елдан, яъни қорин қулдирашидан, юзнинг ва оғиз ичининг рангидан, оғриқ ва аламлардан, меъданинг бошқа аъзоларга ҳамкорлигидан, меъдага мос келадиган ёки зарар қиладиган овқат, ичимлик ва дорилардан билинади».⁶⁴

Шундай қилиб, Ибн Сино шифокорларга ҳар бир касалликка алоҳида-алоҳида ҳамда ҳар томонлама ёндашишни маслаҳат беради, жигар касалликларини парҳез билан тузатиш масаласини олдинга суради. Бу хил касалликларга Ибн Сино майиз, анжир, анор суви кабиларни истеъмол қилишни тавсия қилиб, медицина тарихчиларининг фикрига кўра, у худди келажакдаги глюкоза билан инсулинларни аввалдан фараз қилган бўлиб чиқади. Чунки анор сувининг инсулинсимон таъсир кучи маълум.⁶⁵

Ибн Сино сариқ касалининг пайдо бўлишига ҳам тўғри баҳо беради. Шу билан бирга, алломанинг хирургия соҳасида қилган тажрибалари кўп бўлган, булар албатта, унинг шоҳ асарида ўз

⁵⁹ Ибн Сино, Тиб қонунлари, 3/1, ўн учинчи фан, 557—672-бетларга қаранг.

⁶⁰ Ибн Сино, Уша асар, 567-бет.

⁶¹ Ибн Сино, Уша асар, 571-бет.

⁶² Ибн Сино, Уша асар, 571-бет.

⁶³ Терновский В. Н., Уша асар, 48-бет.

⁶⁴ Ибн Сино, Уша асар, ўша бет.

⁶⁵ Терновский В. Н., Уша асар, 64—65-бетлар.

аксини топган; чиққан, синган, майиб бўлган аъзоларни тузатиш борасида анчагина ажойиб фикрлар баён этилган. Заҳарли илон, чаён кабилар чаққанда қиладиган дори-дармон устида ҳам мулоҳаза юритган. Ибн Синонинг табобатда эришган ютуқларидан яна бири кўзнинг кўриши ҳақидаги қарашидир.

Бу ҳақда медицина тарихчиси Б. Д. Петров ёзади:

«Асрлар давомида кўпгина врач ва олимлар кўз қандай қилиб кўрар экан, деган масала устида бош қотирдилар. Ибн Синога қадар кўзнинг энг муҳим қисми — унинг гавҳари деб ҳисобланар эди. Гиппократ ҳам шундай деб ўйлаган эди. У вақтларда, кўздан нур чиқади, бу нур бирон нарсага тушиб, унда акс этиб унинг шаклий ифодасини беради, деб ўйлардилар.

Ибн Сино бу фикрни рад қилди ва атоқли олимларга қарши чиқиб, нарсаларнинг суврати тўр пардада акс этади, деб исбот қилди. Ибн Сино фикрининг тўғри эканлиги энди бизга маълум — ҳозирги фан бу фикрни маъқуллайди... Яна шуниси характерлики, Ибн Синонинг кўриш ҳақидаги назариясини баъзи бир олимлар қабул қилмадилар. Масалан, Ибн Рўшд бўлса Ибн Синонинг вафотидан бир юз эллик йил кейин, унинг фикрини била туриб, «кўзнинг кўриш кучи — унинг гавҳаридир», деган фикрни олға сурди».⁶⁶ Ҳар қандай табиб ҳам ўрта асрда Гален ва Гиппократ обрўсидан устун чиқа олмас, бундай ютуққа эришиш тарих жараёнида камдан-кам учрайдиган ҳодиса эди.

«Гален фикрича, — деб давом этади Б. Д. Петров, — қони кўп кишиларда сакта касаллиги жуда кам учрар экан, Ибн Сино эса, Галеннинг бу фикрини рад қилади ва сакта худди ўша қони кўп одамларда кўпроқ учрайди, деб ёзади. Ибн Сино ҳақ эканлиги бизга ҳозир аён».⁶⁷

Ибн Сино доришунослик борасида ҳам катта ютуққа эришди, бу соҳага «Қонун»нинг икки китобини ажратди. Бу унинг дори тайёрлашга бағишланган иккинчи⁶⁸ ва мураккаб дориларга бағишланган бешинчи китобидир.

Ибн Синонинг «Тиб қонунлари» асарини ўрта аср медицинасининг ажойиб ва ихчам қомуси деса бўлади. Бу асар ҳозиргача медиклар диққат-эътиборидан тушмай келади, бундан кейин ҳам бу соҳада илмий кузатишлар, тадқиқотлар манбаи бўлиб қолади.

«Юрак дорилари». Ибн Синонинг тиббиётга онд муҳим асарларидан бири «ал-Адвия ал-қалбия» («Юрак дорилари»)дир. Бу асар рисола деб аталса-да, аммо уни муаллиф «Тиб қонунлари»да мақола деб эслайди. Ибн Сино «Қонун»нинг дориларга, хусусан, юрак дорилари баҳсига келиб тўхтаганида, бу ҳақда батафсил маълумот олмоқчи бўлган ўқувчига бу масалага махсус бағишлаб ёзилган асарига мурожаат қилишларини битиб кетади:

⁶⁶ Петров Б. Д., Уша асар, 36—37-бетлар.

⁶⁷ Петров Б. Д., Уша асар, 53-бет.

⁶⁸ «Қонун»нинг иккинчи китоби ҳажми катта бўлганлиги ва бир муқовага сиғмаганлиги сабабли иккига бўлиб нашр этилган. Шунинг учун у икки жилдан иборат.

«Юрак дорилари» ҳақида бизнинг алоҳида мақоламиз бош табобатни ўрганиш билан бирга табобатдан кўра умумийроқ бўлган қоидаларни ўрганган кишининг ўша мақоладан фойдаланиши мумкин. Аммо бу ерда⁶⁹ фақат тиб китобларида айтилиши керак бўлган қоидаларга ишорат қилиб ўтамыз.⁷⁰

Ибн Синонинг бу асари инглиз,⁷¹ турк,⁷² урду⁷³ ўзбек⁷⁴ тилларига таржима қилинган. 1955 йили С. Мирзаев ўзининг Ибн Сино асарларига ёзган библиографиясида бу асарнинг тавсифи ва мундарижасини баён этган эди.⁷⁵ Ал-Жузжоний гапига қараганда, Ибн Сино бу асарини Райдан Ҳамадонга кириб келиши вақтининг бошларида ёзган.⁷⁶ Ҳамадонга у 1015 йилда келган эди. Шунинг учун ҳам Яҳё Маҳдавий бу асарни 405/1014—1015 йилда ёзган,⁷⁷ дейди.

Китоб муқаддимасида муаллиф уни аш-Шариф Саъид Абу-л-Ҳусайн Али ибн Абу-л-Ҳусайн Али ибн Абу-л-Ҳусайн ал-Ҳасанийга бағишлаб ёзганини айтади.⁷⁸

Бу киши, деб ёзади Маҳдавий, балки Ибн Сино Фараджон қалъасидан қамоқдан қутулиб чиққач, уйига тушиб, қўним топган Алавий бўлиши эҳтимол.⁷⁹

Муқаддимада «Юрак дорилари»нинг ҳукмлари ҳақида қисқача мақола ёзишимга доир улуғ «Саййиддан менга буйруқ келди. Олий буйруқларини итоат билан қабул қилдим»,⁸⁰ дейишида бу киши амалдорроқ киши бўлганга ўхшайди. Чунки бу асар у кишига туҳфа сифатида ёзилган.⁸¹

Маҳдавий кўрсатишича, ал-Жузжоний «аш-Шифо»нинг табиёт қисмининг олтинчи фани («ан-Нафс») тўртинчи мақоласига икки фасл қўшиб, асар қўлёзмасининг охирида шуларни ёзган: «Бу фасллар,— деб ёзади ал-Жузжоний,— бу китобдан бошқа жойда эди, мен уни тиб китобидан бу ерга кўчирдим. Раҳматлик

⁶⁹ «Тиб қонунлари»да.

⁷⁰ Абу Али ибн Сино, Тиб қонунлари, III китоб, биринчи том, 1959, 518-бет.

⁷¹ Ибн Сино «Қонун»нинг Қарачи нашри. Муқаддима, *Буни Грүнер* таржима қилган, Лондон, 1930, 5-бет.

⁷² Рифат Билге, Эвветиг қалбие тержемеси (турк тилида). Шу тўпламда: Ибн Сино, Истанбул, 1937, 1—64 гача туркчага қилинган таржима келтирилган ва яна 55 бетдан иборат арабча матн берилган.

⁷³ «Қонун»нинг Қарачи нашри, Муқаддима, 37-бет (таржимон *Ҳаким Абдуллатиф*, Калькутта, 1956).

⁷⁴ Ҳикматуллаев Ҳ., Абу Али ибн Синонинг «Юрак дорилари» номли рисоласи, Тошкент, 1966. Масъул муҳаррир У. И. Қаримов, Китобда таҳлил таржима ва арабча матн илова қилинган.

⁷⁵ Мирзаев С., Уша асар, 31—32-бетлар.

⁷⁶ Ибн Аби Усайбиа, Уша асар, 6-бет.

⁷⁷ Маҳдавий, Уша асар 23; Ҳикматуллаев Ҳ., Уша асар, 135-бет; Қаримов У. И. асар ёзилишини 1915 йил деб ҳисоблаш керак, деб кўрсатади. Қаранг: «Ибн Сино минг йиллигига» (русча тўплам), 125-бет

⁷⁸ Ҳикматуллаев Ҳ., Юқоридаги асар, 71-бет; Ибн Аби Усайбиа, Уша асар, 19-бет.

⁷⁹ Яҳё Маҳдавий, Уша асар, 23-бет.

⁸⁰ Ибн Сино, Юрак дорилари, 71-бет.

⁸¹ Нешет Омер, Уша асар, 2-бет.

Шайх ар-Раис бу ерда ўшанга ишора қилган эдилар. Бунинг кўп қисми у кишининг мутолаага бошловчи дўстлари учун ёзган «Юрак дорилари» китоби мақоласидан эди». ⁸² Бу фикрни турк олими Рифат Билге ҳам Маҳдавийдан олдин таъкидлаб, бу ибора сақланган асар Истанбулда Домат Иброҳим пошо кутубхонасида 822 рақамли «аш-Шифо» китоби 232 varaғининг «б» бетидадир, ⁸³ деган эди. Бу асар 1482 йили лотин тилига таржима қилинган. ⁸⁴

«Юрак дорилари» ўн тўққиз фаслдан иборат бўлиб, бу асар тиббиётга оид бўлиши билан бирга «Фалсафий жиҳатдан муҳим аҳамиятга эга бўлган айрим назарий масалалар устида ҳам мулоҳаза юритади. Шунинг учун бу асар... медицина тарихи билан қизиқувчилар учунгина эмас; балки Ибн Сино фалсафасини ва, умуман, унинг дунёқарашини ўрганувчилар учун ҳам катта аҳамиятга эга». ⁸⁵

Асарни ўзбекчага таржима қилган Ҳ. Ҳикматуллаев унинг туркча таржимасида йўл қўйилган бирмунча камчиликларни кўрсатиб ўтган. ⁸⁶

Ибн Сино асарнинг дастлабки фаслини ҳаёт-тириклик ҳақида, кейингисини руҳ ҳақида (2 фасл) ёзади, шод-хуррамлик, қайғу ва аламнинг таъсири, уларнинг пайдо бўлиш сабабларини баён этади. Бунда муаллиф юрак фаолиятини ўрганишга, дардларини даволашга тўхтаб, унинг заифлиги, сиқилиши, бақувватлиги каби ҳолатларини тасвирлайди. Муаллиф фикрича, баъзи дорилар кишига шодлик бахш этади. Бунга мисол қилиб Ибн Сино шаробни олади. Ёки хушбўй нарсалар ҳам худди шундайлар қаторига киради. Чунки булар билан киши руҳи кўтарилади, озиқ билан тановул қилганда руҳ улардан баҳра олади, чунки яхши ҳид ва яхши маза киши руҳига яхши озиқ беради.

Муаллиф бу асарида юрак дориларининг сифатларига, чунончи иссиқлик, совуқлик, ҳўл-қуруқлик, хушбўй ва мазалик, латиф ва ёпишқоқлик каби хусусиятларига ҳамда уларнинг киши организмизига етказадиган фойда-зарарларига тўхтайтиди. Ибн Сино бу асарида ўз даврида бу дардни даволаш йўлида ўзига маълум бўлган даволаш воситаларини қамраб олишга ҳаракат қилади.

Ибн Сино бунда доривор ўсимликлар, ҳайвон ва маъданлардан олинадиган содда дориларга ҳам тўхтайтиди. Ибн Синонинг «Юрак дорилари» ўзигача бўлган бу борадаги дорилар ва муаллифнинг ўзи шахсан синаб кўрган дорилар баёнига бағишланган асардир ⁸⁷.

⁸² Маҳдавий, Уша асар, 23—24-бетлар.

⁸³ Рифат Билге, Уша асар, Муқаддима, 1-бет.

⁸⁴ Маҳдавий, Уша асар, 24-бет.

⁸⁵ Каримов У., Муҳаррирдан. Қаранг: Ҳ. Ҳикматуллаев, Уша асар, 3-бет.

⁸⁶ Ҳикматуллаев Ҳ., Уша асар, 34—35-бетлар.

⁸⁷ Ибн Синонинг бу асари устида махсус тадқиқот ёзилиб, 1966 йили у алоҳида китоб бўлиб чиққан, бу масалага қизиққан ўртоқлар ўша асарга муурожаат қилишлари мумкин: Қаранг: Ҳикматуллаев Ҳ., Ибн Синонинг

Тошкентда, ЎзССР Фанлар академияси Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фондида (инв. № 2275/V) бу асарнинг XVII аср бошларига оид қўлёзмаси сақланади.

Ибн Синонинг шеърий тиббий асарлари — уржузалари

Тиббий дoston. Ибн Синонинг «Қонун»дан кейин қамраб олган мавзуларига, ҳам ҳажмига кўра тиббий асарларидан бири «Табобатда уржуза» достонидир. Бу асар «ал-Манзума» (назмий асар), «ал-Манзума фи-т-тиб» (Тибда назмий асар), «ал-Алфия» (Минг байтли асар), «ал-Уржуза» деган номлар билан танилган.⁸⁸ Чунки бу дoston арузнинг ражаз вазнида ёзилган, шу сабабдан уни уржуза деб аталган. Бу асар дунёнинг турли чеккаларига тарқалган, ҳозир унинг қўлёзмаларини Фарбу Шарқнинг кўп маданий марказларида топиш мумкин.

Бу асар табобатдаги асосий масалаларнинг ҳаммасини ўзига қамраб олган. Шу сабабдан ўрта асрнинг ўзида лотин тилига таржима ҳам қилинган эди. Унинг илк таржимонларидан бири кременлик Герард лотин тилига насрий таржима қилган⁸⁹.

Ибн Синонинг бу асарига иқтидорли олим ва файласуф Ибн Рўшд (вафоти 595/1199) шарҳ боғлаган.⁹⁰ Мана шу шарҳ 1260 йили Мусо ибн Тиббон томонидан ибрий тилига таржима қилинган. Орадан икки аср ўтгач, 1484 йили Арменгаудус Блазий де Монтепесулаано уни лотинчага таржима қилиб нашр эттирди.⁹¹ Бундан ташқари, 1522 йили Пьер Антуан Рустикус бу асарни Франция (Лион)да лотин тилига янгидан таржима қилди, кейин Андрей Алпагус (1527), 1562 йили венециялик Бенедиктус Риниус асарни лотинчага қайтадан таржима қилиб, унга шарҳ боғлаган. 1630 йилга келиб «Уржуза» шеърий йўл билан ҳам таржима қилиниб, нашр этилди. Буни Джон Фошер бажарганди. Шу тариқа табобатга Европада бўлган талаблар натижасида бу асар таржималари нашр этилди, булар оқибатида у врачлар учун қўлланма сифатида хизмат қилган, ниҳоят, Ибн Сино фикр ва ақидалари янада кенг ёйилишига, янада кенг тарқалишига сабаб бўлган. Кейинчалик унинг айрим қисмлари лотин ва араб тилидан француз, немис, инглиз, румин тилларига таржима қилинган.

«Юрак дорилари» асари, 71—131-бетлар. Асар фасллари ҳақида 39—44-бетларга қараңг.

⁸⁸ *Avicenne, Poeme la medecine, Al-Husain ibn Abd Allah Ibn Sina, Urguza fi t-tibb, texte arabe, traduction francaise, traduction latins du XIIIe siecle Abec introductions, notes et index. Etabli et presente par Henri Jahier, Abdelkader Noureddine, Paris, 1956.*

⁸⁹ Ибн Сино, Юқоридаги асар, X бет; Кампел, Уша асар, 81-бет.

⁹⁰ Маҳдавий, Уша асар, 25-бет.

⁹¹ Гинцбург И. И., Арабская медицина и произведения Авиценны — «Канон» и «Урджуса» — по еврейским рукописям Института востоковедения АН СССР», «Труды второй сессии ассоциации арабистов» (19—23 сентября 1937 г.), М.—Л., 1941, с. 42.

1649 йилга келиб Нидерландиянинг Гронинген шаҳрида «Уржуза»нинг лотин тилига қилинган сўнги таржимаси нашр этилди.⁹² Буни таржимон Антониус Дуетингиус бажарди. Таржимон ўзидан олдин бажарилган барча лотинча таржималардан фойдаланган, нашрларда йўл қўйилган хато ва камчиликларга барҳам беришга ҳаракат қилган. Шунинг учун ҳам бу соҳада хабардорлар фикрича, бу таржимон саъйи таважжуҳи билан таржима аслини араб матнига яқинлаштиришга муваффақ бўлган. Шунинг натижаси ўлароқ бу дoston муҳиблари борган сари ошиб, сон-саноксиз мунозаралар, муҳокамалар бўлган, натижада асарнинг ҳар бир боби, айрим ҳолларда унинг ҳар бир байти катта-катта мунозараларга олиб келган. Бу асарга бўлган қизиқиш ва уни кенг кўламга кўтариш, албатта, уни атрофлича шарҳлаш каби ҳоллар билан боғлиқ бўлган. Бу соҳада ҳам тарих жараёнида бирмунча шориҳлар пайдо бўлган. Шориҳларни бошловчиларидан бири Ибн Рўшд бўлган бўлса, XV асрга келиб дostonни шарҳлаш билан Ибн Тумулюс, Ибн Муҳаммад, Ибн ал-Муҳанна, ас-Сақаллий кабилар машғул бўлдилар.

Ибн Сионинг бу тиббий дostonи бир неча бор нашр ҳам этилган. 1829 йили Ҳиндистоннинг Калькутта шаҳрида Абдулмажид томонидан ва 1845 йили Лакнавда Ибн Рўшднинг бу асарга ёзган шарҳлари билан бирга нашр этилди. 1936 йилга келиб турк олими профессор Шарафиддин Ялткая бу дostonни туркчага насрий таржима қилиб, арабча матни билан бирга турк тиб тарихи архиви тарафидан Истанбулда Қодирия матбаасида бостирди⁹³⁻⁹⁴. 1956 йили Жазоир университети устозларидан Хенри Жайе ва Абдулқодир Нуриддин Ибн Сионинг бу асарини французчага насрий таржима қилиб, арабча матн ва қадимги лотинча таржимаси билан бирга Парижда чоп эттирдилар. Ноширлар бунда асарнинг Арманго де Блэзго таржимасини қўшиб нашр этишган. Ноширлар эътиқодича, бу энг дастлабки таржималардан, яъни 1284 йили бажарилган ва 1483, 1608 йиллари Венецияда босилган эди. Париж нашрида Жазоир Миллий кутубхонасида сақланаётган 2943 ва 3038 рақамли қўлёзмалар, Марокашнинг Фос шаҳрида Шайх ал-Каттоний фондида сақланаётган қўлёзма нусхалардан ҳам Ибн Рўшднинг Жазоир Миллий кутубхонасида сақланаётган 1753, Эскуриал кутубхонасида 831 рақамли шарҳлардан ва Муҳаммад Ибн Исмоил ибн Муҳаммад (988/1580 йили туғилган)нинг Париж Миллий кутубхонасида сақланаётган 6931 рақамли шарҳидан ҳам фойдаланганлар.⁹⁵

Париж нашрида байтларни номерлаб чиққанлар, шунга кўра, бу асар юқорида зикр этганимиздек, 1326 байт 2652 йўл шеърдан

⁹² Терновский В. Н., Уша асар, 95-бет.

⁹³⁻⁹⁴ Усман Эргин, Библиография, 74-бет.

⁹⁵ «Уржуза фи-т-тибб», Париж нашри, X—XI бетлар; Шоисломов Ш., Юқоридаги асар, 25—26-бетлар.

иборат⁹⁶. 1963 йили бу поэма Америкада инглиз тилида нашр этилган⁹⁷.

Ш. Шоисломов бу асарни ўзбекчага насрий таржима қилди, унга муқаддима ва изоҳлар ёзиб, 1972 йили чоп эттирди ва шу нашр асосида кандидатлик диссертациясини ёқлади. Ундан ташқари, бу асар устида Душанбада А. Шлионский ҳам тадқиқот олиб бориб, уни рус тилига таржима қилган ва бу асар асосида кандидатлик диссертациясини ёқлаган.⁹⁸

Кейинги тадқиқотчи таржимасидан айрим парчалар журналларда эълон қилинган.⁹⁹ Тадқиқотчининг кўрсатишича, таржима асосан Ленинград қўлёзмаси ва Париж нашри асосида амалга оширилган, шу билан бирга, лотин ва француз таржимасидан кенг фойдаланилган, лекин у киши негадир араб тилида ёзилган шарҳлардан фойдалана олмаган.¹⁰⁰ Ҳатто Ибн Рўшд шарҳи ҳам четда қолган, ундан фойдаланилмаган.¹⁰¹

Ўзбекчага таржима қилувчи Ш. Шоисломов эса Париж нашри билан СССР Фанлар академияси Шарқшунослик институти қўл-ёзмалар фондида сақланаётган (шифр в-866) қўлёзма, А. А. Жданов номидаги Ленинград Давлат университети фондида сақланаётган (шифр М 50-391/1) қўлёзма, Тошкентда Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фондида сақланаётган XIX асрда кўчирилган (3008/VI) қўлёзма¹⁰² ҳамда Ибн Рўшднинг юқорида зикр этилган шарҳидан фойдаланган¹⁰³.

Ибн Сионнинг бир қанча бошқа уржузалари бўлса ҳам, аммо зикр қилинаётган бу дoston унинг номи билан боғлиқ бўлган энг машҳур асарларидандир.

Ибн Сино бу достонини ёзиб табобат соҳасида асар ёзиш учун машқ қилган десак, янглишмаган бўламиз. У бу асарини ёзиш билан келажакда битиши зарур бўлган табобат борасидаги катта китобига маълумот тўплаган. Ибн Сино бу асари муқаддимасида медицинани халқ орасида кенг ёйиш нияти бўлганлигини айтади. Бунда у соғлиқни сақлаш масалаларига, об-ҳаво, шароит ва мижозларга қараб овқат тановул қилиш борасида ва бошқа тиббий

⁹⁶ Ибн Сино бу асарининг Тошкентда сақланаётган нусхаси 1322 байтдан иборат. «Собрание Восточных рукописей АН УзССР», т. V, Ташкент, 1960, с. 271.

⁹⁷ Kueger, Haven C. Avicenna's poem on medicine (English) Thomas, Illinois USA, 1963.

⁹⁸ Шлионский А. Э., Поэма о медицине Авиценны, автореферат дисс. на соискание ученой степени канд. филологических наук, Душанбе, 1969.

⁹⁹ Шлионский А. Э., «Поэма о медицине Ибн Сина, ж-л «Здравоохранение Таджикистана», № 5, Душанбе, 1968, с. 50—55.

¹⁰⁰ Шлионский А. Э., автореферат, 6-бет.

¹⁰¹ Шоисломов Ш., Уша асар, 27-бет.

¹⁰² «Собрание Восточных рукописей АН УзССР», т. V, Ташкент, 1964 с. 272, № 3919, Мирзаев С., Ибн Сионнинг Шарқшунослик институтидаг мавжуд асарлари (библиография), Тошкент, 1955, 31-бет.

¹⁰³ Шоисломов Ш., Уша асар, 28—29-бетлар.

масалалар бўйича қимматли фикрлар баён этганки, бу ҳозирги кунда ҳам аҳамиятини йўқотмаган.

«*Ал-уржуза фи-т-тибб фи фусул ал-арбаа*» («Тўрт фасл ҳақидаги тиббий уржуза»). Араб олими Ж. Қанавотий келтиришича, бу асар 132 байт, яъни 264 мисра шеърдан иборат. Маҳдавийда эса бу асар 121 байт, унда баҳор, ёз, куз ва қиш мавсуми тавсиф этилади, дейди.¹⁰⁴ Эргин бу дostonнинг қўлёзмалари Туркиянинг қайси кутубхоналарида борлигига тўхтаб ўтади. Асарда йил мавсумларида соғлиқни сақлаш учун одамлар қандай тадбирлар қилиши зарурлиги тасвирланади. Эргин, Қанавотий ва Маҳдавий библиографияларида асарнинг аввали ва охиридан намуна тариқасида бир-икки байт ҳам келтирилган. Қанавотийнинг кўрсатишича¹⁰⁵ ва унга ҳавола қилган Маҳдавий таъкидлашича,¹⁰⁶ Ибн Синонинг бу асарига Мадин ибн Абдурраҳмон ат-Табиб шарҳ ёзган, бу шарҳ «ал-Қавл анис ва-д-дур ан-нафис ало манзумат аш-Шайх ар-Раис» («Шайх ар-Раис назмларига бағишланган дўст сўзлари ва нафис дурлар») деб аталади.

Бу асарнинг Истанбулда Рағиб пошо кутубхонасида сақланаётган нусхаси (инв № 1482) 1137/1724 йилда кўчирилган бўлиб, 125 саҳифадан иборат, таълиқ хатида, ҳар саҳифасида 25 сатр, уни кўчирувчи котиб Султон Аҳмадхон касалхонасининг табиби бўлган Мустафо Ибн Аҳмаддир.¹⁰⁷ Яна унинг Вена шаҳрида сақланаётган нусхасининг номи «Уржуза фи тадбир Фуҳул фи-л-фусул арбаа» («Тўрт фасллари тадбири ҳақида ажойиб уржуза») - дир.¹⁰⁸ Ибн Синонинг бу асари ҳали нашр этилмаган.

«*Уржуза фи-л-васоё ат-тиббия*» («Тиббий ўғитлар ҳақида уржуза») Ибн Синонинг ҳали нашр этилмаган дostonларидан бири бўлиб, турк олими Эргиннинг кўрсатишича¹⁰⁹, қўлёзмаси 6 варақ, 71 байт, яъни 142 мисрадан иборат. Бунда муаллиф, асосан, йилнинг ҳар бир мавсумида киши соғлиғини сақлаш учун истеъмол қилинадиган дори-дармонлар, ейиладиган, ичиладиган нарсалар, кийиладиган кийим-кечаклар ва, умуман, роя қилиниши лозим бўлган шарт ва қондалар ҳақида баҳс этади.¹¹⁰ Шу билан бирга, бу асар дори бериладиган вақтларни аниқлаш ҳақида ҳам маълумот беради.¹¹¹ Бу асар қўлёзмасининг бир нусхаси Истанбулнинг Аҳмад Солис кутубхонасида (инв. № 3447) бўлиб, таълиқ хатида, 611—613-варақларда мавжуд. Қанавотий кўрсатишича, бу нусха 71 байт, ҳар бети 17 сатрдан. Бу асарнинг Берлин нусхаси (инз. № 6355) 81 байт, яъни 162 мисрадан иборат,¹¹² Туркия-

¹⁰⁴ Маҳдавий, Уша асар, 26-бет.

¹⁰⁵ Қанавотий, Уша асар, 178-бет.

¹⁰⁶ Маҳдавий, Уша асар, 26-бет.

¹⁰⁷ Қанавотий, Уша асар, 179-бет.

¹⁰⁸ Қанавотий, Уша асар, ўша бет.

¹⁰⁹ Эргин, Уша асар, 5-бет, № 20; Маҳдавий (№ 21, саҳ. 27) уни 72 байт деб ёзди.

¹¹⁰ Эргин, Уша асар, ўша бет.

¹¹¹ Қанавотий, Уша асар, 179-бет, № 119.

¹¹² Қанавотий, Уша асар, 179-бет.

даги Нури Усмон кутубхонасидаги (инв. № 4894) қўлёзмаси 87 байт, яъни 174 сатрдан тузилган тиббий ўғитлардан иборат¹¹³.

Асарнинг биринчи байтларида муаллиф шундай дейди: «Қуёш ҳамалга кирган куннинг биринчисида тезда ширин сув ичсан. Бордию, унга гулоб қўшиб ичсанг, иситмадан ва совуқ таъсир қилишидан қутуласан. Бордию, қуёш мезонга келганини кўрсанг вақт-вақти билан сояда бўлиб тур».¹¹⁴

Уржуза фи ҳифз ас-сиҳҳа («Соғлиқни сақлаш ҳақида уржуза»). Ибн Синонинг бу достони «Соғлиқни сақлаш уржусаси» ё бўлмаса «Уржуза фи-т-тиб фи ҳифз ас-сиҳҳа» («Табобатда соғлиқни сақлаш ҳақида уржуза») деб юритилади. Эргин кўрсатишича, асар қўлёзмаси икки варақ, 15 байт.¹¹⁵ Қанавотий буйича¹¹⁶ 151 байт (яъни 302 мисра). Маҳдавий кўрсатишича эса, Аё Сўфия кутубхонасидаги (инв. № 4849) нусха 15 байт,¹¹⁷ Берлин каталогига кўрсатилишича, бу асардан 13 байти сақланиб қолган, холос.¹¹⁸ Асар қўлёзмалари Берлин, Эскуриал, Истанбул, Лейденда мавжуд. Асар соғлиқни сақлаш масалаларига бағишланган тиббий насиҳатлардан иборат,¹¹⁹ каталогларда унинг аввалги ва сўнги байтлари намуна сифатида келтирилган. Унинг аввалги байтида муаллиф: «Менинг барча ўғитларимни эшитиб ол ва унга амал қилгил, чунки тиббиёт мана шу сўзларим матнида тўпланган»,¹²⁰ дейди.

«Уржуза фи-т-ташриҳ» («Анатомияга доир уржуза»). Қанавотийнинг кўрсатишича,¹²¹ бу асарнинг Ватикандаги нусхаси 89 байтдан (178 мисра) иборат, Дамашқ Академияси қошидаги Зоҳирия кутубхонаси фондида (инв. 5064) ҳам бир нусхаси мавжуд бўлиб, у 64—72-варақлар ичида.¹²² Асар инсон анатомияси тавсифи ва унинг хусусиятларига бағишланган.

«Уржуза фи васоё Буқрот» («Буқрот — Гиппократ васиятларига бағишланган уржуза»). Асар Берлин қўлёзмасига кўра 93 байт¹²³ (яъни 186 мисра шеър), Британия музейида сақланаётган қўлёзмага (инв. № 893; 93—96-варақлар) кўра, Гиппократнинг ўлимга далил бўладиган йигирма беш масаласига бағишланган.¹²⁴

¹¹³ Қанавотий, Уша асар, ўша бет.

¹¹⁴ Қанавотий, Уша асар, 179-бет, № 119.

¹¹⁵ Эргин, Уша асар, 5-бет, № 18.

¹¹⁶ Қанавотий, Уша асар, 177-бет, № 117.

¹¹⁷ Маҳдавий, Уша асар, 26-бет, № 16.

¹¹⁸ Қанавотий, Уша асар, 177-бет.

¹¹⁹ Эргин, Уша асар, 5-бет.

¹²⁰ Қанавотий, Уша асар, 177-бет.

¹²¹ Қанавотий, Уша асар, 171-бет, № 112; Маҳдавий, Уша асар, 26-бет, № 18.

¹²² Қанавотий, Уша асар, 430-бет.

¹²³ Қанавотий, Уша асар, 180-бет, № 120; Маҳдавий, Уша асар, 27-бет, № 19.

¹²⁴ Қанавотий, Уша асар, ўша бет.

Асарнинг келтирилган сўнги байтида муаллиф дейди: «Бу жумлаларнинг ҳаммаси Буқрот Ҳакимдан сақланиб қолган, сен унга эътибор бергил, қурбинг келса, уларни ёдингда сақлаб қолгил, шунда тиббиётнинг юқори мансабига эришган бўласан».¹²⁵

«*Уржуза фи мужарработ*» («Тажрибадан ўтган нарсалар ҳақида уржуза»). Маҳдавийнинг кўрсатишича, бу асар байтлари сони 120 та (яъни 240 мисрали шеър).¹²⁶ Асарнинг қўлёзмалари кенг тарқалган. Истанбул университетига қўлёзма (инв № 4005) 15 варақдан иборат¹²⁷.

Асарда юлдузлар ҳаракати ва йил мавсумларида саломатлик учун қилинадиган зарур ишлар, даволар ҳақида фикр юритилади. Унда маъданлар, ҳайвонлар ва ўсимликлардан олинадиган дориларни тажрибада синалганлари ҳақида йўл-йўриқлар кўрсатилган.¹²⁸ Бу асар босилмаган, унинг қўлёзма нусхалари Шарқ қўлёзмалари сақланадиган дунёнинг кўп маданий марказларида сақланади. Асар аввалида муаллиф: «Назм билан яхши ишларни бошладим, мен унда узоқ вақт ичида ўтган тажрибаларни эслатиб кетаман, у нарсалар асли табиий ҳолатда ҳам, хусусий ҳолатда ҳам бўлиши мумкин. Бу нарса ҳаммага умумий бўлиши ҳам мумкин, ҳар бир кишига махсус бўлиши ҳам мумкин».¹²⁹ дейди.

«*Уржуза фи-л-боҳ*» («Алоқа ҳақида уржуза»). Бу асар «Алоқа қувватининг тушиб кетиши» деб ҳам ном олган.¹³⁰ Эргин сўзига кўра, бу асарнинг Ваҳбий кутубхонасида сақланаётган нусхаси (инв. № 1407) 30—31 варақдан иборат.¹³¹

Ибн Сино бу мавзуда махсус рисола ҳам ёзган.¹³² У бу борада одамларга айтмоқчи бўлган гапларини назм йўли билан ҳам баён этган.

«*Даф ал-мадор*» («Зарарларни йўқотиш»). Ибн Синонинг «Қонун»дан олдин ёзилган тиббий рисолаларидан бири «Дафъ ал-мадор ал-куллия ан-ал-абдон ал-инсония...» («Инсон баданида етишган барча зарарларни йўқотиш ҳақида рисола») деб аталади. Бу рисоланинг номи узун бўлганлиги учун кўпинча «Дафъ ал-мадор ал-куллия», ё «Дафъ ал-мадор» деб юритилади. Унинг ўзбекча номи юқорида нашри зикр қилинган китобда келтирилганидек, «Тадбирда йўл қўйилган ҳар хил хатоларга қарши чора кўриш орқали инсон баданида етишган турли зарарларни йўқотиш»¹³³ ҳақида рисоладир.

¹²⁵ Қанаботий, Уша асар, ўша бет.

¹²⁶ Маҳдавий, Уша асар, 27-бет, № 20.

¹²⁷ Қанаботий, Уша асар, 172-бет.

¹²⁸ Эргин, Уша асар, 4-бет, № 14.

¹²⁹ Қанаботий, Уша асар, 171-бет, № 113.

¹³⁰ Қанаботий, Уша асар, 176-бет, № 116.

¹³¹ Эргин, Уша асар, 4-бет, № 17; Қанаботий, Уша асар, ўша бет.

¹³² Эргин, Уша асар, 38-бет, № 173; Қанаботий, Уша асар, 215-бет, № 143; Маҳдавий, Уша асар, 52-бет, № 39.

¹³³ Талабов Э., Ибн Сино, Соғлиқни сақлашга доир рисоалар, таржимон муқаддимаси, 15-бет.

Ибн Сино бу асар муқаддимасида келтиришига қараганда, уни муаллиф Хоразмшоҳ вазири Абу-л-Ҳасан Аҳмад ибн Муҳаммад ас-Саҳлий илтимоси билан ёзган кўринади. Бу хусусда муаллиф рисола муқаддимасида ёзади: «...Шайх Абу-л-Ҳасан Аҳмад ибн Муҳаммад ас-Саҳлий жаноблари менга юксак илтифот кўрсатиб, ўз яқинлари қаторига қўшгач, берган илмий буйруқларидан бирида инсон баданига етишган турли зарарларни йўқотиш борасида бир китоб тузишга амр қилди. Чунки у тиббий китобларни диққат билан қараб чиққанида шу нарса маълум бўлибдики, уларда асосий эътибор [кишиларни] зарарли ишлардан сақлашга қаратилиб, ўзини тия олмайдиган ва буюрилган нарсаларнинг тескарисини қиладиган одамлар дучор бўлиб қоладиган (ҳолатларнинг) тадорикини кўриш тўғрисида ҳеч нарса айтилмаган экан. Унинг олий мақом буйруғини жон-дил ва итоат ила қабул этдим».¹³⁴

Чиндан ҳам вазир ас-Саҳлий илм-маърифатли киши бўлиб, Хоразмда жамланган олим ва фозилларга ғамхўрлик қилган, моддий ва маънавий томондан рағбатлантирган, қўллаб-қувватлаган. Ибн Сино Хоразмда 1005-1011 йилларгача яшаган кезларида у вазирга атаб бир неча рисоалар ва мантиқ ҳақида поэма ёзиб тақдим этади. Демак, у бу асарини ҳам вазир тавсияси билан ёзган бўлиб чиқади.

Асарда гигиенанинг умумий ва назарий масаласига, муҳит, ҳаво, ҳаммом, овқатланиш, ичимлик ва минерал сувлар, бадан-тарбия каби масалаларга тўхталади. Бу ерда муаллиф шароб, бўза каби ичимликлар ҳақида ўз фикрларини келтиради. Рисола, муаллиф тақсимотича, етти мақолага бўлинган. Унда юз берадиган хатоликлар, об-ҳаво, ҳаммом, таом, ичиладиган нарсалар, ҳаракатлар ва баданин ортиқча нарсадан бўшатиш каби масалалар ҳақида фикр юритилади.

Бу рисола форсчага ҳам таржима этилган, унинг Британия музейида сақланадиган форсча нусхасида таржимони кўрсатилмаган, унинг 1310/1884 йили Деҳлида босилган форсчасини Ҳусайн ал Жобир ал-Ансорий таржима қилган.¹³⁵ Бу асар 1547 йилда лотинчага ҳам таржима бўлган.¹³⁶

«Дафъ ал-мадор»нинг арабча матни 1305/1879 йили Қоҳирада нашр этилган. Бу Ибн Сино соғлиқни сақлаш борасида диққатга сазовор асарларидан биридир.¹³⁷

Булардан ташқари, Ибн Сино яна анчагина тиббий рисоалар таълиф қилган. Булар рисола, қўлланма — мақола деб юритилиб, муаллиф уларни турли муносабатлар билан ёзган: тиббий маслаҳат сўраган дўстлари илтимосига кўра ё унга берилган саволларга жавоб тарзида ёзилган. Биз бу ерда Ибн Сино қаламига ман-

¹³⁴ Талабов Э., Уша асар, 41-бет.

¹³⁵ Маҳдавий, Уша асар, 115-бет; Талабов Э., Уша асар, 16-бет.

¹³⁶ Маҳдавий, Уша асар, ўша бет.

¹³⁷ Қўшимча маълумот олиш учун яна қаранг: Мирзаев С., Уша асар, 32-бет, № 102.

суб бу кичик рисодалар ҳақида маълумот бериб ўтдик. Аммо шуни ҳам айтиш керакки, бу келтирилган асарлар билан Ибн Синонинг бу мавзуга доир асарлари рўйхати тугаб қолмайди; вақт ўтиши билан олимлар қўлёзмалари ўрганилиб, янги-янги асарлари кашф қилинмоқда. Ибн Синонинг кичик тиббий рисодалари қуйидагилар:

«Рисола фи ҳифзи сиҳха» («Соғлиқни сақлаш ҳақида рисола»). Ибн Сино соғлиқни сақлаш масаласига бағишлаб махсус рисола ёзган.¹³⁸ Аммо олимнинг бу масалага доир фикрлари унинг ранг-баранг асарларида сақланиб келмоқда.

Дастлаб шуни ҳам айтиш керакки, Ибн Синонинг гигиена-соғлиқни сақлаш борасидаги қарашлари асосан унинг табобат соҳасида энг йирик китоби «Тиб қонунлари»да баён этилган. Бу асар биринчи китобининг учинчи қисми худди шу масалага бағишланган. Муаллиф бу масалага тегишли барча фикр-мулоҳазаларни атрофлича баён этишга ҳаракат қилган. Шу билан бирга, Ибн Синонинг бу тўғрида айтмоқчи бўлганлари яна унинг турли-туман рисодаларида ўз ифодасини топган. «Қонун»дан олдин ёзилган Ибн Сино тиббий таълифлари келажакда йирик асар ёзиши учун унга бир машқ вазифасини ўтаган. Бу тўғридаги илк шеъринг дostonлари — уржусалар, қасидалар ҳамда унинг қаламига мансуб бўлган бошқа барча тиббий асарлар ҳам унга шу хизматни ўтаган дейиш мумкин.

Библиографик китобларда «Соғлиқни сақлаш рисоласи» 13 бобдан иборат деб кўрсатилади.¹³⁹ Унинг 17 боблик нусхаси ҳам мавжуд.¹⁴⁰ Бу асар қўлёзмалари нусхалари дунёнинг кўп кутубхоналарида сақланмоқда.¹⁴¹ Китобда муаллиф иссиқлик, совуқлик, ҳўллик ва қуруқлик ҳақида фикр юритиб, буларнинг бири-бири билан бирикиши натижасида тўрт элемент пайдо бўлиши ҳақида гапиради. Чунончи, иссиқ ва қуруқлик бирикиши билан олов пайдо бўлади. Иссиқлик ва ҳўлликдан ҳаво, совуқлик ва ҳўлликдан сув, совуқлик ва қуруқликдан тупроқ пайдо бўлади.

Ибн Сино бунда кишиларнинг ювиниш, ҳаммомга тушиш, баданни покиза тутиш, бадантарбия масалаларига алоҳида эътибор беради. Шу билан бирга, у ейиладиган, ичиладиган нарсалар; овқатланиш, зулуклар ёрдами билан ортиқча қонни олдириш, уйқу каби масалалар ҳақида фикр баён этади.

«Сиёсат ал-бадан». Ибн Синонинг тиббиётга оид асарлари орасида «Сиёсат ал-бадан ва фадойил аш-шароб» («Баданни идора қилиш сиёсати ва шаробнинг фазилатлари») асари ҳам бўлган. Қанавотий сўзига қараганда,¹⁴² бу асар ҳажми икки, уч, беш

¹³⁸ Нафисий С., Уша асар, 17-бет, № 218; Мирзаев С., Уша асар, ўша бет, № 137.

¹³⁹ Қанавотий, Уша асар, 182—183-бетлар, № 126. Маҳдавийда бу асар 13 бобу бир кириш қисмидан иборат (75-бет).

¹⁴⁰ Талабов Э., Уша асар, 10-бет.

¹⁴¹ Маҳдавий, Уша асар, 75-бет; Қанавотий, Уша асар, 183-бет.

¹⁴² Қанавотий, Уша асар, 188—189-бетлар. Турк олими Эргин эса олти саҳифа, дейди. Эргин, Уша асар, 21-бет, № 100.

варақча бор. Бу рисоланинг бир нусхаси Ўзбекистон ССР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти китоб фондида сақланаётган 2385 рақамли қўлёзма ичида (X, 183 а варақ) мавжуд бўлиб, шу қўлёзма асосида ўзбекчага таржима қилинган. Бунда рисола «Сиёсат ал-бадан» деган ном билан келган. Унда шароб ичиш натижасида пайдо бўладиган кайфиятлар, маст кишида юз берадиган ҳолатлар, шаробнинг заҳарлик хусусияти, агар кўп истеъмол этилса юз берадиган ўзгаришлар, кўп истеъмол қилинаверилса бора-бора заҳар ҳам овқат ҳисобига ўтиши мумкинлиги тўғрисида гапирилади. Ибн Синонинг бу рисолалари унинг «Тиб қонунлари» асаридан илгари яратилган таълифларидан ҳисобланади.

Бу рисола баъзан «Рисола ал-ҳамрия ва сиёсат ал-бадан» деб ҳам юритилади¹⁴³. Унинг ўзбекча таржимаси «Баданни идора қилиш, шаробнинг фазилатлари ва унинг зарарлари» номи билан нашр этилган.¹⁴⁴

«Мақодир аш-шаробот мин ал-адвия ал-муфрада ва дафъ мазорриҳо» («Содда дориларни ичиш миқдорлари ва унинг зарарини қайтариш»). Ибн Синонинг бу асари қўлёзмаси Берлин кутубхонасида мавжуд (инв. № 6412) 54—60 варақларда.¹⁴⁵ Бу асарни Ҳазмий туркчага таржима қилган.¹⁴⁶

«Тадбир манзил ал-аскар» («Аскар турар жойларнинг чоралари»). Урта асрларда аскарларни жойлаштириш масаласига катта эътибор берилган. Чунки бундай ҳолларда ҳар хил офат-касалликлар пайдо бўлган. Шунинг учун Ибн Сино бу мавзуда ҳам асар ёзган. Бу асар қўлёзмалари дунёнинг кўп шаҳарларида мавжуд, бу ҳақда Эргин,¹⁴⁷ Қанавотий,¹⁴⁸ Маҳдавий¹⁴⁹ библиографияларидан маълумот олиш мумкин. Бунда у ёз ва қиш мавсумларида аскар қароргоҳлари, иссиқ-совуқ кезларда жой танлаш каби қилинажак ишлар, озиқ-овқат, айниқса, касаллик юз берса кўриладиган чораларга тўхталади.¹⁵⁰

Ибн Сино, айниқса, оила, уй-жой қуриш масаласига жиддий қараган. Муҳаммад Нажмий Занжоний алломанинг «аш-Шифо» асаридан бу масалага тегишли ўринларини ва «Тадобир ал-манзил ав ас-Сиёсат ал-аҳлия» («Уй-жой қуриш чоралари ёки оила сиёсати») асаридан бу масалага доир жойларини тўплаб, арабчадан форсчага таржима этиб, 1930 йили Техронда нашр этди.¹⁵¹

¹⁴³ Қанавотий, Уша асар, 188-бет; Маҳдавий, Уша асар, 124-бет, № 83.

¹⁴⁴ Талабов Э., Уша асар, 37—38-бетлар.

¹⁴⁵ Қанавотий, Уша асар, 217-бет, № 147; Маҳдавий, Уша асар, 220-бет, № 112.

¹⁴⁶ Анвар Суҳайл, Уша асар, 71-бет.

¹⁴⁷ Эргин, Уша асар, 8-бет, № 37.

¹⁴⁸ Қанавотий, Уша асар, 306-бет, № 252.

¹⁴⁹ Маҳдавий, Уша асар, 57-бет, № 46.

¹⁵⁰ Эргин, Уша асар, ўша бет.

¹⁵¹ Мирзаев С., Уша асар, 24-бет.

«Ал-Масоил ал-маъдуда» («Саноқли масалалар» ёки «Бир неча савол»). Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти китоб фондида (инв. № 9770) сақланаётган бу қўлёзма (5 ыарақ, I б—5 а) 1717 йилда кўчирилган бўлиб, унда тибга оид ўн бешта саволга Ибн Сино томонидан жавоб берилган.¹⁵² Жавобларда оғриққа олиб келувчи шишлар ва уларнинг турлари, инсонда соғлиқ билан касаллик ҳолатлари, ташналик сабаблари каби саволларга маслаҳатлар берилган.¹⁵³

«Дастури тиббий» («Тиббий қўлланма»). Ибн Синонинг бу асари қўлёзмалари ҳақида Эргин,¹⁵⁴ Қанавотий,¹⁵⁵ Маҳдавий¹⁵⁶ библиографияларида маълумот берилган. Эргиннинг келтиришича, бу асар ҳажми 6 саҳифа, унда табобатда энг дастлаб билиш лозим бўлган нарсалар ҳақида фикр юритилади. Чунончи, тез ва шошилинч суръатда даволаш зарур бўлган касалликлар, уларга қўлланиладиган дори-дармонлар, хаста кишининг яшаш шароити, ёши, одати, қуввати каби масалалар ҳақида гапирилади.¹⁵⁷

«Ал-Ағзия ва-л-адвия» («Ғизолар ва дорилар»). Бу асарнинг бир қўлёзма нусхаси Истанбулнинг Аё Сўфия кутубхонаси (инв. № 4849)да мавжуд бўлиб,¹⁵⁸ номига кўра озиқ-овқат ва дорилар ҳақида фикр юритилади, қўлёзма 131 б 132 б ыарақлардан иборат.¹⁵⁹

«Рисола фи-с-сиканжубин» Ибн Синонинг бу асари қўлёзмаларига кўра, ундан кўп фойдаланилган кўринади. Зеро, унинг қўлёзмалари Қоҳира, Истанбул, Техрон, Табриз ва Тошкентда мавжуд.¹⁶⁰ Бу рисола 1547 йили лотинчага таржима этилган. У «Сиканжубин деб аталадиган ичимликнинг фойдалари» («Манофиъ аш-шароб ал-мусаммо сиканжубин») деб ҳам аталади.¹⁶¹ Бу асар қўлёзмасининг бир нусхаси Тошкентда, ЎзССР Фанлар академияси Шарқшунослик институти фондида сақланади (инв. № 2572/XXI).¹⁶²

¹⁵² СВР, VI, Тошкент, 1953, с. 147—148, № 4341.

¹⁵³ Қанавотий, Уша асар, 217-бет, № 146; Маҳдавий, Уша асар, 296-бет, № 225. Муҳаммад Сувайсий Ибн Синонинг «Ишруна масъала тиббия сааллаҳу анҳо баъд аҳл ал-аср» («Ибн Синодан замондоши сўраган йигирма масала») деган асари борлигини ёзади. М. Сувайсий, Рисолат ал-алвоҳия, 11-бет. У. И. Қаримов бу асар Ибн Синога нисбат бериладю, лекин уники эканлиги шубҳали, деб кўрсатади. Қаранг: Ибн Сино минг йиллиги тўплами, 146-бет.

¹⁵⁴ Эргин, Уша асар, 16-бет, № 75.

¹⁵⁵ Қанавотий, Уша асар, 184-бет, № 128.

¹⁵⁶ Маҳдавий, Уша асар, 113-бет, № 73.

¹⁵⁷ Эргин, Уша асар, ўша бет.

¹⁵⁸ Эргин, Уша асар, 6-бет, № 25.

¹⁵⁹ Қанавотий, Уша асар, 180-бет, № 121; Маҳдавий, Уша асар, 41-бет, № 31.

¹⁶⁰ Эргин, Уша асар, 21-бет, № 98; Қанавотий, Уша асар, 188-бет, № 132; Маҳдавий, Уша асар, 123-бет, № 81.

¹⁶¹ Маҳдавий, Уша асар, 123-бет.

¹⁶² СВР, V, Тошкент, 1960, 286-бет, № 3954.

«Китоб ал-қуланж» («Йўғон ичак касаллиги ҳақида китоб»). Ибн Синонинг шогирди ал-Жузжоний ёзишича, олим бу асарини Ҳамадонда қамалиб ётган кезлари ёзган. Асар 414/1023 йил атрофида ёзилган.¹⁶³ Асар уч мақоладан иборат: 1) ичаклар анатомияси ва уларнинг фойдалари, 2) қуланж касали моҳиятини билиш масаласи, унинг қисмлари, сабаблари ва ҳар бир қисм аломатлари, 3) қуланж дардини даволаш йўллари. Бу ердаги ҳар бир мақола яна бир неча фаслларга бўлинади.¹⁶⁴

«Ал-Фасд» («Қон томирлари»). Ибн Синонинг бу рисоласи инсон танасида мавжуд 43 та қон олинадиган томирга бағишланган. Унда бу хил томирларнинг номлари, уларни организмда жойлашган ери, қайси вақтда уларнинг қайсинисидан қон олиниши кераклиги ва, ниҳоят, томирдан қон олингач, уларни даволаш ва дори-дармон бериш тўғрисида фикр юритилади.¹⁶⁵

Бу асарнинг қўлёзма нусхалари ҳам кўп бўлиб, манбаларда «Фи уруқ ал-мафсуда» («Қон олинадиган томирлар») деб ҳам юритилади.¹⁶⁶

1955 йили бу асарни турк олими Ҳазмий турк тилига таржима қилиб нашр эттирди.¹⁶⁷

Ўрта аср табобатида киши организмда қон кўп йиғилган бўлса, ортиқча қонни олиб ташлаш расм бўлган.¹⁶⁸ Ибн Сино «Қонун»ида ва «Тиббий дoston» («Уржуза»)да томирдан қон олиш масаласига тўхтаб, қайси вақтда қайси томирдан қон олиш зарурлиги ҳақида анчагина фикр баён этган. Ибн Сино ушбу рисоласида бу масалага батафсил тўхтайти.

«Ан-Набз» («Томир уруши ҳақида»). Бу асар бош қисмида ёзилишича, муаллиф уни Алоуддавла топшириғи билан бажо келтирган. Унда Ибн Сино, томир уриши ҳақида барча масалаларни ўз ичига қамраб олган бир китоб таълиф қилишга амирдан фармон келгани ва шунга мувофиқ асарни форс тилида ёзганини айтиди.¹⁶⁹ Ал-Жузжоний ҳам Ибн Сино асарлари рўйхатини келтирганида бу асарни «Мухтасар фи набз би-л-ажамия» («Томир уриши ҳақида қисқа форсча китоб») деб атайди.¹⁷⁰ Асар форс тилида икки бор — 1317/1900 ва 1330/1912 йилларда Техронда босилиб чиқди.¹⁷¹ Бу асар қўлёзмалари ҳам кенг тарқалган.¹⁷²

¹⁶³ Ал-Жузжоний, Ибн Сино ҳақида, 10-бет.

¹⁶⁴ Маҳдавий, Уша асар, 198—199-бетлар, № 101.

¹⁶⁵ Эргин, Уша асар, 27-бет, № 125.

¹⁶⁶ Қанавотий, Уша асар, 190-бет, № 136; Маҳдавий, Уша асар, 186-бет, № 95; Эргин, Уша асар, ўша бет.

¹⁶⁷ Суҳайл Анвар, Уша асар, 36-бет. Туркча матн 39—48-бетларда chop этилган.

¹⁶⁸ Суҳайл Анвар, Уша асар, 37-бет.

¹⁶⁹ Маҳдавий, Уша асар, 225-бет, № 117.

¹⁷⁰ Ибн Аби Усайбиа, Уша асар, 6-бет; Ал-Жузжоний, Ибн Сино ҳақида, 9-бет, № 30.

¹⁷¹ Маҳдавий, Уша асар, ўша бет.

¹⁷² Қанавотий, Уша асар, 218-бет, № 149; Маҳдавий, Уша асар, ўша бет.

«Тадбир ал-мусофирийн» («Саёҳат қилувчилар чоралари»). Ибн Сино бу рисоласида ўзининг «Қонун» ва «Тиббий уржуза»-сида қайд этган фикрларини батафсилроқ баён этади. Бунда муаллиф қуруқлик ё денгизда қилинадиган саёҳатларда ўзни қандай тутиш зарурлиги, айниқса, кўзни қорнинг оқ рангидан сақлаш, совуқ кезларда қўл-оёқни аёздан сақлаш тадбирлари ҳамда бу вақтларда ейиш ва ичиш масаласи ва йўл азоби роҳат-сизликларида кўриладиган чораларга тўхтайди.¹⁷³ Бу асарни 1955 йили Истанбулда Ҳазмий турк тилига таржима этиб нашр қилган.¹⁷⁴

«Ал-Ҳиндибо» («Сачратқи ўти»). Бу асар «Рисола фи амр ал-Ҳиндибо» («Сачратқи ўтининг иши, яъни таъсири ҳақида рисола») деб ҳам юритилади. Муаллиф унда сачратқининг турлари, фойдаланиш йўллари, ишлатилганда яна доривор ўсимликларни қўллаш, дори-дармон ишлатиш зарурлиги ҳақида фикр баён этади.¹⁷⁵ Бу асар қўлёзмалари анча тарқалган. Истанбул кутубхоналарида сақланаётган 11 та нусха асосида Килисли Рифаът танқидий матн тузган ва 1955 йили унинг арабча матни билан туркча таржимаси нашр этилган.¹⁷⁶

«Ар-Рисола ал-алвоҳия фи-л-адвият ал-муфрада» («Содда дорилар ҳақида лавҳалар рисоласи»). Бу асар номи Ибн Сино асарлари ҳақидаги каталогларда учрамайди. Аммо тасодифан 1954 йили Париж китоб бозорида топилган бу қўлёзма 58 варақдан иборат бўлиб, 650/1252 йилда кўчирилган. Кейин у Тунисга келтирилган, у ерда 1975 йили нашр этилган.¹⁷⁷ Матн аввалида «Рисола файзия» деб ҳам ёзилган.¹⁷⁸

Асар содда дорилар, унинг аъзо ва касалликларга таъсири, фойда-зарари ҳақида баҳс этади. Бу ерда «лавҳа»— бўлим, боб, қисм маъносига эришади. Шу жиҳатдан бир-бирига ўхшаш дорилар туркумига ажратилган. Шу тариқа рисола 149 лавҳадан иборат. ЎзССР Фанлар академияси Шарқшунослик институти фондида Ибн Синога нисбатан берилган «Китоб ал-алвоҳ» деган асар бор (инв. № 1356/XVI). Бу қўлёзма 1252/1837 йили кўчирилган, ҳажми бир варақ (226 а-б), лекин унинг мазмуни дуолардан иборат.¹⁷⁹ Бу қўлёзмага тавсиф ёзганларнинг фикрига кўра, бу асар асос-

¹⁷³ Эргин, Уша асар, 8-бет; № 36; Қанавотий, Уша асар, 306-бет, № 251; Маҳдавий, Уша асар, 56-бет, № 45.

¹⁷⁴ Суҳайл Анвар, Уша асар, 77—78-бет. Бу рисоланинг туркча таржимаси Суҳайл Анварнинг номи юқорида келган асарининг 77—78-бетларида чоп этилган.

¹⁷⁵ Эргин, Уша асар, 48-бет, № 223.

¹⁷⁶ Суҳайл Анвар, Уша асар, 5-бет. Рисоланинг туркча таржимаси 10—17-бетларда, арабча матн 18—23-бетларда келган. Бу асар қўлёзмалари ҳақида яна қаранг: Эргин, Уша асар, ўша бет; Қанавотий, Уша асар, 218-бет, № 150; Маҳдавий, 254—255-бетлар, № 131; Мирзаев С., Уша асар, 39-бет, № 63.

¹⁷⁷ Абу Али ибн Сино, ар-Рисолат ал-алвоҳия, таҳқиқ *Муҳаммад Сувайсий*, муқаддима, 16—17 саҳ.

¹⁷⁸ Абу Али ибн Сино, Уша асар, 19-бет.

¹⁷⁹ СВР, IV, № 3400, с. 405.

сиз равишда Ибн Синога нисбат берилган.¹⁸⁰ Лекин Тошкентда мавжуд бу қўлёзманинг бундай ном билан аталиши ва Тунисда бу номдаги тиббий асарнинг нашр этилиши Ибн Синони бундай асар ёзганидан дарак беради. Тошкентдаги бу қўлёзма мазмунига қараганда, у ҳеч Ибн Синоники бўлиши мумкин эмас. Бу балки котиблар хатоси туфайли юз берган бўлиши мумкин; қўлёзмага китоб номи — сарлавҳа ёзилиб, кейин матн бутунлай ёзилмасдан тушиб қолган ё бошқа бирор ҳодиса юз берган. Ҳар қалай, бу ерда асар номидан бўлак олимга тааллуқли ҳеч нарса йўқ.

«*Ҳисб ал-бадан*» («Бадан семизлиги») Ибн Синога нисбат берилган бу рисола аввалида «Муҳаққиқлар султони, мудаққиқлар яхшиси Абу Али ибн Сино таржимаси»¹⁸¹ деб ёзилган. Аслида бу асар юнон олими Галенга тегишли бўлиб, Ибн Сино бу рисолага шарҳ боғлаган. Унда бадан саломатлигини ниҳоятда яхшиланиши учун кўриладиган чоралар ҳақида фикр юритилади.¹⁸²

«*Рисола фи-р-радд ила китоб Аби-л-Фараж ибн ат-Таййиб*» («Абу-л-Фараж ибн ат-Таййиб китобига раддия рисоласи»). Ийрик табиб ва ҳаким Абу-л-Фараж ибн ат-Таййиб (вафоти 435/1043) аслида Ибн Синонинг устоди Абу Абдуллоҳ ан-Нотилийнинг тиббиётда устоди бўлган.¹⁸³ Бу кишининг табобатдаги баъзи қарашларига Ибн Сино қарши чиқиб, рисолада уларни баён этган. Рисола нашр этилмаган, унинг 11 нусхаси мавжуд, ҳажми 4 варақдан иборат.¹⁸⁴

«*Масоил Ҳунайн*» («Ҳунайн масалалари»). Бу рисола Ибн Синодан олдин ўтган машҳур олим ва таржимон Ҳунайн ибн Исҳоқнинг табобатга оид фикрларини шарҳлашга бағишланган бўлиб, баъзилари раддия тарзида ёзилган. Ибн Сино бу рисоласида Ҳунайн билан бирга Гален қўйган масалаларга ҳам фикр билдиради, бу олимлар ибораларини келтириб, уларга жавоб беради.¹⁸⁵

«*Ар-Радд ала мақола аш-Шайх Аби-л-Фараж ибн Аби Саид ал-Ямомий*» («Шайх Абу-л-Фараж ибн Абу Саид ал-Ямомий мақоласига раддия»). Бу асарнинг бошқача номи ҳам бўлиб, у «Рисола катабаҳо аш-Шайх ар-Раис Аби Али ибн Сино ила-ш-Шайх Аби-л-Фараж ибн Аби Саид ал-Ямомий фи масъала тиббийя дорат байнаҳума» («Шайх ар-Раис Абу Али ибн Синонинг шайх Абу-л-Фараж ибн Саид ал-Ямомий билан иккалови ўрталарида пайдо бўлган тиббий масала бўйича ёзган рисоласи») деб ҳам юритилади.¹⁸⁶

¹⁸⁰ СВР, ўша бет.

¹⁸¹ Қанавотий, Уша асар, 183-бет, № 127; Маҳдавий, Уша асар, 97-бет, № 66.

¹⁸² Бу асар қўлёзмалари ҳақида юқоридаги каталогларда маълумотлар топшиш мумкин. Яна қаранг: Эргин, Уша асар, 15-бет, № 70.

¹⁸³ Каримов У. И., Ибн Сино минг йиллиги тўплами, 133-бет, № 19.

¹⁸⁴ Муфассал маълумот олиш учун қаранг: Каримов У. И., Юқоридаги тўплам, 133—134-бетлар; Маҳдавий, Уша асар, 116 саҳ., № 76.

¹⁸⁵ Эргин, Уша асар, 37—38-бетлар, № 172; Қанавотий, Уша асар, 215-бет, № 144.

¹⁸⁶ Маҳдавий, Уша асар, 114-бет, № 77.

Рисолада дастлаб ал-Ямомий фикри келтирилиб, кейин уларга Ибн Сино жавоб беради. Унда кўринишича, ал-Ямомий Ибн Синонинг бир мақоласини ўқиб, уни нотўғри тушунган, у айтмаган сўзларни Шайхга йўйганига қарши фикрлар баён этган.¹⁸⁷

Бу асар қўлёзмалари мавжуд, лекин ҳали нашр этилмаган, ҳажми 15 varaқ¹⁸⁸.

«*Рисола фи-л-фарқ байна-л-ҳарорат ал-ғаризия ва ал-ғариба*». («Табийй ва четдан келган ҳароратнинг фарқи ҳақида рисола»). Ибн Сино бу масалада «Қонун» асарида ҳам тўхтаган*.

«*Ал-Боҳ*» («Алоқа»). Бу рисола «Тиббий масъала» деб ҳам юритилади. Унинг қўлёзма нусхалари ҳам анчагина тарқалган. Унда асосан 62 ёшга киргач, эркакларнинг кучдан қолиши сабаблари ҳақида берилган саволга Ибн Сино жавоб беради.¹⁸⁹

«*Тадбир сийлон ал-маний*» («Уруғ оқишига қарши чоралар»). Бунда муаллиф бу ҳолни ҳам бир касаллик сифатида олиб, уни даволашга чора буюради¹⁹⁰.

«*Фусул тиббия мустафода мин мажлис ан-назар ли аш-шайх Аби Али ибн Сино*» («Шайх ар-раис Абу Али ибн Сино йиғилишларида баён этилган тиббий нуқталар»). Бу асар «Фусул ат-тиббийёт» («Тиббийёт нуқталари»), «Фи фани ат-тиб» («Табобат санъати ҳақида»), «Фи-р-руҳ» («Руҳлар—пневма ҳақида») каби номлар билан ҳам машҳур.¹⁹¹ Бу асарнинг 14 нусхаси мавжуд,¹⁹² унинг бир нусхаси Ленинград университети кутубхонасида сақланади.¹⁹³

Араб олими Қанавотий «Ибн Сино асарлари библиографияси» китобида унинг тиббий асарларининг 42 таси номини келтиради.¹⁹⁴ Немис олими К. Броккельман бўлса Ибн Синонинг ўттизта тиббий асарлари номини келтиради.¹⁹⁵ Эрон олими Яҳё Маҳдавий бу сонларни қирқ бирга етказди.¹⁹⁶ Саид Нафисий эса Ибн Синонинг тиббийётга оид 60 га яқин асари номини зикр этади.¹⁹⁷ Ўз мулоҳазаларини баён этганлар орасида олим Убайдулла Қаримов Ибн Сино асарларини тематик жиҳатдан тақсимлаб, табиий асарлари сонини қирқта деб кўрсатган эди.¹⁹⁸

¹⁸⁷ Каримов У. И., Юқоридаги тўплам, 134—135-бетлар.

¹⁸⁸ Каримов У. И., Уша асар, 135-бет. Бу ҳақда қўшимча маълумот учун ҳам шу мақолага ҳавола қиламиз.

* Бу ҳақда маълумот олиш учун қаранг: Каримов У. И., Юқоридаги тўплам, 136-бет, № 23; Маҳдавий, Уша асар, 186-бет, № 94.

¹⁸⁹ Эргин, Уша асар, 38-бет, № 173; Қанавотий, Уша асар, 215-бет.

¹⁹⁰ Эргин, Уша асар, 8-бет, № 35; Қанавотий, Уша асар, 181-бет.

¹⁹¹ Эргин, Уша асар, 28-бет; Қанавотий, Уша асар, 190—191-бет.

¹⁹² Маҳдавий, Уша асар, 187-бет, № 96.

¹⁹³ Каримов У. И., Уша асар, 137-бет.

¹⁹⁴ Қанавотий, Уша асар, 181—220-бетлар.

¹⁹⁵ Броккельман К., (тўлдирма), 827—828-бетлар.

¹⁹⁶ Яҳё Маҳдавий, Уша асар, 308—320-бетлар.

¹⁹⁷ Саид Нафисий, Уша асар, 9—27-бетлар.

¹⁹⁸ Каримов У., Буюк аллома, ж-л «Шарқ юлдузи», № 1, 1979, 199-бет.

Сўнги вақтда У. Қаримов «Ибн Синонинг тиббий мероси»¹⁹⁹ деган мақоласини эълон қилди. Бунда у Ибн Синога нисбат берилган 55 та тиббий асарлар рўyxатини келтиради.²⁰⁰ Булардан бизгача етиб келган Ибн Сино асари ичида шубҳа қилинмайдиганлари,²⁰¹ шубҳалилари ҳам бор.²⁰² Шу билан бирга баъзи асарларнинг номларигина етиб келган бўлиб, ўзи етиб келмаган.²⁰³

У. Қаримов келтиришича, Ибн Сино асарлари дейишга шакшубҳа бўлмайдиганлари сони 31 та, шубҳалилари 12 та ва асарнинг номигина етиб келиб, ўзи етиб келмаганлари сони 12 тадир.

Ибн Сино кўп табиб, олимлар ижодига таъсир кўрсатди, ундан кейин ўтган жуда кўп олимлар «Қонун» ва бошқа асарларига шарҳ ҳамда ҳошиялар ёзди, баъзилар эса «Қонун»ни истақларига мослаб қисқартирдилар. Буларнинг бизгача етиб келган нусхалари дунё кутубхоналари қатори Тошкентда, ЎзССР Фанлар академияси Шарқшунослик институти китоб фондида ҳам сақланмоқда.²⁰⁴ «Қонун»га шарҳ ёзганларга Қутбиддин Иброҳим ибн Али ал-Мисрий (вафоти 618/1221), Ибн ан-Нафис (вафоти 687/1288), Қутбиддин Маҳмуд аш-Шерозий (вафоти 710/1310), Ал-Муваффақ ас-Сомрий Абу Юсуф Яқуб ибн Ғаноим (вафоти 681/1282), Амин ад-Давла Абу-л-Фараж Яқуб ибн Исҳоқ ат-Табиб ал-Каркий ал-Масихий (у Ибн ал-Қуфф номи билан машҳур, вафоти 685/1286), Садид ал-Қозаруний (745/1345 йили таълиф қилган), Довуд ал-Антакий (вафоти 1006/1597), Шайх ал-Хўжандий, Нажмуддин Муҳаммад ибн Абдон ад-Дамашкий (вафоти 621/1224) каби олимлар шарҳ-асарларини айтиш мумкин.²⁰⁵

Ибн Сино асарларига ёзилган шарҳ, ҳошия, ўхшатма, қисқартма кабилар Туркия, Миср, Эрон, Ҳиндистон, Англия, АҚШ, Голландия ҳамда Совет Иттифоқидаги кутубхоналарда сақланмоқда. Буюк мутафаккирнинг минг йиллик тўйи муносабати билан дунё кутубхоналарида кўпчилик назаридан четда бўлган асарлар топилши ва нашр этилиши, шубҳасиз. Бундай топилган янги асарлар, бир томондан, Ибн Сино меросини эларо машҳур қилса, иккинчи томондан, инсоният ундан баҳра олиши учун қулай фурсат яратади.

¹⁹⁹ Қаримов У. И., О медицинском наследии Ибн Сины. — «Абу Али ибн Сина. К 1000-летию со дня рождения», Ташкент, 1980, с. 122—149.

²⁰⁰ Ибн Синонинг тиббий асарлари ҳақида қўшимча маълумот олмоқчи бўлганлар У. Қаримовнинг юқоридаги мақоласига мурожаат қилиши мумкин. Рўyxат 125—148-бетларда келган.

²⁰¹ Қаримов У. И., Уша асар, 125—143-бетлар, № 1—31.

²⁰² Қаримов У. И., Уша асар, 143—146-бетлар, № 32—43.

²⁰³ Қаримов У. И., Уша асар, 147—148-бетлар.

²⁰⁴ Мирзаев С., Уша асар, 25—32-бетлар.

²⁰⁵ Ибн Сино, ар-Рисола ал-Алвоҳия, Таҳқиқ Муҳаммад Сувайсий, Тунис, 1975.

ИБН СИНОНИНГ ТАБИИЙ ФАНЛАРГА ОИД МЕРОСИ

Ибн Синонинг табиий фанларни ўзида қамраган энг йирик асари «аш-Шифо»дир. «Аш-Шифо»нинг табиёт қисми саккиз бўлимдан иборат. Ҳар бир бўлимнинг ўзи алоҳида фан ва алоҳида китобдир.

«Аш-Шифо»нинг табиёт қисмига қуйидаги мавзулар кирди:

1. «Ас-Симоъ ат-табиий» («Табиатдан эшитишлар»);¹

2. «Ас-Само ва ал-олам» («Осмон ва олам»)

3. «Ал-Кавн ва ал-фасод» («Борлиқ ва бузилиш». Бу ерда модданинг бор бўлиши ва унинг туси ўзгариб, бошқа тур ва шаклга ўтиши ҳақида гап боради).

4. «Ал-Афъол ва ал-инфиолот» («Таъсир ва таъсирланиш»).

5. «Ал-Маодин ва асор ал-улвия» («Маъдан-минераллар ва метеорология»).

6. «Китоб ан-нафс («Нафс-жон ҳақида китоб»).

7. «Китоб ан-набот» («Ўсимликлар — ботаника китоби»).

8. «Китоб ал-ҳайвон» («Зоология китоби»).

Ибн Сино «аш-Шифо»нинг табиёт қисмини Ҳамадонда яшаган кезларида (1020) бошлаган эди.² Абу Убайд ал-Жузжоний «аш-Шифо»га ёзган муқаддимасида Ибн Сино «аш-Шифо»ни тугатганида қирқ ёшга тўлган эди,³ деб кўрсатади. Аммо баъзи олимлар Ибн Сино Исфаҳонда «аш-Шифо» асарини тугатганида унинг ёши элликлардан ошган эди,⁴ деб кўрсатадилар.

Ал-Жузжоний ёзади: «Мен Шайхга «аш-Шифо» китобини тугатиб берсангиз, деб илтимос қилдим. Шунда Шайх уй эгаси Абу Ғолибдан қоғоз ва сиёҳ келтиришни сўради. У киши айтган нарсасини келтиргач, Шайх ўз дастхати билан йигирма бўлимга яқин қилиб бош масалаларни ёзиб чиқди. Мана шу ерда у асо-

¹ Симоъ — эшитиш, яъни лекция дегани: «ас-Симоъ ат-табиий» — физика фанидан лекциялар маъносида.

² Ибн Аби Усайбиа, Уша асар, 6-бет.

³ Маҳдавий, Уша асар, 129-бет.

⁴ Абдулҳамид Сабра, Ибн Сино ва китоб Уқлидус фи ал-усул, шу китоб муқаддимасига қаранг: Ибн Сино, «аш-Шифо» ал-Фанн ал-аввал мин жумлат ал-илм ар-риёзий, Усул ал-ҳандаса, мурожаа ва тасдир *Иброҳим Мадкур*, таҳқиқ *Абдулҳамид Сабра* ва *Абдулҳамид Лутфий Мазҳар*, ал-Қоҳира, 1976, 3 сах.

сий масалаларнинг ҳаммасини қоғозга тушириб, ҳатто икки кунгача қолиб кетди; шунда у бирорта китобга ҳам қарамади, бирор-та асл манбага ҳам муурожаат этмади, ўша ёзганларининг барчасини ёддан, ўз кўнглидан чиқариб ёзди. Лекин Шайх бош масалалар ёзилган қоғоз дасталарини олдига қўйганча ёзишга тушиб кетди. У шу кўйича сарлавҳалари ёзиб қўйилган ҳар бир масалага назар ташларди-да, уларга шарҳлар ёзиб кетар эди. У ҳар кунни эллик варақдан ёзарди, ҳатто у шу тариқа «аш-Шифо» китобининг табиёт ва илоҳиётини батамом ёзиб тугатди. Бунда фақат «ал-Ҳайвон» ва «ан-Набот» қисмларигина битмай қолган эди».⁵

Ибн Сино бу асарнинг битмай қолган «ал-Ҳайвон» ва «ан-Набот» қисмларини Исфаҳонга келиб таълиф қилди.

Ибн Синонинг «Ас-Симоъ ат-табиий» китоби тўрт мақолага бўлинади. Мақолалар эса фаслларга бўлинган. Бу ерда: I мақола — 15 фасл; II мақола — 13 фасл; III мақола — 14 фасл; IV мақола — 15 фасл. Натижада бу қисмнинг ҳаммаси 57 фаслдан иборат бўлган.

Нима учун Ибн Сино ўз асарини «ас-Симоъ ат-табиий» деб атаган? Асосий сабаби шуки, Ибн Сино барча асарларини ёзишда дастлаб Аристотелдан андоза олган. Аристотель шу номдаги асарини шогирдларига лекция тарзида ўқиган. У Ибн Синога асарлари орқали устоз саналган. Ибн Сино ҳам баъзи асарларини худди устози Аристотель каби атаб қўя қолган. Бу ерда ҳам шундай бўлган. У Аристотелнинг «Физика» асарини ўрганиб, ундаги масалаларни кенгроқ ёритиш ниятида бўлган. Аристотель асари физика фанидан лекциялар маъносида «Физикадан эшитувлар» деб аталган. 1964 йили Қоҳирада Аристотелнинг «Физика» асари ва унинг ўрта асрда қилинган таржимаси ва шарҳлари билан бирга икки жилдада нашр этилган.⁶

Ибн Синонинг «Физикадан эшитувлар» асарининг биринчи мақоласи сабаблар ва табиёт асослари ҳақида баҳс этади. Иккинчи мақолада муаллиф ҳаракатлар ва улар воситасида юз берадиган нарсалар ҳақида фикр юритади. Учинчи мақола эса табиёт — физиканинг ўзигагина хос бўладиган хусусиятларга бағишланган, чунончи, жисмлар бўлинганида юз берадиган ҳолатлар, шу билан бирга оралиқ, ҳаракат, замонлар ҳақида, жисмларнинг томонли ва томонсизлари каби масалалар ҳақида фикр юртилади. Тўртинчи мақолада моддада табиий ҳолатларнинг юз бериши, уларнинг бир-бири билан бўладиган муносабатлари, жинс ва навлар, улар воситасида юз берадиган ҳолатлар, ҳаракатнинг турли-туманлиги ва бошқа масалалар ҳақида гап кетади.

⁵ Ибн Аби Усайбиа, Ўша асар, 6-бет.

⁶ Аристотелис, ат-Табиа, таржамаҳу Исҳоқ ибн Хунайн маа шуруҳиҳу Ибн Самух, Ибн Адий, Матто ибн Юнус, Абу-л-Фараж ибн ат-Таййиб, ҳаққақаҳу ва қаддама лаҳу Абдураҳмон Бадавий, ал-жузъ ал-аввал, Дор-ул-қавмия лит-тибоа ва-н-нашр, ал-Қоҳира, 1964, 1—476 саҳ.; ал-жузъ ас-соний, ал-Қоҳира, 1965, 489—958 саҳ.

«Аш-Шифо»га кирган табиёт фанининг иккинчи бўлими «ас-Само ва-л-олам» асаридир. Бу асар бир мақола ва ўн фаслдан иборат. Асар, асосан, физик ҳодисалар, жисмлар, осмон ва ер ҳақида баҳс этади. Ибн Синонинг бу мавзуда асар ёзишига туртки бўлган Аристотелнинг асари араб тилида «ас-Само» ёки «ас-Само ва ал-олам» деб машҳур бўлган эди.⁷

Аристотелнинг бу асари ва унинг арабча таржимаси ҳақида Ибн ан-Надим ҳам эслаб ўтади. У айтади: Аристотелнинг «ас-Само ва ал-олам» китоби ҳақида гапирилса, у тўрт мақоладан иборат. Бу китобни Ибн ал-Битриқ арабчага таржима қилган эди. Ҳунайн Ибн Исҳоқ (809—873) бўлса уни тузатган. Абу Бишр Матто (941 йилда ҳаёт бўлган) унинг аввалги мақолаларини таржима қилган. Искандар Афрўдўзий бўлса унинг аввалги мақолаларини шарҳлаган, Темистий эса китобнинг ҳаммасини шарҳлаган. Яхё ибн Адий (894—975) ҳам таржима қилган ё тузатган. Бу борада Ҳунайннинг ҳам бир нарсаси бор, у ўн олти масаладан иборат. Бу китобга Абу Зайд ал-Балхийнинг (849—934) Абу Жаъфар ал-Хозин (вафоти 960) ёзган тафсирига битган шарҳи бор⁸.

Аристотелнинг бу асарига кўп шарҳлар боғланди. Ҳатто Ибн Рўшд бу асарга ёзган шарҳида унинг қўлида бу китобнинг ал-Қиндий таржимасидан бўлак ҳеч қандай нусхаси бўлмаганини ёзган эди.⁹ Чунки бу таржимадан кўра Ҳунайн таржимаси дуруст саналар эди. Аммо Абу Наср Форобий ҳам бу асарга шарҳ боғлаган.¹⁰

Форобийнинг бу шарҳлари Ибн Аби Усайбида бошқачароқ номда, у «Аристотелнинг «Осмон ва олам» асарига таълиқ нуқтаи назаридан ёзилган шарҳ китоби» деб аталади.¹¹

Ибн ал-Қифтийда эса Форобийнинг бу асари «Аристотелнинг «Осмон ва олам» китобига шарҳ» деб номланган.

Яна бу асарга шарҳ ёзган муаллифлар қаторига Ибн Сино ҳам киради. Ибн Синонинг бу масалага доир асари бўлиши билан бирга унинг бу масалага доир рисола тариқасида ёзилган жавобларида ҳам бу китобдаги масалалар ўз ифодасини топган. Бу асар Абу Райҳон Беруний саволларига Ибн Сино жавоблари номи билан машҳур.¹²

⁷ Абдураҳмон Бадавий, Аристотелис фи-с-само ва ал-осор ал-ульвия ал-Қоҳира, 1961, ношир сўз бошисига қаранг, 14-бет (абжад ҳарфи билан берилган).

⁸ Ибн ан-Надим, ал-Феҳрист, ал-Қоҳира, 1929, 365-бет; Бадавий, Юқоридаги асар, 15-бет (абжад билан).

⁹ Бадавий, Юқоридаги асар, 20-бет.

¹⁰ Ибн ал-Қифтий, Торих ал-ҳукамо, Липперт нашри, Лейпциг, 1903, 289-бет.

¹¹ Абу Наср Форобий. Шеър санъати, арабчадан А. Ирисов таржимаси, Тошкент, 1979, 55-бет.

¹² «Беруний билан Ибн Синонинг савол-жавоблари», Тошкент, 1950. Таржимонлар М. Абдураҳмонов ва А. Расулев. Масъул муҳаррир С. Муталибов, 1973 йили бу асарнинг иккинчи нашри чиқди. Бу савол-жавоблар «Ўзбекистонда прогрессив ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихига доир материаллар» (Тошкент, 1959) тўпламида босилган (131—142-бетлар).

Бу жавобни Ибн Синонинг ўзи рисола деб атайди. У ёзади: «Бу Абу Райҳон Муҳаммад ибн Аҳмад Берунийнинг Хоразмдан менга юборган масалаларининг жавоби ҳақида ёзган рисоламдир».¹³ Асар муқаддимасида Ибн Сино саволлар моҳиятига тўхтаб ёзади: «Бир неча масалалар сўрабсан, бу масалаларнинг баъзиси Аристотелга қарши қаратилган. У киши «Осмон ва олам» исми асарида ўша масалалар ҳақида сўзлаган эди... Саволларингга жавоб бераман, масалаларни қисқа баён қилишга йўл тутаман. Чунки кўндаланг келиб қолган баъзи машғулотлар¹⁴ ҳар бир масаланинг жавобида керагича сўзни кенгайтиришга имконият бермайди» (4-бет).

Бу савол-жавоблар икки хил: бири «Осмон ва олам» асари ҳақида ўн саволга жавоб, иккинчиси «Физика» китобига доир саккиз саволга Ибн Синонинг жавобидан иборат. Ибн Сино бу асарида физикага оид фанлар билан бир қаторда фалсафий йўсинда ҳам мулоҳаза юритади ва шу муносабат билан ўзининг фалсафий қарашларини баён этади. Ибн Синонинг «Осмон ва олам» асари мундарижасига келсак, у, асосан, физик ҳодисаларга бағишланади. Чунончи, асарда содда ва мураккаб жисмлар, қувват ва уларнинг ҳаракатлари, ҳаракат турлари, жисм ҳолати, фалак ҳаракати, ёритқичлар ҳолати каби масалалар ҳақида баҳс этилади.

Ибн Сино табиётининг учинчи қисми, буни муаллиф учинчи фан деб атайди, «ал-Қавн ва ал-Фасод»¹⁵ китобидан иборат. Бу қисм ҳам бир мақола ва ўн беш фаслдан иборат. Бунда муаллиф Аристотель асарларига илгарилари ёзилган шарҳларни таҳлил қилади, кейин модда ва элементларнинг хусусиятларига тўхтайдди. Чунончи, буғни олсак, у табиат жиҳатидан сув билан ҳаво иккаласига яқин бўлса ҳам, лекин модда сифатида тамоман бошқа нарса; ҳаво қуруқ бўлса ўтга яқин, совуқ бўлса бугга яқин; борди-ю, агар муз эриса сувга, иситилса бугга айланади. Масалан, буғни олсак, у сувдан бошқа нарса эмас, у сочилиб кетадиган бўлади; ғубор билан тутун ҳам сочилиб кетадиган тупроқдан бошқа нарса эмас. Муаллиф бу асарида модда ва унинг бошқа нарсага айланиши, уларнинг жараёни. аввалги модда билан туси ўзгарган модда ўртасидаги фарқ, содда ва мураккаб модда ҳолатлари, жисмларнинг бир-бирига кўрсатадиган таъсири ва ўзгариши каби масалалар ҳақида фикр юритади.

Табиётнинг тўртинчи фани «ал-Афъол ва инфидлот» икки мақоладан иборат. Бунинг биринчиси тўққиз фасл, иккинчиси икки фаслдан тузилган. Буларда муаллиф унсур — элементлар, иссиқлик ва совуқлик, уларнинг қайси бири қай ҳолатда бир-биридан устун келиши, қайси ҳолатда бир-бирининг ўрнини эгаллаши мум-

¹³ «Беруний билан Ибн Синонинг савол-жавоблари», Тошкент, 1973, 4-бет.

¹⁴ Яъни ишлар демоқчи.

¹⁵ «Фасод» — бузилиш деганда модданинг бир шаклдан иккинчисига айланиши, шу жараёнда модданинг дастлабки туси ўзгариб, бошқа тус олиши тушунилади.

кинлиги, уларнинг ҳолатлари, модаларнинг етилиши, ўзгариши, куйиш ҳамда мизож каби масалалар ҳақида мулоҳаза юритади.

«Аш-Шифо»нинг бешинчи фани «ал-Маодин ва ал-осор ал-улвия» деб аталади. Бу ерда олим ёмғир, қор, дўл, чақмоқ, яшин, булут, камалак, думли юлдуз, метеорит, комета кабилар ҳақида ёзган. Шунинг учун асар номи ердан чиқадиган маъданлар ва юқоридан тушадиган жисмлар маъносида «Осмон жисмлари» деб аталган. Бу билан метеорология масалаларини назарда тутмоқчи бўлади. Ҳатто асар матни бошланишидан олдин сарлавҳа остида «Қонотда жони бўлмаган маъдан ва осмон жисмлари ва шунга ўхшаш жисмлар ҳақида ёзилган китоб» дейилган.

Китоб икки мақоладан, ҳар бир мақола олти фаслдан иборат. Биринчи мақолага «Ер юзасида юз берадиган ҳодисалар ҳақида баҳс этиш киради», унда ер билан боғлиқ бўлган ҳодисалар; буғланиш, сув чашмалари, зилзилалар, турли маъданларнинг пайдо бўлиши, ер шарининг аҳволи — бундан мурод обод, яъни яшайдиган қисми ва нообод қисмлари ҳақида фикр баён этилади. Бунда тоғ, водийлар, саҳро ва денгизлар, салқин ва иссиқ, серсув ва камсув жойлар ҳақида гап боради.¹⁶

Иккинчи мақолада эса Ер юзасидаги жонсиз табиат ҳақида фикр юритилади. Ибн Сино бу асарида булутнинг пайдо бўлиши, туман, камалак, шамоллар, момақалдироқ, чақмоқ, яшин, метеоритлар (кавокиб ар-ражм ва наёзик), комета (завог ал-азноб) кабилар ҳақида баҳс этади.¹⁷

Ибн Сино бутун ҳаёти давомида ўрганган ва кўрган, ўтказган тажрибалари асосида, инсон ақлининг куч-қудратига таянган ҳолда геология ва минералогия бобида ҳам ажойиб фикр-мулоҳазаларини қолдирган. Ибн Сино бу хусусда ўз ҳаёти ва мутолааси давомида анчагина маъданларни ўрганган, улар ҳақида маълумотлар тўплаган, уларнинг таркиби, тузилиши, тоғ жинсларининг пайдо бўлиши, вулқонлар ва уларнинг юзага келиши борасида тўплаган маълумотларини бу асарига киритган. Ибн Сино мулоҳазасича, вулқонлар аслида тоғ пайдо бўлиши ва зилзилалар билан боғлиқ. Ўз навбатида, тоғ пайдо бўлишининг ўзи эса оқар сувларнинг ўзига янги йўл топиши ва тоғ устидаги тупроқларни ювиб юбориши натижасидир. Унинг фикрича, зилзилалар туфайли чўкинди жинслар қатламнинг бурмаланиши натижасида тоғ-

¹⁶ Ибн Сино, «аш-Шифо», ат-Табиёт, ал-Маодин ва ал-осор ал-улвия, рожааху ва қаддама лаху Иброҳим Мадкур, таҳқиқ: Абдулҳалим Мунтасир, Саид Зоид, Абдуллоҳ Исмоил, ал-Қоҳира, 1965, 3—32 саҳ.

¹⁷ Араб олими Иброҳим Мадкур бу асарнинг арабча нашрига муқаддима ёзган, Абдулҳалим Мунтасир, Саид Зоид, Абдуллоҳ Исмоиллар бу асар қўлёзмаларини ўрганиб, уни нашрга тайёрлаганлар. Абдулҳалим Мунтасир унга кириш ёзган. Ибн Сино, ўша асар, 35—79 саҳ. Бу асарнинг бир қисмини совет олими А. М. Беленицкий русчага таржима этган. Қаранг: шу а в т о р. Геология — минералогический трактат Ибн Сины, Известия отд. общ. наук АН Таджикской ССР, вып. IV, 1953, с. 41—54.

Бу ерда 41—54-бетларда бу асар ҳақида таҳлил, 45—54-бетларда унинг тоғлар, маъданларнинг пайдо бўлиши ҳақидаги бобларидан парчалар берилган.

лар пайдо бўлган. Ибн Сино бу асариди ернинг геологик жараёнлари ва маъданлар тўғрисида ҳам фикр юритади. Чунончи, тоғлар ва уларни вужудга келтирувчи жараёнлар, ер қиёфасининг ана шу жараёнлар билан боғлиқлиги, уларнинг ўзгариши, сабаблари ҳақида мулоҳаза юритади.

Олим фикрича, тоғларнинг пайдо бўлиши, икки йўл билан юз беради. Ер қатлами кучли зилзила натижасида ёки оқар сувлар таъсирида кўтарилади. Қатламларни ташкил этган жисмлар қаттиқ ё юмшоқ бўлади. Уша юмшоқ жинслар сув ё шамол таъсирида емирилади. Қаттиқ жисмларда бундай ҳодисалар аста-секин бўлади. Ер қатламида ташқи кучларга чидамли жинслардан тоғлар, тепаликлар ва қир-адирлар пайдо бўлади. Унингча, ернинг ички қисмида қандайдир жараёнлар мавжуд ва уларда маълум жинсларнинг эриши ва ё қотиши юз беради.

Зилзиланинг пайдо бўлишига бир неча сабаблар бор. Уларнинг бири газсимон ё оловсимон буғ бўлади. Мана шу буғнинг ўзи ҳаракатга келади, ерни қимирлатади, йўқса уни ҳаракатга келтирадиган бундан кучлироқ бир нарса бўлмайди.

Сувларнинг ер остига сизиб кириши, текис ер четининг ўпирилиши, баъзида тоғ чўққиларининг куч билан қулаши ҳам зилзилга сабаб бўлади. Ибн Сино бу бобда зилзиланинг турлари ва сабабларига тўхтайдди.¹⁸

Олим фикрича, ер юзасининг маълум қисми бир маҳаллар денгиз туби бўлган; замон ўтиши билан геологик жараён оқибатида сув ҳавзалари ўрни ўзгарган. Бир маҳаллар денгиз бўлиб, ҳозир қуруқликка айланган ерларда денгиз ҳайвонларининг тошқотган қолдиқлари сақланиб қолган. У бундай ерларга Куфа (Арабистон ярим ороли), Миср ва Хоразм ерларини киритади.

Ибн Синонинг бу хил фикрларини «аш-Шифо» туркумига кирадиган «ал-Афъол ва л-инфиолот» («Таъсир ва таъсирланиш») асарида ҳам учратиш мумкин.¹⁹

Ибн Сино фикрича, маъданлар тўрт хил бўлади: тошлар, олтингурутли маъданлар, ёнар тошлар ва тузлар. Аввал тоғлар, тошлар юзага келган, сўнгра ўсимликлар ва ҳайвонот дунёси пайдо бўлган. Ибн Сино тоғ ҳосил бўлиш жараёнлари билан боғлиқ ҳолда маъдан конлари мужассамланиши ҳақида тўғри фикр билдирган.

Ўзбекистон олимлари Ибн Синонинг бу соҳадаги хизматларини улуғлаб, ўзлари топган маъданни «Авиценит» деб аташди.²⁰

¹⁸ Ибн Сино, Зилзила тўғрисида, арабчадан Шоикром Шоисломов таржимаси, «Гулистон» журнали, № 3, 1968.

¹⁹ Ибн Сино, ал-Афъол ва ал-инфиолот, Қоҳира, 1969, 209 саҳ.

²⁰ Карпова Х. Н., Конькова Е. А., Ларкин Э. Д., Савельев В. Ф., Авиценит — новый таллиевый минерал, ж-л «Доклады АН УзССР», № 2, 1958, с. 23—25; Конькова Е. А., Савельев В. Ф., О новом таллиевом минерале — Авицените, ж-л «Записки Всесоюзного минералогического общества», ч. XXXIX, вып. 3, М.—Л., 1960, с. 316—320.

«Аш-Шифо» табиат бўлимининг олтинчи қисми «Китоб ан-нафс»дир. Асар беш мақолага бўлинади: I мақола — беш фасл; II мақола — беш фасл; III мақола — саккиз фасл; IV мақола — тўрт фасл; V мақола — саккиз фаслдан иборат.

Ибн Сино нафс — жон масаласига жуда кўп рисоалар бағишлаган. Ибн Синонинг бу таълифига асосий туртки бўлган асар Аристотелнинг «Жон ҳақида»²¹ китобидир. Ибн Синонинг бу асари дастлаб 1305/1887 йили Техронда тошбосмада чоп этилган.²² Бу асарни 1956 йили чехословакиялик шарқшунос олим Ян Бокуш французчага таржима этиб, арабча танқидий матни билан Прагада нашр эттирган.²³ Учинчи бор бу асар 1958 йили покистонлик арабшунос олим Фазлурраҳмон Қоҳирада нашр эттирган.²⁴ Шу билан бирга, Ибн Синонинг нафс ҳақида унинг «ан-Нажот» қисмига кирган бўлими лотин ва инглиз тилларига таржима қилиниб нашр этилган.²⁵ Ундан ташқари, бельгиялик олима Ван Рит ҳам бу асарнинг лотинча таржимасини арабча оригиналга солиштириб чиқиб, унга кўп тузатишлар киритган ва Қоҳирада нашр эттирган (1968—71).²⁶ Бу асарни Қанавотий ва Саид Зоидлар ҳам мавжуд нусхаларини бир-бирига солиштириб, унинг танқидий матнини тайёрлаб 1975 йили Қоҳирада нашр этишди.

Ибн Сино «аш-Шифо» муқаддимасида гапни ўсимлик ва ҳайвонот оламига бурганлигини айтади.²⁷ Биз бу ерда, аввало, дейди олим ушбу асарида, нафс наботий ва ўсимликлар ҳақида, кейин эса ҳайвоний нафслар ва ҳайвонлар ҳақида, ундан кейин эса инсоний нафс ва инсонларга тўхтаб ўтамиз,²⁸ дейди. Ибн Сино ёзади: «Мана буларнинг ҳаммаси олтинчи фанга киради. Ундан сўнг еттинчи фанни ўқиймиз, бу эса ўсимликлар аҳволига бағишланган бўлади, саккизинчи фанда эса ҳайвонлар аҳволи ҳақидаги гаплар бўлади. Мана шунга келиб биз табиийёт илми ҳақидаги гапни тугатамиз, ундан кейин риёзий [математикага оид тўрт] фанга тўхтаб ўтамиз, ундан сўнг эса илоҳиётни битамиз. Кейин ахлоқ илмидан бирор нарсани қўшиш ниятидамиз. Шу билан ушбу китобимизни тугатамиз».²⁹

²¹ Аристотель, О душе. Сочинения в четырех томах, т. I, «Мысль», М., 1976, с. 371—448.

²² Ибн Сино, аш-Шифо, ан-Нафс, тасдир ўз мурожаа *Иброҳим Мадкур*, таҳқиққ *Жорж Қанавотий*, Саид Зоид, ал-Қоҳира, 1975, Қанавотий муқаддимасига қаранг, 13 саҳ. (Муқаддима бетлари абжод ҳарфлари билан берилган). Бу асар қўлёзмалари ҳақида шу китобнинг 22—23-бетларига қаранг.

²³ Ибн Сино. Китоб аш-Шифо, ан-Нафс, танқидий матн тайёрловчи ва ношир *Ян Бокуш*, Прага, 1956. Бу Бокуш нашрининг биринчи қисми, II қисми асарнинг французча таржимаси.

²⁴ Ибн Сино, ан-Нафс, Қанавотий муқаддимасига қаранг: Уша асар, 15-бет.

²⁵ Ибн Сино, Уша асар, ўша бет.

²⁶ Ибн Сино, ан-Нафс, Уша нашр, *Қанавотий* муқаддимаси, 17—18-бетлар.

²⁷ Ибн Сино, ан-Нафс, Муқаддима, 1-бет.

²⁸ Ибн Сино, Уша асар, ўша бет.

²⁹ Ибн Сино, ан-Нафс, Муқаддима, 2-бет.

Ибн Синонинг бу асарида қўйилган масалаларнинг ҳаммаси деярли фалсафий, лекин у буларни табиёт қисмига киритган. Чунки у «ан-Набот», «ал-Ҳайвон» ҳақида битганда, албатта, нафс ва, қолаверса, инсон нафсини ҳам шу қисмга киритган, шундагина, унингча, табиёт фани мукамал бўлади.

Табиёт қисмининг бундан кейинги еттинчи фани «ан-Набот» (Ўсимликлар) деб аталади. Бу қисм «аш-Шифо» туркумига кирадиган асарларнинг ҳажм жиҳатидан энг кичиги бўлиб, бир мақола ва етти фаслдан иборат.³⁰

Ибн Сино бу асарида бизни ўсимликлар олами билан таништиришга ҳаракат қилади. Биринчи фаслда ўсимликларнинг пайдо бўлиши ва физолоши ҳақида гап боради. Иккинчи фаслда ўсимликларнинг аъзолари, пўстлоғи ва ёғочи, учинчисда уруғ ва илдиждан униб чиқиши ҳақида баҳс этилади, тўртинчида Ибн Сино ўсимликлар аъзолари тузилиши ва уларнинг юрт, маконга кўра ўсиши, бешинчи фаслида эса ўсимликларда япроқ, пўстлоғ ва новдаларнинг пайдо бўлиши ҳақида гапирди. Чунончи, япроқ ўсимликни совуқ ё иссиқдан қўриқлаш учун керак бўлади. Олтинчисда ўсимликдан туғиладиган нарсалар, чунончи, уруғ, тиканак, елим кабилар ҳақида, еттинчи фаслда эса ўсимликлар ҳақида умумий маълумотларга тўхталади.

Муаллиф еттинчи фасл аввалида ёзади: «Илгариги фаслларда ўсимликлар аъзолари фойдалари ҳақида гапирдик. Энди бизга ўсимлик ҳақида умумий сўзларни айтишимиз қолди. Ўсимликларнинг шундай тури ҳам борки, у мутлоқ дарахт саналади, унинг пўстлоғи бўлади. Булар ичида бутунлай ўт бўлганлари ҳам бор, улар таналари бўйлаб ёйилиб олади. Ўсимликлардан мутлақ резаворлари ҳам бор, уларнинг хасс (карамнинг ўралмайдиган тури)га ўхшаганларида пўстлоқ ҳам бўлмайди. Баъзи ўсимликлар бор, улар дарахтга ўхшаб новдалари ёйилиб кетади. Буларнинг баъзиларининг танаси тикка туради ва баъзиларининг танаси ер бағирлаб ёйилади, у танасига эмас, балки ерга суянади ё бўлма-са илдиждан униб шох-шаббалаб ёйилиб кетади. Бунда у худди қамиш танасига ўхшаб тиккайиб ўсиши ҳам мумкин... Ўсимликларнинг боғда ўсадигани бўлади, далада ўсадигани бўлади. Далада ўсадиганларини тарбияласа боғда ўсадиган қилиш ҳам мумкин, шунда мизожи рутубатли бўлади. Яна шуларни ҳам айта-мизки, ўсимликларнинг ариқ бўйларида ўсадигани бўлади ва сертош жойда ўсадигани бўлади. Уларнинг қумда ўсадигани ҳам бўлади, сувда ўсадигани ҳам, тоғда ўсадигани ҳам»... ва ҳ. к.³¹

³⁰ Ибн Сино, аш-Шифо, ат-Табиёт, 7-бет; ан-Набот, рожаҳу ва қаддима лаҳу *Иброҳим Мадкур*, таҳқиқ *Абдулҳалил Мунтасир*, Саид Зоид, *Абдуллоҳ Исмоил*, ал-Қоҳира, 1965. Ибн Сино асарларини нашр қилиш борасида Араб мамлакатлари лигаси қарори билан 1952 йили раҳбар қилиб тайинланган (*Қаранг*: Ибн Сино, ан-Нафс Қоҳира, 1975, Қанавотий муқаддимаси, 15 саҳ, муқаддима абжад ҳарфи билан берилган) *Иброҳим Мадкур* асар нашрига қисқа сўзбоши, *Абдулҳалил Мунтасир* муқаддима ёзган.

³¹ Ибн Сино, ан-Набот, биринчи фасл, 3-бет.

Хуллас, Ибн Синонинг ўсимликлар ҳақидаги бу асари назарий жиҳатдан кўп масалаларни қамраб олган, шу жиҳатдан у ўсимликшунослик фани ва унинг тарихи учун аҳамиятли.

Ибн Сино фикрича, ўсимликлар олами ҳам ғизо, ҳам даво, инсон ҳаёти, мизожини меъёрида мослаб туриш учун ҳам зарур.

«Аш-Шифо»нинг табиёт туркумига кирадиган асарларнинг саккизинчиси ҳайвонот оламига бағишланган «Китоб ал-Ҳайвон» [«Зоология»]дир.

«Китоб ал-ҳайвон» ўн тўққиз мақола, 67 фаслдан иборат.³² Тирик мавжудотларга диққат билан қараш, уни кузатиш, тириклик, ҳаёт масаласи, уларнинг аъзолари, аъзоларининг тузилиши ва вазифалари, вазифаларни бажаришдаги табиий ва зарурий сабаблар — булар ҳаммаси буюк табиатшуноснинг олдига қўйган мақсадларидир. Айтишларича, Искандар ўз устози Аристотелдан барча ҳайвонлар дунёси ҳаёти, тузилишини ўрганишни илтимос қилган. Ҳайвонларнинг бир-бирдан фарқи, хусусиятларини бишлиш учун Аристотелга уни кузатиш ва текшириш ишларини топшириб, Осиё ва Юнонистоннинг ҳамма бурчакларида ов пайтларида қўлга тушадиган ҳайвонлар, паррандалар, балиқ овларида тирик мавжудотни текшириб чиқиш учун бир неча минглаб одамларни унинг ихтиёрига топширган; бу хил одамларга топшириқ берилиб, ҳайвонот боғи, қўриқхоналар яратишга эътибор бериш, подадар, асалариларга қувалар, балиқхоналар, қушхоналар ташкил қилиш, шу тариқа бирорта ҳам номаълум тирик нарса кўздан нарида қолмаслигини тайинлаган.³³

Бу ерда, албатта, «неча минглаб одамларни унинг ихтиёрига топширган» ибораси муболагадан холи бўлмаса керак. Шу билан бирга, бу ишга Искандар эмас, балки аксинча, Аристотелнинг ўзи бош бўлиб, унинг режаси, фикр-мулоҳазаси билан бу иш амалга ошган бўлиши керак. Лекин қўлга тушган барча ҳайвонлар тавсифини олиб қолиш, уларни тажрибадан ўтказиш вазифаларини бажариш учун овчилар овидан фойдаланиш кўзланганлиги жиҳатидан подшоҳ амр-фармонида зарурат бўлган бўлиши мумкин.

Ибн Сино ҳам ҳайвонот олами ҳақида ёзар экан, барча ҳайвонларнинг ташқи қиёфаси, тузилишинигина баён этмасдан, балки атрофлича маълумот беришга ҳаракат қилади, унинг ички аъзолари, хусусиятлари ҳақида ҳам фикр юритади.

Ибн Синонинг «Китоб ал-ҳайвон» асари дастлаб Техронда «аш-Шифо»нинг табиёт қисми орасида 1305/1887 йилда босилган эди. Ибн Сино бу асарининг бош қисмида Аристотель изидан борганлигини одоб билан таъкидлаб ёзади:

«Биз ҳозир ҳайвонлар тўғрисида бу китобнинг ҳаммасида Биринчи таълим³⁴ йўлидан бориб сўзлаймиз».³⁵ Бунда ва библиогра-

³² Маҳдавий, Уша асар, 154—158-бетлар; Қанавотий, Уша асар, 52—56-бетлар.

³³ Зубов В. П., Аристотель, М., 1963, с. 17.

³⁴ Биринчи муаллим — Аристотель эди. Шундан унинг таълимоти *Биринчи таълим* деб юритилган.

³⁵ Ибн Сино. Табиёт, Техрон, 1305/1887, 281-бет.

фик асарларда келтирилишича, бу асар ҳайвонларнинг яшаш жойлари, овқатлари, феъл-атворлари жиҳатидан турли-туманлиги ҳақида баҳс этади. Кейин ҳайвонларнинг умумий аъзолари, ички ва ташқи тузилиши, ички аъзолари анатомияси, суяклари, шохи, юнги ва туёқларида ҳам фарқлилиги ҳақида фикр юритилади. Ундан сўнг паррандалар, уларнинг тухумлари, сув ҳайвонлари аъзолари ва уларга тегишли бўлган касалликлар, уларнинг ташқи душмандан сақланиши, бу ишда беш сезги аъзоси — кўз кўриш, қулоқ эшитиш, бурун ҳидлаш, татиб ва тегиб билиш каби аъзолар хусусиятлари ҳамда ҳайвонларда бир-бирдан устун келадиган аъзолар, чунончи, ваҳший ҳайвонларда чангал, тиш кабиларнинг овга қобил бўлиши ва бошқаларнинг ундай ваҳшийлардан ўзини ҳимоя қилиш учун шоҳ, заҳар, чангал, туёқ каби аъзоларининг бўлиши ҳақида баҳс этилади. Ибн Сино бу асарида ҳайвонларни чорва, парранда, сув ҳайвонлари, ҳашаротларга бўлади. Бунда ҳар бир ҳайвон ҳақида ўзидан олдин ўтган олимлар берган маълумотларни келтиради. Ибн Синонинг ўзи дуч келган ва кузатган, айниқса, ҳайвон аъзолари ҳақида баён этилган фикрлари диққатга сазовор. Шу билан бирга, у ҳайвонот оламига тегишли кўп назарий масалаларни баён этган.

Ибн Сино балиқлар ҳақида ёзади: «Сутли таомлар ташланган сув кўлиги ичига шўнғийдиган ва осонлик билан тутиб олинadиган балиқларни мен кўрганман. Яна оҳанг, дўмбира ва чанг овози томон сузиб келадиган балиқларни ҳам кўрганман. Ундай балиқлар ўшандай ўтириш жойига яқинлашганда қулоқ соладиган кишидек қимирламай туриб қолади. Қачон товуш узилса кетади ва у товуш қайтарилса, балиқлар қайтиб келади».³⁶

Ибн Сино бир асарда шуларни ўқийди: «Истаҳир деб номланган ҳинд қуши бор, унда инсон тилига ўхшаш тил бўлади, у гапга тақлид қилувчи бўлади, дейишади. Менимча, бу қуш тўти бўлиши ақлдан узоқ эмас».³⁷

Ибн Сино асарида ўзидан олдинги олимлар фикр-мулоҳазаларини келтирар экан, уларга нисбатан ўз фикрини билдириб кетади. Масалан, у ўқийди: «Майда пашша ва капалаклар қуртларни туғади, у қуртлар пашша ва капалакка айланмайди. Мен айтаман: буни тажриба қилиб кўриш ва ўша қуртни эҳтиёт қилиш керак бўладики, охир-оқибатда у пашша ва капалакка айланармикин?»³⁸ У бу борада баъзи олимлар мулоҳазаларини баён этиб, унга ўз мулоҳазаларини билдиради. Шунда у бу нарса, албатта, тажрибадан ўтгандир,³⁹ деб ёзади. Ё бўлмаса «буни бир тажрибали киши айтади»,⁴⁰ дейди. Ё бўлмаса «бу нарса унга қараб бирор ҳукм чиқаришга суянадиган тарзда очиқ эмас»,⁴¹ дейди.

³⁶ Ибн Сино, Табиёт, 401-бет. Бу қисмдаги парчалар *Ш. Шоисломов* таржимасидан олинди.

³⁷ Ибн Сино, Ўша асар, 414-бет.

³⁸ Ибн Сино, Ўша асар, 403-бет.

³⁹ Ибн Сино, Ўша асар, 410-бет.

⁴⁰ Ибн Сино, Ўша асар, 404-бет.

⁴¹ Ибн Сино, Ўша асар, ўша бет.

Хуллас, Ибн Сионинг бу асарини мутолаа қилиб шу хулосага келиш мумкинки, аллома ҳаётда кўрган ва учраган нарсасининг бирортасини ҳам бекор кетказмаган кўринади. Сатрлардаги маълумотлар, ҳар бир жонивор тўғрисида ранг-баранг тавсифлар, албатта, кузатишлар ва синовлар хулосаси эканидан далолатдир.

Чиндан ҳам Ибн Сино «аш-Шифо» туркумидаги асарларининг барчасини ёзиб тугатганда ҳам, икки асари — «ан-Набот» ва «ал-Ҳайвон» кўп вақтгача тугамай қолган. Бунинг сабаблари ҳайвонлар сифати, уларнинг ҳар томонлама хулқи, феъл-атвори, одатлари, шароити, ҳаёт тарзи каби ҳатор масалалар ҳар бир ҳайвонда муайян йўсинда кузатишни, қўшимча манба—маълумотлар қўшишни талаб қилар эди. Шу сабабли ҳам бу икки асар «аш-Шифо»нинг энг кейин битилган қисмлари эди.

Аmmo «аш-Шифо»нинг риёзиёт қисмига келганда, шунини айтиш мумкинки, муаллиф бу қисмларини ўзидан олдин ўтган олимлар асарларини хулосалаб, баъзи бирларини қисқартириб, буларни ўзининг аввалдан мўлжаллаб қўйилган «аш-Шифо» деган энциклопедик китоби туркумига қўшиб қўйган.

Ибн Сино ҳақида қимматли маълумотлар ёзиб қолдирган ал-Жузжонийнинг ёзишича, аллома Исфаҳонда жуда яхши қарши олинган. Бу ерда унинг илмий мажлислари, ижодий фаолияти учун яхши шароит яратилиб, натижада муаллиф бирмунча асарлар, жумладан, шу бобга доир «Донишнома» деган асарини яратган.⁴²

Ибн Сионинг математикага доир асарлари. «Аш-Шифо»нинг учинчи қисми — буни муаллиф учинчи жумла, яъни туркум деб атади — математик фанларга доир асарлардир. Бу туркумга тўрт фан — геометрия, арифметика, музика, астрономияга оид асарлари киради. Алломанинг бу тўрт соҳага оид асар таълиф қилишининг ўзига хос сабаби ҳам бор. Чунки ўрта асрларда кўпинча бу хил фанларни ўқитиш билан таълим-тарбия олиб борилган.⁴³ Чунончи, Ибн Сино геометрия каби астрономия, ҳисоб, музика соҳаларида ҳам қўлланма яратиб, халқ ўртасида маърифат тарқатмоқчи бўлган. У Евклид асарларидан кенг фойдаланди, Птолемейнинг «Алмагест»ини ўзича ишлаб чиқди, охир-оқибатда ўз даврида қўлланма даражасига кўтарилган астрономияга оид асарини яратди.

Абу Убайд ал-Жузжоний ёзади:

«Исфаҳонда Абу Али «аш-Шифо» китобини тугатиш иши билан банд бўлди. Шу ерда у «аш-Шифо»нинг мантиқ ва астрономия қисмини тугатди. Бу вақтгача у Евклид геометрияси ва музикасининг қисқартмасини тугатган эди. Бу ерда Абу Али «аш-Шифо»нинг риёзиётдан иборат ҳар бир қисмига қўшимчалар қўшди.

⁴² Ибн Аби Усайбна, Уша асар, 7-бет.

⁴³ Ибн Сино, аш-Шифо, ал-Ҳисоб, таҳқиқ *Абдулҳамид Лутфий Мазҳар*, ал-Қоҳира, 1975, *Иброҳим Мадкур* муқаддимаси, 5 саҳ.; Ибн Сино, ал-Ҳандаса, ал-Қоҳира, 1976, *Абдулҳамид Сабра* муқаддимаси, 4 саҳ.

Аммо «ал-Мажистий»га келганда [шуни айтиш керакки], Шайх унга параллакс ҳақида ўнта теорема киритди ва «ал-Мажистий»нинг охирида астрономияга оид шундай нарсаларни киритдики, буни унгача ҳеч ким амалга оширолмаган эди. Евклид китоби билан ҳам шундай иш қилди, ҳисоб қисмига ҳам аввалгилар билмаган ва ғафлатда қолган бир кўп масалаларни қўшди». ⁴⁴

Геометрия. Ибн Синонинг бу асари «аш-Шифо» туркумидаги риёзий илмларнинг дастлабкиси бўлиб, у «аш-Шифо» энциклопедик асарини геометрия қисмисиз ўқилишини истамаган, шунинг учун юнон олими Евклид асарини ўз даври руҳи талаб қилганча ишлаб чиққан. Чунки Евклиднинг бу асари ўрта асрларда қўлланма ва дарслик сифатидаги бир китоб бўлиб, бирор янгилик яратиш ниятида бўлишидан қатъи назар, бу фанни ўрганувчилар мутолаасига ярайдиган бирор дарслик беришни ўзининг бурчи деб билди ва буни бажо келтиради.

Евклид геометрияси ўрта аср олимлари томонидан кўп бор шарҳланган, изоҳланган, махсус қўшимчалар қўшилган, тақлидий китоблар пайдо бўлишига сабаб бўлган; ҳар бир олим ўз қудрат ва заковотига кўра унга теоремалар ва боблар қўшган, ишлаб чиққан. Шулар қатори Ибн Сино ҳам бу масалага бағишлаб махсус асар ёзган.

Ибн Синонинг бу асари ўн беш мақоладан иборат бўлиб, 1976 йили Қоҳирада нашр этилган. ⁴⁵ Китобга ноширлар муқаддима ёзишган. Унда беш юзга яқин геометрик шакл бор.

Ибн Сино «аш-Шифо»дан ташқари «ан-Нажот», «Донишнома» асарларида ҳам математика масалаларига бағишланган бўлимлар мавжуд. ⁴⁶

«Донишнома» асари 1891 йили Ҳайдаробод (Ҳиндистон)да чоп этилган. Муҳаммад Ашен билан Анри Массе бу китобнинг математикага оид қисмини французчага таржима қилиб, 1958 йили Парижда нашр этди*. Б. А. Розенфельд билан Н. А. Садовскийлар уни французчадан рус тилига таржима қилиб, Душанбада нашр этишди ⁴⁷. Французча таржима Лондондаги Британия музейи (2361 рақамли қўлёзма) ҳамда Техрондаги Мажлис кутубхонасида сақланиб келган форсча қўлёзма асосида таржима қилинган. Тушиб қолган ўринлари Истанбулда Аҳмад Солис кутубхонасида сақланаётган «ан-Нажот»нинг арабча нусхасидан (қўлёзма №

⁴⁴ Ибн Аби Усайбиа, Уша асар, 6—7-бетлар.

⁴⁵ Ибн Сино, аш-Шифо, ал-фанн ал-аввал мин жумлат ал-илм арриёзий — усул ал-ҳандаса, мурожаа ва тасдир *Иброҳим Мадкур*, таҳқиқ *Абдулҳамид Сабра*, *Абдулҳамид Лутфий Мазҳар*, ал-Қоҳира, 1976, 448 саҳ.

⁴⁶ Абу Али ибн Сина, Математические главы «Книги знания» («Донишнома»), Душанбе, 1967.

* *Avicenne, Le Livre de science, vol. II, Physique—mathematiques* trad par M. Achena et Henri Masse, Paris, 1958, p. 91—239.

⁴⁷ Абу Али ибн Сина, Математические главы «Книги знания», Душанбе, 1967, с. 180.

34481) ҳамда Қоҳира миллий кутубхонасида сақланаётган «аш-Шифо» нусхасидан (қўлёзма № 331) олиб тўлатилган.⁴⁸

Французча таржимада йўл қўйилган хато ва нуқсонларни русчада тузатган таржимонларнинг кўрсатишича, русча таржимада Арманистондаги «Матенадерон» (Араб-форс фонди, 45-қўлёзма, варақлар 108 об—125 об)да сақланаётган «ан-Нажот»нинг арабча матни фотонусхасидан олиб тўлдирилган.⁴⁹

«Аш-Шифо»нинг математика қисмини солиштириш учун рус таржимонлари Лейден университети кутубхонаси қўлёзмаси (№ 84—3) микрофильмидан фойдаланган.

«Донишнома» математикасининг бош қисми геометриядир. Ал-Жузжоний шуларни ҳикоя қилади: «Мен шайх Абу Али асарларини йиғишга ва уни бир ерга тўплашга қаттиқ киришган эдим, чунки Абу Али китоб ёзиб беришни илтимос қилган кишига уни ёзиб беравергану, лекин ўзига ҳеч нусха олиб қолмаган эди. У кишининг таснифларидан бўлмиш «Донишнома»нинг риёзиёт қисмлари шу тариқа йўқ бўлиб кетган эди, улар қўлимга тушмади. Бу китобнинг тугалланмай қолгани менга ачинарли бўлди. Шу сабабдан қўлимда Абу Алининг геометрияга оид бўлган бир рисоласини унга киритдим, чунки шайх Абу Али доим, кимки бу асарни билиб олса, у «Мажистий»ни билишга йўл топади, дер эди, нега десангиз, бу асар Уқлидус [Евклид] китобининг қисқартмаси эди.

Бундан ташқари, қўлимда Абу Алининг фалакнинг умумий тузилишини ўрганиш ва кузатув ишларини олиб боришга тегишли бир рисоласи ҳам бор эди. Буниси эса «ал-Мажистий»дан қисқартма эди. Қўлимда музыкага оид Абу Алининг яна бир рисоласи ҳам бор эди. Бу ҳам музыкага оид асарининг қисқартмасидай эди. Лекин арифметикага оид унинг бу хусусда ёзган қисқа бирор асарини топмадим, шунинг учун унинг «аш-Шифо» қисми сифатида ёзган «Арифметика»дан музикани тушунишга қор қиладиган даражадаги масалаларни сараладим, кейин булар билан у китоб тугал бўлиб қолсин деб уларни форсий-дарийга ағдардим, шу билан уларни бу китобга илаштирдим. Киришган нарсамни охирига етказиш учун тангри таолодан муваффақиятлар тилайман».⁵⁰

Ҳисоб. Ибн Синонинг бу соҳада ёзган асарларидан яна бири «аш-Шифо» туркумига кирган «ал-Ҳисоб»дир. Бу китоб «аш-Шифо»нинг риёзиёт қисмининг иккинчи бўлимидир, муаллиф тақсимича, бу иккинчи фан саналади. Бу китоб 1975 йили Қоҳирада нашр этилган.⁵¹

Ибн Синонинг бу асари тўрт мақоладан иборат. Биринчи ма-

⁴⁸ Умаров С. У., Розенфельд Б. А., О математических главах «Книги знания» Ибн Сины, с. 3.

⁴⁹ Умаров С. У., Розенфельд Б. А., Уша асар, 4-бет.

⁵⁰ Маҳдавий, Уша асар, 110-бет; Абу Али ибн Сина, Математические главы «Книги знания». Душанбе, 1967, с. 18—19.

⁵¹ Ибн Сино, аш-Шифо, ал-Фанн ас-соний фи-р-риёзиёт, ал-Ҳисоб. Рожа-аху ва қадлама лаҳу *Иброҳим Мадкур*, таҳқиқ. *Абдулмажид Лутфий Мазҳар*, ал-Қоҳира, 1975, 70 сах.

қолага муаллиф «Сонлар хоссалари» деб ном қўйган.⁵² Бу ерда баён қилинишича, муаллиф бу асарни «Устуқсот» китобида кўрсатилган усулларга ишора қилади. Маълумки, «Устуқсот» Евклиднинг асари, бундан чиқди, Ибн Сино бу қисмни ёзишда у кишининг ўша асаридан фойдаланган. Бунда ҳар бир соннинг ўзидан бошқа сонларга боғланишлари кўрсатилган.

Иккинчи мақолада муаллиф сонлар тенглигини тенгсизлиг билан солиштириш амалларини,⁵³ учинчисида, ҳисобнинг айри геометрия қоидалари билан боғланиши ҳақида;⁵⁴ тўртинчи мақолада арифметика ва геометрия воситаларини аниқлаш ҳақида баҳс этади.⁵⁵

Асарни Абдулмажид Лутфий Мазҳар нашрга тайёрлаган, Иброҳим Мадкур муқаддима ёзган. Бунда келган сонлар, араб ҳарфида йўл бериши мумкин бўлган хатоларга дуч келмаслик учун сўз билан ифодаланган. Абдулмажид Лутфий «ал-Ҳисоб»ни нашр этишда Миср ва Туркиядаги мавжуд учта қўлёзмага асосланган.⁵⁶

Музыка. Ибн Сино музыкага оид бешта асар ёзган.⁵⁷ Унинг бу хусусдаги энг катта асари «Жавомеъ илм ал-мусиқий» («Музыка билимига оид тўплам»)дир. Бу китоб олимнинг кўп жилдлик машҳур асари «аш-Шифо» туркумига кириб, математик билимлар қаторидан жой олган. Ибн Сино тақсимига кўра, музыка «аш-Шифо»нинг учинчи жумласининг учинчи фанидир. Асар олти бобга бўлинади. Ҳар боб мақола деб аталади. Кейин ҳар бир мақола, ўз навбатида, фаслларга бўлинади, ҳар мақола бошланишида унга алоҳида муқаддима ёзилган. Шу зайлда музыка асари олти мақола ва ўн тўққиз фаслдан иборат.

Бу асар 1956 йили Қоҳирада нашр этилган.⁵⁸ Китобни араб олими Закариё Юсуф нашрга тайёрлаган ва унга муқаддима ёзган. Олимлардан Маҳмуд Аҳмад ал-Ҳафний эса бу нашрга кириш сўзи ёзган. Фарб олимларидан шарқшунос Рудольф Д'Ирланже «Музыка билимига оид тўплам»ни француз тилига таржима қилиб, 1935 йили Парижда «Араб музикаси» деган китобнинг иккинчи жилдида арабча матнсиз нашр этди. Ундан кейин инглиз олими Хенри Жорж Фармер бу китобнинг уд асбобига оид фаслини инглиз тилига таржима қилиб, ўз китобларининг бирида нашр этди.⁵⁹

1964 йилда Ҳамза номидаги санъатшунослик институтининг

⁵² Ибн Сино, ал-Ҳисоб, 16—33-бетлар.

⁵³ Ибн Сино, Уша асар, 35—49-бетлар.

⁵⁴ Ибн Сино, Уша асар, 51—61-бетлар.

⁵⁵ Ибн Сино, Уша асар, 63—69-бетлар. Бу боб «Унлик прогрессияси» деб аталади.

⁵⁶ Ибн Сино, ал-Ҳисоб, 6 саҳ. Иброҳим Мадкур муқаддимасига қаранг.

⁵⁷ Ибн Сино, Жавомеъ илм-ал-мусиқий, таҳқиқ Закариё Юсуф, тасдиқ ва мурожаа Аҳмад Фуод ал-Аҳвоний ва Маҳмуд Аҳмед ал-Хафний, ал-Қоҳира, 1956.

⁵⁸ Ибн Сино, Уша асар, 37-бет.

⁵⁹ Farmer, Studies oriental musician instruments, 2 nd. series, p. 105—245.

идмий ходими Ф. Иноғомжонова Ибн Синонинг бу асарини ўрганишга киришиб, кейинчалик бу асарга бағишланган ўз таҳлилларини эълон қилган эди.⁶⁰

Ибн Синонинг музыкага оид қарашларини ўз ичига олган муаллиф асарларидан бири унинг «ан-Нажот» китобидир.

Маълумки, «ан-Нажот» юқорида зикр қилинган «аш-Шифо» асарининг қисқартмасидир. Ибн Сино «ан-Нажот» китобининг аввалги уч қисмини — мантиқ, табиёт, илоҳиёт қисмини ёзган,⁶¹ шу билан уни тугади, деб ҳам ҳисоблаган. Кейинчалик унинг шогирди Абу Убайд ал-Жузжоний қўлида бўлган Ибн Синонинг геометрия, астрономия ва музыкага оид рисоаларини унга қўшган, ҳатто «ан-Нажот»нинг риёзий қисмини мукамал ҳолга келтириш мақсадида унинг «Ҳисоб» китобини қисқартириб унга тиркаган, натижада бу китоб кўзланилган мақсадга мувофиқ, яъни «аш-Шифо»нинг бу тўғрида ҳам мавзуини қамраб олган.⁶²

Қанавотийнинг ал-Жузжонийга ҳавола қилиб келтиришига қараганда, «ан-Нажот»даги музыка қисми Ибн Синонинг ўша катта асаридан қисқартириб олинган.⁶³

Ироқ олими Закариё Юсуф бўлса, буни рисола деб атайди.⁶⁴ Унингча, Ибн Синонинг аввалдан музыкага оид махсус бир рисоласи бўлиб, муаллиф уни «ан-Нажот» учун ёзмаган, балки ўз ҳолича мустақил музыкага оид асар эди⁶⁵, ҳатто унингча, ал-Жузжоний уни Ибн Синонинг бирор асаридан қисқартириб ҳам олмаган ва бошқаларга маълум бирор асари ҳам эмас эди, Закариё Юсуф бу фикрларини ўртага ташлаганда Туркиянинг Истанбул шаҳридаги Жоруллоҳ кутубхонасида 1345 рақамли бу асар қўлёзмасига таянади.⁶⁶ Буни ал-Жузжоний «Мухтасар фи илм ал-музикий» («Музыка илмида қисқартма»)⁶⁷ деб атайди. Араб олими Закариё Юсуф бу борада хулоса қилиб «ан-Нажот» асарига кирган уч минг сўздан иборат бу асар «аш-Шифо»даги музыка асари бўлмай, ўз ҳолича ёзилган мустақил қисқа бир асардир,⁶⁸ дейди. Бу асар биринчи бор Ҳайдарободда Ибн Сино рисоалари орасида чоп этилган⁶⁹. Бунда асарнинг Оксфорддаги қўлёзма нусхасидан фойдаланилган; бу китобни Маҳмуд Аҳмад ал-Хафний, немис тилига таржима қилган ва уни Берлинда чоп эттирган.⁷⁰

Аммо «ан-Нажот» 1337/1918 йили биринчи бор. 1357/1938

⁶⁰ Иноғомжонова Ф., Абу Али ибн Синонинг музикий рисоалари, ж-л «Шарқ юлдузи», № 8, 1973, 143—147-бетлар.

⁶¹ Қанавотий, Уша асар, 94-бет.

⁶² Қанавотий, Уша асар, ўша бет.

⁶³ Қанавотий, Уша асар, ўша бет.

⁶⁴ Закариё Юсуф, Юқоридаги нашр, 37-бет.

⁶⁵ Закариё Юсуф, Уша жойда.

⁶⁶ Закариё Юсуф, Уша асар, ўша бет.

⁶⁷ Қанавотий, Уша асар, 94-бет.

⁶⁸ Закариё Юсуф, Уша асар, 38-бет.

⁶⁹ Китоб 1354/1891 йилда босилган. Унинг номи «Мажмуат расоил аш-Шайх ар-Раис», Ҳайдаробод, 1354 ҳ.

⁷⁰ Нейн М., Ibn Sina's muzik Lehre, Berlin, 1931, Арабча мати 83—99-бетлар, немисча таржима 57—75-бетлар; Закариё Юсуф, Уша асар, 38-бет. Яна қаранг: Умаров С., Розенфельд Б., Юқоридаги асар, 4-бет.

Йили иккинчи бор Қодирада нашр этилган бўлса ҳам, бу нашрга музика қисми кирмаган. Китоб мантиқ, табиат ва илоҳиёт қисмларидан иборат бўлган. Музикага оид Ибн Синонинг асари унинг «Донишнома» китобига ҳам кирган.

Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти чиқарган каталоги — Шарқ қўлёзмалари тўпламининг хабар беришича,⁷¹ Ибн Синонинг «Донишнома» асарида музика қисми мавжуд.⁷² Лекин 1957 йили Тожикистонда нашр этилган бу асарнинг русча таржимасига музика қисми кирмаган эди.

Музика қисми эса «Донишнома»нинг 1967 йили Душанбада математик қисми билан бирга босилиб чиқди. Бунда келтирилишига кўра, бу асар тўққиз фаслдан иборат (125—142-бетлар) Буларда муаллиф товушлар, уларнинг баланд-пастлиги, нағмаларининг бир-бирига боғлиқлиги, ритмлар, куйлар ҳаракати, музика асбоблари ва куйни безаш каби масалалар устида фикр юритади. Бунда ҳам барбад, танбур, шоҳруд, най каби музика асбоблари ҳақида фикрлар баён этилган.⁷³

Ибн Синонинг музикага оид тўртинчи асари «ал-Мадҳал ила синаат ал-мусиқий» («Музика санъатига кириш») китобидир. Ибн Синонинг бу асари Ибн Аби Усайбианинг кўрсатишича, «ан-Нажот»га кирган қисм эмас,⁷⁴ балки алоҳида асар. Абу Алининг бу асари бизгача етиб келган-келмаганлиги ҳозирча номаълум. Аммо Абу Убайд ал-Жузжоний тузган Ибн Сино асарлари рўйхатида музикага оид бир рисола келган. Рўйхатда у «Рисола фи ал-мусиқий ғайр мо фи аш-Шифо» («аш-Шифо» асарига кирмаган музикага оид рисола) деб номланган. Бу асар мазмуни билан таниш бўлмаганимиз учун бу ҳақда бирор нарса дея олмаймиз.

Ибн Синонинг музикага оид бешинчи асари «Китоб ал-лавоҳиқ» («Қўшимчалар китоби»)дир. Бу махсус бир китоб сифатида тарқалган бўлса керакки, алоҳида ном олган. Ибн Сино «аш-Шифо»га кирган музикага оид асосий асари сўнггида бу асарга ишора қилиб кетади. Абу Али ўша ерда китобини шу иборалар билан тугатади;

«Мана шу билан музикага оид гапларни қисқартамиз. Бу илмга оид бўлган кўп шохобчалар ва зиёда маълумотларни худо хоҳласа «ал-Лавоҳиқ» («Қўшимчалар»)дан топарсан»⁷⁵.

1967 йили Москвада босилиб чиққан «Шарқ мамлакатлари мусиқий эстетикаси» тўпламида Ибн Синонинг «аш-Шифо»га кирган музикага оид асаридан рус тилига таржима қилинган парча босилган.⁷⁶

⁷¹ СВР, III, с. 44—45.

⁷² СВР, Уша жилд, 45-бет.

⁷³ Абу Али ибн Сино, Уша асар, 17-бет.

⁷⁴ Закариё Юсуф, Уша асар, 39-бет.

⁷⁵ Ибн Сино, «аш-Шифо»нинг музика қисми, 152-бет.

⁷⁶ Бу парчани арабчадан А. В. Сагадеев таржима қилган.

Ибн Синонинг «Музика билимига оид тўплам» асари биринчи мақола муқаддимасида товушнинг сезги органларига таъсири, унинг ёқимли ва ёқимсизлиги, товушни эшитганда лаззатланиш ё нафратланиш ҳиссининг пайдо бўлиши каби масалаларга тўхтайди. Унда музиканинг киши ҳаётига қанчалик зарурлиги ва унинг пайдо бўлиши сабаблари ҳақида мулоҳаза юритади. Чунки инсон табиа­ти ёқимли нарсалар орқали енгил тортади, ором олади, акси бўлса оғир тортади, ороми йўқолади, нафрат кўзгалади.⁷⁷

Мана шу мулоҳазадан кейин Ибн Сино ёқимли ва ёқимсиз овозларнинг ҳаёт учун қанчалик зарурлигига тўхтайди. Чунончи, ҳайвонлар ўзларига таниш бўлган овоз билан бир-биридан, яъни шерикларидан хабардор бўладилар, шу овоз билан улар бир-бирини топадилар, хавф-хатар туғилганда, шу ҳолатга мос овоз чиқарадилар, натижада буни эшитганлар дарҳол ўша овоз чиққан жойга йиғилишга ва душманга умумий ҳамла қилишга шайланадилар. Бу ҳолни, дейди Ибн Сино, паррандалар, ит ва бошқа ҳайвонлар ҳаётида ҳам кўриш мумкин. Товуш, дейди у давом этиб, инсон ва ҳайвонлар ҳаётида энг зарур нарсалардан биридир. Бордию, товуш маълум бир оҳангда билинган бўлса, киши руҳига кучлироқ таъсир кўрсатади. Инсонлар қулоғи кўпроқ нутқлардаги товушларни эшитишга мослашган.

Ибн Сино инсондаги тил, нутқ масалаларига ҳам тўхтайди. «Табиатнинг инсонларга инъом этган бахтларидан яна бири инсон нутқидир. Инсон ўзининг ана шу нутқидagi товуш оҳанглари орқали ўз ҳиссиётларини изҳор этади».⁷⁸

Ундан кейин муаллиф овозлар ўзгариши орқали унинг мазмуни ҳам ўзгаришига эътибор беради. «Масалан, кишилар ялинганда бошқача овоз чиқариб гапирадилар, дўқ-пўписа қилганда бошқача, шошиб гапирганда нутқ бошқача оҳангда бўлади».⁷⁹

«Инсон қалби ҳар бир янги ва кўнгилдагидек нағмадан ором олади. Кейинчалик худди шу ёқимли нағма ғойиб бўлса, қалб ҳаяжонга тушади. Худди шу олдинги нағмага ўхшаш иккинчи нағманинг пайдо бўлиши билан қалбдаги ҳаяжон йўқола бошлайди».⁸⁰

Ибн Сино фикрича, инсон қалби ўз табиа­ти билан бир-бирига монанд бўлган товуш ва ритмларни ёқтиради. Чунки, товуш инсон ва ҳайвонлар ҳаётида энг зарур нарсалардан бири; товуш инсонни ҳам, ҳайвонни ҳам ҳаяжонлантиради, бирор қўрқинчли ҳодиса вақтларида бир-бирини чақир­иш борасида катта роль ўйнайди.

⁷⁷ Ибн Синонинг «Музика билимига оид тўплам» китобини Ф. Иноғомжонова арабчадан ўзбекчага таржима қилган. Ҳали эълон қилинмаган бу таржимани мутолаа қилишга лутфан тақдим қилганликлари учун таржимонга ўз миннатдорчилигимизни изҳор этамиз.

⁷⁸ Ибн Сино, Уша асар, 7—8-бетлар.

⁷⁹ Ибн Сино, Уша асар, 8-бет.

⁸⁰ Ибн Сино, Уша асар, 9-бет.

Шу билан бирга, Ибн Сино мулоҳазасича, овознинг баланд-пастлиги ҳам, уларнинг бир-биридан фарқ қилишининг ҳам ўзига хос маъноси бор. Бу хил турли-туман овозларда назокат билан маълум маънолар ифодаланган. Булар ҳаммаси ўша овоз соҳибига таъсир этиб, ундан кузатилган маъно тушунилади. Инсонларда ифодалангани ҳам ўша мақсадни ифодалаб, киши руҳига таъсир этиши мумкин, шундан ранг-баранг феъллар содир бўлади. Мана шунда олим фикрича, овознинг баланд-пастлиги, айниқса, мусиқий овознинг даражаси қандай бўлишлиги киши руҳига таъсир этишда аҳамият касб этади. Ибн Сино фикрича, музыка фани товушларнинг бир-бирига мувофиқ ва номувофиқ жойлашгани ҳақида баҳс юритиши керак. Унингча, музыканинг икки ўзати бўлади: бири куй яратиш бўлса, бошқаси унда ритм борлигидир, музыка фани мана шу икки хил тармоқдан униб-ўсиб, ривож топади, мукаммаллашади.

Ундан кейин, Ибн Сино товушлар оралиғида ҳосил бўладиган интерваллар ҳақида фикр баён этади. Бунда у ёқимли ва ёқимсиз асосий ва ёрдамчи интервалларга тўхтаб ўтади. Иккинчи мақолада интервалларни бир-бирига қўшиш ва айириш ҳамда уларни икки марта кўпайтириш ва тенг бўлақларга бўлиш каби масалаларга тўхтайди. Учинчи мақолада жинс ва унинг навларга бўлиниши, жинсларнинг сони, уларнинг кучли, кучсиз ва ўртача бўлинишига тўхтайди. Булар ҳаммаси музыка фанининг назарий масалаларидир.

Ибн Сино фикрича, кучли бўлмаган жинслар кишини заифлаштиради, ҳолдан тойдириб бўшаштиради, ниҳоят киши кўнглини вайрон қилади, чунки киши кетма-кет келган кучли интервалдаги нағмаларни эшитишни кутиб турган бўлса, шу вақтда кутилган нарса содир бўлмай қолса, киши бўшашади, бироз заифлашади.

Тўртинчи мақолада музыкадаги товуш қаторлари ҳамда интиқол — бир товушдан иккинчисига кўчиш масаласига тўхтайди. Беш фаслдан иборат бешинчи мақолада нағмаларда ритм ҳосил бўлиш масаласига, кейинги фаслда олим музыка ва шеърлардаги ритмларга тўхтайди.

Одатда, шеър вазнлари, ритмлар ва куйлар зўр таъсирли бўлади. Булар табиий бўладими, ғайритабиий бўладими — буни ҳеч фарқи йўқ — маъноси кучли бўлиб, қулоққа тўсатдан эшитилса, ундай ҳолда у ритм жуда ҳам кучли таъсир қилади. Бордию, унинг мазмуни ўртача ёки кучсиз бўлса, табиатимиз уни ёқтирмайди. Ҳамма ритмлар ҳам, дейди Ибн Сино, мақсадга мувофиқ келавермайди. Булардан фақат кўпчиликка маъқул бўлган ритмларгина киши табиатига мос келади. Шунинг учун ҳам олим фикрича, санъат мухлислари ритм ва жинс турлари ичида табиатга мос келадиган турларнигина танлаб оладилар.

Чунки баъзилари қулоққа ёқмайди, демак, уни қабул қилиш ёмонлашади, баъзиларининг шакли ўзгарса киши руҳига ёмон

таъсир қилади.⁸¹ Шу тариқа муаллиф одамлар орасида ишлатилиб келган ритмлар, уларнинг енгил-оғирлиги, ёқимли-ёқимсизлиги, мураккаб-содда турлари, улар ифода этилган вақт ҳақида баён этади.

Бешинчи мақоланинг бешинчи фасли шеър ва унинг вазнларига бағишланган. Олтинчи мақола икки фаслдан иборат бўлиб, биринчиси куйларни таълиф қилишга, иккинчи фасл эса музыка асбобларига бағишланган. Ибн Сино музыка асбобларини чертиб, пуфлаб ва уриб чалинадиган асбобларга бўлади. Чертиб чалинадиган асбобларни у ритмли асбоблар деб атайди. Буларга, барбат, танбур, шоҳруд, анқосимон (зу анқо), санж, салёқ, рубоб, мизмор, сурнай, арған (арғанун, арған), уд киради. Ибн Сино бу музыка асбобларининг ишлатилиши, пардаларининг тузилиши, созланиши кабилар ҳақида ҳам фикр баён қилади.

Ибн Синонинг музыкага оид асарларини ўрта аср музыка маданияти қай даража бўлганлигини кўрсатиб турувчи бир мезон деса бўлади.

Астрономия. Ибн Сино астрономия фанига анчагина асарлар бағишлаган. Бу мавзуда бизгача етиб келган асарларининг номлари ҳам ўндан ортади, унинг бу соҳада ёзган асарларининг энг йириги «аш-Шифо» туркумига кирган астрономияга оид китобидир. Астрономияга оид бу асар «аш-Шифо»нинг учинчи жумласи — туркумининг сўнги — тўртинчи китобидир. Бу асар номи «Илм ал-ҳайъа» (астрономия), «Китоб ал-Мажистий» («Алмагест» китоби) баъзан «Талхис китоб Батлимус фи-т-таолиъ («Таълимга оид Птолемей китоби қисқартмаси») деб юритилиб келган.⁸² Бу китоб «Таҳрир ал-Мажистий» деб ҳам аталган.⁸³ Ниҳоят бу асар сўнги нашрида «Китоб ал-фалак» деган ном олган.⁸⁴

Ибн Синонинг астрономияга оид бу асари, асосан, 13 мақола ва 79 фаслдан иборат.⁸⁵ Ибн Сино бунини «ал-Мажистий» деб атаган, унга яна ўн мақола қўшган, булар 61 фаслни ташкил этган.⁸⁶ Шулар ҳаммаси 23 мақола, 140 фаслдан иборат. Ҳар бир мақола неча фаслдан иборатлигига келсак, I мақола — 10 фасл, II—8,

⁸¹ Ибн Сино, Ўша асар, 118-бет.

⁸² Қанавотий, Ўша асар, 58-бет. Библиографик китобларда — Қанавотийда ҳам, Маҳдавийда ҳам «аш-Шифо»нинг математика қисмини «таълимиёт» деб ёзилган. Маҳдавий ёзади: «аш-Шифо китоби» тўрт жумла — туркумдан иборат: 1) мантиқ, 2) табиёт, 3) таълимиёт, 4) илоҳиёт. Таълимиёт эса тўрт қисмдан иборат; геометрия, астрономия, арифметика, музыка; 126—158-бетлар, баъзан «таълимиёт» сўзи астрономия (илм ал-ҳайъа) ўрнида ҳам келган (Маҳдавий, Ўша асар, 159-бет).

⁸³ Маҳдавий, Ўша асар, 263-бет, № 142.

⁸⁴ 1976 йили Ибн Синонинг геометрия китоби нашр этилди. Шу китобга муқаддима ёзган араб олими Иброҳим Мадкур Ибн Синонинг «аш-Шифо» асари нашрига ҳулоса ясаб, унинг нашр этилмаган сўнги асари — «Китоб ал-фалак» нашрга топширилди, деб ёзган эди. Лекин орадан бир неча йил ўтишига қарамай, бу китобни кўришга муяссар бўлолмадик.

⁸⁵ Қанавотий, Ўша асар, 58—62-бетлар; Маҳдавий, Ўша асар, 159—163-бетлар.

⁸⁶ Қанавотий, Ўша асар, 63—66-бетлар.

III—4, IV—7, V—13, VI—7, VII—1, VIII—2, IX, X, XI—18, XII—3, XIII—6. Бу китобга илова тарзида қўшган 10 мақоласи фасллари қуйидагича: I—8, II—4, III—10, IV—3, V—9, VI—5, VII—3, VIII—7, IX—7, X—5.⁸⁷

Дастлаб Ибн Сино астрономия фани ҳақида тўхтади, кейин ер, осмон, унинг шакли, ернинг ўрни, ҳаракати, бурж, уфқ таърифи, йил муддати, кеча-кундуз, вақт, ой ҳаракати вақти, ой ва қуёш миқдори, қуёш узоқлиги, ой ва қуёш тутилиши ва бундай ҳолат юз бериши ораллиғидаги муддат, ой ва қуёш тутилиши вақтлари, юлдузлар, ёритқичлар ва улар ҳаракатлари, уларнинг бири-биридан узоқ-яқинлиги кабилар ҳақида фикр баён этилади.⁸⁸

Ундан ташқари, Ибн Сино «ан-Нажот» китобида ҳам астрономияга оид махсус бўлим бор. Ибн Сино аслида бу китобини тугатиб улгурмаган. Унинг баъзи қисмлари битиб, бошқалари, масалан, математикага оид қисмлари — геометрия, астрономия, музыка бўлимлари битмаган, бу ишни шогирди ал-Жузжоний бажо келтиради. Абу Убайд Ибн Сино вафотидан кейин ундан қолган «ал-Арсод ал-куллия» («Умумий кузатиш»), «Маърифат таркиб ал-афлок» («Фалак тузилишини билиш») рисолаларини битмай қолган «ан-Нажот»нинг астрономия қисми ўрнига қўйиб, уни тўлдиради, шу билан китоб мукамал ва Ибн Сино режасига мос бўлади.⁸⁹ Ундаги фасллар сони тўққизта.⁹⁰

Ибн Синонинг астрономияга махсус бўлим ажратган асарларидан яна бири «Донишнома» китобидир. Бу асарнинг махсус бир қисми астрономияга бағишланган бўлиб, бу ҳам тўққиз фаслдан иборат.⁹¹ Ибн Синонинг бу ердаги астрономия қисми «ан-Нажот» китобига киритилган рисоланинг ўзгинаси.⁹² Бу қисм «ан-Нажот»да араб тилида, «Донишнома»да эса форсий-дарий тилида ёзилган.

Ибн Синонинг астрономияга бағишланган асарларидан яна бири Журжонда яшаган кезларида ёзган «Ал-Мажистийнинг қисқартмаси»дир. Бунда у Птолемейнинг «Алмагест» асарини ихчамлаштириб, қайтадан ишлаб чиққан.

Булардан ташқари, ал-Жузжоний ёзишича, олим астрономик кузатишлар ҳам олиб борган. Бунга Исфаҳондаги кузатув ишларини кўрсатиш мумкин. Аммо Ибн Сино бу фанга бағишлаб яна бир неча рисоалар ҳам ёзганки, уларнинг бир қисми бизгача етиб келган. Уларнинг бири «ал-Олот ар-расадия» («Кузатиш ас-

⁸⁷ Қанавотий, Уша асар, ўша бетлар. Маҳдавий бу кейинги ўн мақола-ни келтирмайди.

⁸⁸ Маҳдавий, Уша асар, 160—163-бетлар; Қанавотий, Уша асар, 58—66-бетларда келтирилган мундарижага қаранг.

⁸⁹ Қанавотий, Уша асар, 94-бет; Маҳдавий, Уша асар, 234—235-бетлар.

⁹⁰ Маҳдавий, Уша асар, 236-бет; Қанавотий, Уша асар, 95-бет.

⁹¹ Ибн Сина, Математические главы «Книги знания», с. 62—63, русча таржимада матн 63—105-бетларда келган.

⁹² Маҳдавий, Уша асар, 110-бет.

боблари») деб аталади.⁹³ Бу асар немис тилига таржима қилиниб, шарҳлар ёзилган.⁹⁴

Ибн Сионинг бу хусусда битган асарларидан яна бири «Аб-тол аҳком ан-нужум» («Юлдуз ҳукмларининг ёлғон эканлиги ҳақида»)⁹⁵. Бу асар муқаддимасида муаллиф унинг ёзилиш сабабларига тўхтайди: «Астрология фани ғирт ёлғон [кизб маҳз] ва очиқ-ойдин уйдирма ва шубҳа-гумонлардан иборат бўлишига қарамай, баъзи дўстларимнинг бу илмга қаттиқ майл этганларини кўрдим».⁹⁶ Шунинг учун Абу Али бу асарини ёзганини айтади. Бундан кўринишича, муаллиф бу асарини юлдузлар ҳукми билан иш кўрадиган астрологларга қарши ёзган. Ибн Сионинг бу асаридан бир парча Тошкентда Ўзбекистон ССР Шарқшунослик институти фондида ҳам мавжуд.⁹⁷

Ундан ташқари, Ибн Сино астрономияга оид «Сабаб руъят ал-кавокиб би-л-лайл, ло фи-н-наҳор» («Юлдуз — ёритгичларнинг кундузи эмас, балки кечаси кўриниши сабаблари»)⁹⁸ асаридир. Бу асарнинг бошқача номлари ҳам бор, чунончи, у «Ёритгичларнинг кечаси кўриниши» ё «Ёритгичларнинг кечаси кўриниш сабаблари» деб ҳам юритилади⁹⁹. Маҳдавий уқтиришича, бу асарнинг тўғри номи «Ёритгичларнинг кечалари кўриниши ва кундузлари беркиниши» бўлиши керак.¹⁰⁰

Абу Алининг астрономияга оид асарларидан яна бири «Асбоб ал-осор ал-улвия» («Метеорология сабабиятлари»), «Иллат қиём ал-ард фи ҳайзиҳа» («Ерни олам марказида туриш сабаблари») китобларидир. Кейинги асарнинг бошқача номи «Таноҳий ал-ажсом» («Жисмларнинг охирги чегараси») ёки «Қиём ал-ард фи васт ас-само» («Ернинг осмон ўртасида туриши ҳақида») китоб деб юритилади.¹⁰¹ Яна бошқаси «Абъод аз-зоҳира ли-л-ажром-ас-самовия» («Осмон жисмларининг кўриниши масофалари»)¹⁰², «Ал-Фалак ва ал-манозил» («Фалак ва манзиллар»)¹⁰³, «Қонун ли фасл аш-шамс ва-л-қамар ва авқот ал-лайл ва ан-наҳор» («Қуёш ва ой фасллари қонуни ҳамда кеча ва кундуз вақтлари»)¹⁰⁴ каби асарлардир.

Булардан ташқари, Ибн Сионинг бу тўғрида ёзган асарларидан Журжон амири Қобус иби Вашмгирнинг қизи Заррин Гису-

⁹³ Маҳдавий, Уша асар, 1-бет, № 1.

⁹⁴ Маҳдавий, Уша ерда; Бу асар таржимаси 1927 йили Лейденда «Акта ориенталиа» журналинда (№ 5, XI) босилган.

⁹⁵ Маҳдавий, Уша асар, 1—2-бетлар; № 2; Налинно Карл, Илм ал-фалак, Рим, 1911 (араб тилида), 27—30-бетлар.

⁹⁶ Маҳдавий, Уша асар, 2-бет.

⁹⁷ Мирзаев С., Уша асар, 18-бет, № 41.

⁹⁸ Маҳдавий, Уша асар, 277-бет, № 171.

⁹⁹ Маҳдавий, Уша жойда.

¹⁰⁰ Маҳдавий, Уша асар, ўша бет.

¹⁰¹ Маҳдавий, Уша асар, 29-бет, № 24.

¹⁰² Маҳдавий, Уша асар, 259-бет, № 132.

¹⁰³ Маҳдавий, Уша асар, 286-бет, № 197.

¹⁰⁴ Маҳдавий, Уша асар, 289-бет, № 201.

га ёзган рисоласи ҳам бор, бунини «Журжон узунламасини тузатиш ҳақида рисола»¹⁰⁵ ҳам дейишади.

Ибн Сино астрономияга бағишлаб ёзган асарларига хулоса ясаб ал-Жузжоний ёзади:

«Юлдузлар устида кузатиш ишлари олиб бориб Шайх ўз давригача бўлмаган асбоблар ихтиро қилди. Бу тўғрида у бир рисола ҳам ёзди. Мен бўлсам саккиз йил давомида кузатув ишлари билан банд бўлдим. Бу кузатувлар олиб боришдан мақсадим Птолемейнинг ўзи юлдузлар борасида олиб борган кузатишларида айтган гапларини аниқлаш эди. Менга бу масалаларнинг баъзилари аён бўлди».¹⁰⁶

Ибн Сино кимё фани билан шуғулланган. Бу борада унинг «Амри мастура ас-санъа» («Санъатнинг бекилган ишлари») ¹⁰⁷, «ас-Синоа» («ас-Санъа») каби асарлари бўлганини сўзлайдилар. Аввалги кимёга оид асарини хоразмшоҳ вазири ас-Саҳлий илтимоси билан ёзганлиги айтилган¹⁰⁸. Бу асар тўққиз фаслдан иборат.

Эргин библиографиясида Ибн Синога мансуб «ал-Иксир» номли асарни қайд этиб, уни «Амр мастур ас-санъа»нинг форсча таржимаси деб кўрсатилган.¹⁰⁹ Аммо Қанавотий бўлса «ал-Иксир» қўлёзмаларига тўхтаб,¹¹⁰ бу асар аслида арабча ёзилганлиги ва унинг форсча таржимаси ҳам мавжудлигини айтиб, унинг нусхаларига ишора қилади.¹¹¹

Маҳдавий бўлса Ибн Синонинг химияга оид бир асарининг турли ном билан юрганини айтади. Чунончи, унингча, «Амр мастур ас-санъат», «ал-Иксар», «ал-Кимё», «Фи-с-санъа» кабилар бир асарнинг турлича номлар билан юритилганидир,¹¹² холос. Унинг кўрсатишича, бу асар 392—403 (1001—1012) йиллар ўртасида ёзилган.¹¹³

Ибн Синонинг химияга оид қарашларини булардан ташқари унинг «Тиб қонуллари» асаридан ҳам топиш мумкин. Бу асарнинг иккинчи ва бешинчи қисмлари фармакологияга бағишланиб, булар ўз навбатида химия фанига ҳам тааллуқлидир. Ибн Синонинг химияга оид қарашлари унинг «аш-Шифо» асарининг табиётида, хусусан, «Маъданлар» ва «Ўсимликлар» деган қисмларида ўз аксини топган.

Ибн Сино қизиққан фанлар кўп бўлиб, бу ерда уларнинг асосийларигагина тўхтаб ўтилди. Аммо унинг билими ва қизиқиши кўп қиррали бўлиб, бу ерда зикр қилинган фанлар доирасидан кенг эди.

¹⁰⁵ Беруний, III, Геодезия, арабчадан русчага П. Г. Булгаков таржимаси, 1966, 202-бет.

¹⁰⁶ Эргин, Уша асар, 7-бет, № 30.

¹⁰⁷ Эргин, Уша асар, 23-бет, № 106—107.

¹⁰⁸ Эргин, Уша асар, 7-бет, № 30.

¹⁰⁹ Эргин, Уша асар, 7-бет, № 29.

¹¹⁰ Қанавотий, Уша асар, 221-бет, № 154.

¹¹¹ Қанавотий, Уша асар, 221—222-бетлар.

¹¹² Маҳдавий, Уша асар, 4-бет; № 33.

¹¹³ Маҳдавий, Уша асар, 43-бет.

ИБН СИНОНИНГ АДАБИЙ МЕРОСИ

Ибн Сино истеъдодли адиб ҳам эди. У бирмунча адабий жанрларда ижод қилган. Бу борада унинг давримизгача сақланиб қолган адабий мероси намуналари бунга гувоҳлик беради.

Чиндан ҳам Ибн Сино ўзидан олдин яратилган Шарқ адабиёти, унинг ютуқларидан яхшигина хабардор бўлган. Ибн Сино араб адабиётини яхши ўрганган, араб классик адабиёти намуналаридан ёд олган, ҳатто дастлаб майда лирик шеърлар битган бўлса, кўп ўтмай, лирик-фалсафий мазмунда шеърлар, мантиқни эгаллагач эса, мантиққа онд ва уни тарғиб қилувчи дoston ёзган, табобатни ўргангач, бу йўлда шеър ва дostonлар яратишга киришган. Бу билан олим халқ ўртасида мантиқ, табобатни кенг-роқ тарғиб қилмоқчи бўлган. Чунки шеърят халқ орасида маҳбуб, уни ҳамма ўқийди, ёд олади; шеър қўлдан-қўлга ўтади, юрт-ма-юрт, ўлкама-ўлка кезади. Шеър билан битилган илм-фан кўп асрлар боқий қолган. Абу Райҳон Беруний ёзишича, қадимги ҳиндларда илмий асарларнинг деярли барчаси фақат шеърий бўлган, шундай ёзилган тақдирдагина бу китоб ўқилган, шеърий ёзилмаган бу китобни ўқишга ҳеч ким рағбат қилмаган. Беруний ўзининг «Ҳиндистон» асарида ёзади: «Ҳиндларнинг ҳар хил илмлар ҳақидаги китоблари ўз завқларига мос, турли вазнларда тизма шеър қилиб тузилган. Тизма бўлишидан мақсадлари ўша китобларнинг ўз ҳоли ва миқдорича сақланиб қолишидир. Чунки китоб тизма равишда ёзилса, у тизма ичига бир сўз ё бўғин қўшилса ёки камайтирилса, тизма вазни бузилиб, уни ўзгартирилганлиги дарров сезилади ва иккинчидан ёдлаш осон бўлади»¹. Шарқда бундай ҳолларни кўплаб учратамиз. Чунончи, араб тили грамматикасининг шеърий йўл билан ёзилгани ҳам бўлган, улар мадрасаларда ўқитилган ҳам.

Ибн Сино шоир. Ибн Сино шоир ҳам эди. У шеърятнинг барча жанрларида ижод қилди, у дoston, қасида, ғазал, рубоий, фардлар ёзди. У форсийда ҳам, арабийда ҳам шеърий ижод қилишга қодир эди. Форсийдан кўра арабийда ёзилган шеърий асарлари бизгача кўпроқ етиб келган. Шу асарларига асосланиб

¹ Абу Райҳон Беруний, Ҳиндистон, Сайланма асарлар, т. II, Тошкент, 1965, 33-бет.

мулоҳаза юритсак, Ибн Сино, биринчидан, маърифатпарвар сифатида кўзга ташланади. Чиндан ҳам у ўзининг ҳар бир байт шеърида инсонларни билим ва маърифат ўчоғини ёқишга, ҳар бир масалага илмий, ақлий ёндашишга, ростгўй, виждонли бўлишга, фан ва маданиятни эгаллашга, хуллас, инсонийликнинг энг яхши хислатларини ўзида акс эттириб, мужассамлантиришга ва инсон деган улуғ номни янада юқори кўтаришга чақиради.

Олим даъват қилган йўлига намуна ўлароқ ўз давридаги мавжуд фан тараққиётининг барчасини эгаллайди. Бу ҳақда у шундай дейди:

Аз қаъри гили сияҳ то авжи зуҳал
Кардам ҳама мушкилоти гетиरो ҳал.
Берун жастам ҳар қайду ҳар макру хиял
Ҳар банд кушуда шуд, магар банди ажал².

(Қора тупроқ қаъридан тортиб то Зуҳал (Сатурн) чўққисигача бўлган дунёнинг ҳамма мушкул масалаларини ҳал қилдим. Мен ҳар қандай макр ва ҳийла тузоғидан қутулиб чиқа олдим. Ҳамма тугунлар ечилди. Лекин ўлим тугунини еча олмадим).

Ибн Сино ўз фикрига содиқ қолароқ фаннинг турли соҳаларини эгаллаган, жуда кўп аниқ фан тармоқлари жиловини ўз қўлига ололган эди. Лекин олим билимли, бу соҳада катта-катта муваффақиятларга эришган бўлса ҳам, ўзининг билганини билиш керак бўлган билимлар олдида оз деб билади, ҳатто ўз билимларини билмаган билимларга нисбатан ҳеч нарса эмас деб билади.

Унинг фанга, табиат сирларини билишга бўлган интилиши чексиз эди. У ўзининг бутун фаолиятини ҳақиқатни билишга қаратди. У ўзининг бу йўлдаги орзу ва интилишларини шундай ифодалайди:

«Мен юксак мартабаларнинг энг чўққисига чиқиб, юксалишни истаيمان. Паст мартабаларга ҳеч рози бўлмайман. Е истаган бу мартабага эришаман, ё ўлим мени ўлдиради».³

Бу ерда олим илм-фан асосларини эгаллаб, унинг чўққисига эришишни орзу қилади, илмсиз қолишни хоҳламайди. Ибн Сино жуда кўп хилма-хил соҳаларга қизиққанини, имкони борича уларни билишга уринганини ёзиш билан бирга, камтарлик билан фаннинг кўп тармоқлари, кўп соҳалари ўз камолига етмаганини афсус қилиб ёзади:

Андар дили ман ҳазор хуршед битофт,
Охир ба камол заррайи роҳ наёфт⁴

(Гарчи дилимда минглаб қуёш чарақлаган бўлса ҳам, лекин охирида улар ўз камолига ҳеч қанча ҳам йўл тополмади).

У одамларни илм йўлидаги қийинчиликлардан чўчимасликка, дадил, собитқадам бўлишга ундайди. Одамларнинг ботири, дейди

² Ризоқули Ҳидоят, Мажма ул-фусаҳо, Техрон, 1878, 68-бет (Бундан кейин Ризоқули Ҳидоят, деб олинади).

³ Ялткая Ш., Ибн Синонинг босилмамиш шеърлари. «Ибн Сино» тўплами (турк тилида), 46-бет (Бундан кейин Ялткая, деб олинади).

⁴ Ризоқули Ҳидоят, Уша асар, 68-бет.

Ибн Сино, келажакдаги ишдан, мушкулотдан қўрқмайди. Камолот ҳосил қилишдан бош тортган киши одамларнинг энг қўрқоғидир.⁵

Ибн Сино ўз ижодида қотма-диний ақойидчиларга, жоҳиллиги ҳаддидан ошиб, ўзини олим деб тоат-ибодатдан нари ўтмайдиган ва кимки билим ва санъат, фан ва маърифат билан шуғулланса қоралайдиган, уни худосиз-даҳрийликда айблайдиганларга қарши муросасиз қаттиқ кураш олиб боради, улар устидан истеҳзо билан кулиб сатрлар ёзади:

Бо ни ду се нодон ки чунин меодонанд,
Аз хамқ, ки донайи жаҳон ошонанд,
Ҳар бош ки ин жамоат аз фарти харий
Ҳар ки у нахараст, кофираш меҳонанд⁶.

(Жоҳиллиги ва аҳмоқлиги туфайли ўзини дунёда доно деб биладиган бу икки-уч нодонлар билан муносабатда бўлганинда, сен ўзингни эшак деб ҳисобла, чунки дунёда яшаётган ҳар бир киши ўзини эшак деб ҳисобламаса, эшаклиги ҳаддидан ошиб кетган бу гурунг уни кофирга чиқаради).

Бошқа бир ерда у жоҳилларни дунёда ҳеч нарсани кўра олмайдиган кўр билан тенг қилади.

«Кўёш кўрларга кўринмай бекинганидек, бу жоҳилларга ҳам дунёда тўғри йўл белгилари кўринмай қолади».⁷

Ибн Сино бундайлар олдида гапирмасдан, илмингни яшириб туриш дурустроқдир демоқчи бўлади. У баъзи лаёқатсиз кишиларнинг юқори мансабларга миниб олиши, уларнинг руҳсиз, ҳиссиз ишлари ҳақида куйиниб ёзади:

«Ҳа деб кўп жонсиз нарсалар юқорига кўтарилишда давом этади. Ажабо, у ҳам жонсиз бўлса, ҳам ўсса!»⁸

Ибн Сино шеърларида ёшларга оталарча насихат қилади, ҳар бир ишда мулоҳаза билан фикр юритишни, ўзига дўст, сирдош танлашда эҳтиёт бўлишни уқтиради:

«Сирингни барчага айтишдан эҳтиёт бўл. Чунки мулоҳазакор деган сўз — эҳтиёткор бўлиш дегандан бошқа нарса эмас. Агар сирингни сақласанг, у сени асирингдир, агар ошкора бўлса, сен сирингнинг асири бўлиб қоласан».⁹

Бошқа бир ерда Ибн Сино кишиларни огоҳлантириб илмсиз, диний ақида билан ўралиб қолган кишиларга унинг фикрларини айтавермасликни уқтиради:

«Э оғайним, сен ушбунни билиб ол! Мен бу «Ишоратлар»да сенга ҳақиқат қаймоқларини сузиб бердим: латиф сўзларга ҳикмат луқмаларини куйиб, ошатдим. Сен энди уларни билиб олиб, унинг қадрига етмайдиган, ўзи нодон, фанда билим ва уқувсиз,

⁵ Ибн Сино, Фалсафий қиссалар, 13-бет.

⁶ Ризоқули Ҳидоят, Ўша асар, 68-бет.

⁷ Ялткая, Ўша асар, 43, VII.

⁸ Ялткая, Ўша асар, 44, VII.

⁹ Девони Ибн Сино (араб тилида). Тўпловчи Ҳусайн Али Маҳфуз, Техрон, 1957, 21-бет (Бундан кейин «Девон», деб олинади).

уқувга ўрганмаган, биринчи кўришдаёқ сен билан жонажон дўст-дек қалин бўлиб кетадиган, лекин ўзи маърифатдан маҳрум бўлган, кимки файласуфман деса уни адашганлар қаторига қўшади-ганлардан бахилларча сақлан».¹⁰

Урта асрларда дин рамкасида ташқари бўлган, ақлий илмий мулоҳазаларни ҳар ким ҳам очиқ-ойдин юритолмасди, юриганлар ҳам ниҳоят даражада эҳтиёткорлик билан дин, шариатга зид келмайдиган қилиб, диний қобиқларга ўраган ҳолатдагина элга ёя олар эди, холос.

Ибн Сино йирик мутафаккир бўлгани учун унинг дунёқараши ва илғор идеялари фақат унинг тиббий фанларга оид асарларидагина ифодаланмай, адабий асарларида ҳам ўз аксини топган. Унинг адабий асарларида ҳам инсонпарварлик, ростгўйлик, меҳр-муҳаббат, бир-бировини ҳурмат қилиш, дўстлик каби бир қатор масалалар қамраб олинади. Ундан ташқари, Ибн Синонинг бу тўғрида ёзган ижодида олимнинг усталик билан иш кўрганини лайқаш қийин эмас. Ҳатто унинг «Рисолат ут-тайр» ва «Ҳайй бин Яқзон» асарлари бекитма рамз — ишоралар билан ёзилганлиги сабабли бу асарлар ҳақида ҳар хил қарашлар мавжуд, гоҳ мистикага, гоҳ суфизмга ва гоҳ идеализмнинг бошқа турлари билан боғлаб мулоҳаза юритадилар.

Ибн Сино оддий мусулмон сифатида худо борлигига ишонади. Бироқ унинг тезиси тамоман маърифат томонига қаратилган. У, масалага тор қарамайди, ҳар бир соҳага чуқур, атрофлича ёндашади. Дунёда одамларнинг иши фақат тоат-ибодат қилиш, рўза тутиш ва қуръон ўқишдан иборат, деб билмайди. Олим фан ва маърифат байроғини юқори кўтариб чиққан пешқадам мутафаккир эди. У илм-маърифат тарқатишга одамларни тарғиб қилиб, ҳақиқий мусулмон мавжуд билимларни эгалласа, ўшандагина у ҳақиқий мусулмон бўла олади, деб тушунади. Бу билан у дин олимларининг тор идеяси бўлмиш, дунёда фақат тоат-ибодат билан шуғулланиш керак, бу дунё вақтинча дунё, дейилган бўлмагур фикрларига қарама-қарши чиқади. Шу сабабдан ҳам кўп дин ақойидчилари Ибн Синони кофирга чиқариб қўядилар, ҳатто уни қуръонга назира ёзган, деб ҳам айблайдилар,¹¹ лекин Ибн Сино уларга қарши ғазаб билан оташин сатрлар ёзади:

Қуфри чу ман газоф ва осон набувад.
Маҳкамгар аз имони ман имон набувад.
Дар дахр чу ман який ва он ҳам кофир.
Пас дар ҳама дахр як мусулмон набувад¹².

(Мени кофир деб вайсаб айблаш осон эмас. Чунки дунёда менинг имонимдан қаттиқроқ имоннинг ўзи топилмайди. Дунёда мен бир яккаю ягона одам бўлсам-у, у ҳам кофир бўлса, демак, энди бутун дунёда битта ҳам мусулмон йўқ экан-да!).

¹⁰ Абу Али ибн Сино, Қитоб ул-ишорат, варақ 13 а.

¹¹ Ялткая, Уша асар, 47-бет.

¹² Ризоқули Ҳидоят, Уша асар, 68-бет.

Ибн Синонинг бизгача етиб келган баъзи шеърларида унинг фикр-ғояларига қарши рақиблари бўлганини, улар билан келишолмаслиги ҳақида баъзи бир деталлар сақланиб қолган. Бу ўринларда ҳам олим қаттиқ иродали, шахдамқадам сиймо экани кўринади. Ибн Сино бундай рақибларига қарата ажойиб сатрлар ёзган:

«Агар менинг улуғлигим улар қалбида бунчалик ҳайиқиш пайдо қилмаганида эди,— дейди Ибн Сино,— улар мени кўп кечириб ўтирмай, ёмонлаган бўлардилар. Мен шердек [бардам]ман. Одатда, агар шердан қўрқилса, унга киши яқинлаша олмайди, узоқдан унга чуқур қазибгина ушлайдилар, холос. Итлар шер кўрганида акиллайди. Шунга ўхшаб улар менга кўзларини ўқрайтириб қарайдилар, чунки мен улуғлик йўлида ухламай, тонглар орттирдим; улар бўлса, эрталабгача ухладилар. Улар менга ҳа деб адоват кўзи билан қарайдилар. Агар уларнинг кўзлари дўстлик кўзи бўлганида эди, ёмон деб юрадиган нарсаларни ёмонламасдан, яхши деб ҳисоблаган бўлар эдилар».¹³

Бу келтирилган сатрлар шоирнинг ҳаёт тарзини, маърифат йўлидаги қийинчиликларини ифодалайди.

* * *

Ибн Сино лирик шоир ҳам эди. Унинг бизгача сақланиб қолган баъзи лирик шеърларида образли ифодаланган ажойиб фикрларини, оригинал ўхшатиш ва тасвирлар, ранг-баранг мажоз ва метафораларнинг турли-туманини кўриш мумкин.

У ёрнинг қаттиқ кўнгиллиги, ўзининг сабрлиги ҳақида шундай ёзади:

«Менинг кўнглим табиати сабрлилик бўлса, сенинг юрагинг табиати қаҳрлилик экан; менимча, иккимиз ҳам ишқда қаттиқ бир тош эканмиз, холос».¹⁴

Ёр висолига етишув, унинг ойдек жамолини кўриб, ўзини бахтли деб ҳисоблаш — шоир орзусига айланади:

«Эй мени хаста қилган гўзал! Менинг хасталигим сенинг қабоқларингдандир. Шундай, улар аслида соғ-ку, лекин одати бўйича одамларни касал қилади. Мени бахтли қиладиган васлинг билан менга шафқат қил. Сенга етишолмасам ҳам, васлингга етишиб қаноат қилиб тураман. Ахир жавҳар [субстанция] ўрнини араз [акциденция] эгаллайди-ку».¹⁵

Шоир бир шеърида ёр сочини тунга, чиройини қуёшга ўхшатиб шундай дейди:

«Ўзинг ҳуснини сақламоқ учун жамолингни парда билан бекитиб, кўзлардан асрамоқчилар. Мен эсам, юзинг пардасини олиб ташлаб, очиқ қўйишнинг ўзи билан чиройинг дурустроқ сақ-

¹³ Ялткая, Уша асар, 41-бет.

¹⁴ Ялткая, Уша асар, 43-бет. VIII; Девони Ибн Сино, 20-бет.

¹⁵ Девон, 11-бет. Бу ерда шоир жавҳар билан маъшуқанинг ўзини, араз билан унинг висолига етишувини кўзляпти.

ланади, деб биламан. [Тўғри] қуёш юзини юпқагина бир булут тўсгандагина уни кўриш мумкин бўлганидай, сенинг чиройинг ҳам юзинг пардаси билан тўсиб қўйилган».¹⁶

Бошқа бир ерда у ёр билан учрашган ёшлик, севгилик дамлари, шод-хуррамлик чоғларини эслаб ёзади:

«Бу ерлар севгилиларнинг жойлари-ку, эслолмаётибсанми?! Уша сен кўрган нарсалардан асар қолмаганидан таниёлмаётибсанми?! Ахир яноқларимда кўз ёшларим селлари пайдо қилган из-ажинлари каби, бу жой вайроналарини селлар ювиб кетди-ку Шундай у ердаги асарлар худди менинг ёшлигим асарлари ва унинг порлоқ нури ўрнига оқ соч чечаклари келгани каби, йўқ бўлиб кетди.

Чаккаларимдан чиққан сочларимнинг оқлик ранги-чи, у худди мени қўрқитиш ва огоҳлантиришга келган бир белгидир. Менга бу оқ сочларингни бўя, дейишди. Мен уларга, тирикликдаги оқликни ёмон кўраман-у, у ўлик ва кўмиладиган оқликни нега мен ёмон кўрмай дедим»¹⁷.

Ибн Сино май ҳақида ҳам шеърлар ёзган. У майни даво-шифо учун ва қувватни жойига келтириш учун истеъмол қилишни тавсия қилади.¹⁸ Бу борада ҳақимона у шундай дейди:

Май душмани масту дўст бо хушёраст,
Андак тарёку, беш заҳри мораст.
Дар бисёраш мазаррат андак нест.
Дар андаки у манфаат бисёраст¹⁹.

(Май мастнинг душманию, хушёрнинг дўстидир. Унинг озгинаси тарёқ — заҳар давосию, кўпи илон заҳаридир. Кўпидан зарар оз эмас, озида манфаат ҳам каттадир).

Ибн Сино «Қонун» асарида ҳам, шеърый ёзилган тиббий дostonида ҳам, кичик рисола ва қасидаларида ҳам майни дори-дармон, қувватни тиклаш, инсон саломатлиги манфаати учун ишлатилиши зарурлигини айтади.

Шоирнинг май ҳақида ёзган рубойиси ҳали эълон қилинмаган, кўпчиликка номаълум. Ленинградда топилган бу рубойий араб тилида ёзилган бўлиб, Ибн Синога нисбат берилади. Бунда майнинг хурсандлик, шифолик хусусиятларини тасвирлайди:

الراح فى هذه البلايا راحتى
لله فاجعل راحتى فى راحتى
بنت الكروم شفاءً مجروح الهوى
عالج بها يا ابن الكرام جراحتى

¹⁶ Ялткая, Уша асар, 41-бет.

¹⁷ Бу ерда шоир соқолни бўяшни, уни бекитишни соқол оқлигини кўмишга ўхшатапти.

¹⁸ Мирзаев С., Уша асар, 23-бет.

¹⁹ Бертельс Е. Э., Авиценна и персидская литература, с. 88; Саид Нафисий, Уша асар, 51 саҳ.

«Бундай қийинчиликларда май жоннинг роҳатидир. Тангрим! Менинг роҳатимни кафтим ичига қўй. Ток қизи — май севгидан яраланганларга шифо бўлади. Шундай экан, у билан жароҳатимни даволагин, э карамли кишининг фарзанди».²⁰

Классик поэзиядаги шеърларда майни мақташ, улуғлаш ўз даврида дин, шариат арбобларига қарши заҳархандалик билан ёзилган сатрлар бўлиши ҳам эҳтимолдан холи эмас. Ибн Сино май ҳақида газал, рубоий ёзар экан, биринчи навбатда, у табиб-ҳаким сифатида фикр юритади.

Ибн Сино май ҳақидаги шеърларида ичишни жоҳилларга қандай таъсир этишини, ичилгандан кейин уларда юз берадиган воқеаларни ҳам тасвирлайди. Унингча, аввало, май ичиш ҳеч қандай гуноҳ эмас, уни шариат арбоблари шундай деб аташган. Лекин қандай бўлмасин, кўп май ичиб бўлмайди, у бемазаликларга олиб боради, нодонларнинг анча-мунча аҳмоқлиги худди мана шу кўп ичилганда намоён бўлади, май бунга қўл келади.

Ибн Сино айтади: одат қилиб ичишаверишнинг ўзи бир бедаво нарса. Қорин оч бўлса ичиш ҳеч раво эмас. Доим маст бўлиб юришдан йироқ юр, бордию, ичишни жуда зарур деб топсанг, у ҳолда бир ойда бир марта ичиш керак, шундай қилинса саломатликка фойда тегиши мумкин, агар кўпайтирсанг турли-туман кулфат ва фалокатларга йўлиқасан. Дастурхонда қанчалик тўкин бўлса ҳам, уни бўкканчалик ичаверма, дейди.

Шу билан бирга, шоир май ҳақидаги шеърларида бутун идеяси, мисраларини дин арбобларига, шариат пешволарига, қотма ақойидчиларга, тоат-ибодатдан бўлак ҳеч нарсани билмайдиган, дунёвий илмлар билан шуғулланмайдиган ва дунёвий ишлардан юз ўгирган кишилар тоифасига қарама-қарши қўяди; бу борадаги ёзган шеърларида у шундай кишилар устидан истеҳзо қилиб кулади.

Ибн Сино ўз фаолиятида адабиётга, шеъриятга жуда қизиққан, ҳатто улғайган вақтларида ҳам адабиёт нафосати, шеърият назокати бу буюк қалб соҳибини тарк этмаган. У доимо адабиёт билан ҳамнафас бўлган, у билан қачон иш шуғулланмасин, биринчи навбатда, у орқали халққа нафи тегар иш қилишга уринган, ўз фикр-андишаларини адабиёт орқали ёйишга ҳаракат қилган.

Ибн Сино доимо одамлар орасига яхши фикр тарқатиш ишқивози бўлган, доимо ўзи билган билимни халққа тарғиб ва таш-

²⁰ СССР ФАШИ Ленинград бўлими китоб фонди. Инв. № 262. Қўлёзманинг 2 varaғида бир неча шоирларнинг шеърлари келтирилиб, улар қатори юқоридаги рубоий ҳам ёзиб қўйилган. Унинг теласига رباعى فى الخمر остига эса

لابن سينا فى الخمر деб қўйилган. Бу рубоийсида Ибн Сино сўз ўйини қилляпти. Роҳ — май, роҳат — кафт ҳамда роҳат маъносига. Киром — кароматли ва каррам — боғбон, Ибн карром боғбон ўғли, бинт ал-курум-ток қизи, яъни майдир. Ибн Синога нисбат берилган арабча бу рубоий фақат шу ердагина бор, холос.

виқ қилишга уринган. Бу йўлда ўз мулоҳазалари билангина эмас, ўтмиш табиблар ақидаларидан ҳам фойдаланган.

Ҳаким Таёзуқнинг ²¹ (VIII) ҳикматли сўзларини Ибн Сино арабчалаб шеърга айлантирган.²²

Бу шеърдан Ибн Сино ҳаким-табиб сифатида ўз ўтмишдошининг фикрини қўллаб, эл, баҳра олиши учун ўз қалами билан назм ипига тизади. Ибн Сино бу ўринда шеърятдан, эларо тиббий маслаҳатларни ёйиш учун фойдалангани кўринади. Бу шунинг учун ҳам муҳимки, ўрта аср шароитида бадий адабиётдан баҳра ола билиш, адабиётни ҳаётга яқинлаштириш, ундан кераклича фойдаланиш ва бунга йўл очиш учун уриниш эди. Чунки Шарқ адабиётида панд-насиҳат, ахлоққа оид шеърлар кўп яратилган, буларда ҳар бир улуғ мутафаккир тарқалиши зарур деб билган ҳикматларини илож борича ифодалироқ, таъсирчанроқ тарзда баён этишга уринган. Аммо илмий мулоҳазаларни, маълум фан соҳаларини адабий формада талқин қилиш ва унинг ёрдамида кенг кўламга олиб чиқиш, уни адабиёт жанрлари ёрдамида енгил тарзда ифодалаб оммалаштириш ҳамма сиймоларга ҳам муяссар бўлавермаган.

Одатда табиб кишига ҳар хил табақа кишилари — шоҳдан тортиб гадогача, амирдан тортиб посбонгача мурожаат қилади, кўмак сўрайди, мадад истайди. Ибн Сино билан ҳам худди шундай бўлган.

Ибн Аби Усайба зикр қилишича²³, вазир Абу Толиб ал-Алавийнинг боши ва пешонасига яра тошиб, у Ибн Синога мурожаат қилишга мажбур бўлган. Ибн Синонинг шеърятдан яхши хабари бўлганини билган вазир араб тилида шеър билан мурожаат қилиб, даво сўраган. Шеър уч байтдан иборат.²⁴

Шеър ёзиш нуқтан назаридан қарасак, байтлар бадий юксак ёзилмаган, лекин ўша даврда шеърий йўсинда хат битиш, бунинг устига араб тилида ёзишни ҳамма ҳам уддасидан чиқа олмаган. Ибн Сино ҳам вазир олдида «қарз» бўлиб қолишни истамай, унга шеър жавоб ёзиб юборди, унда вазир дардига даво буюради.²⁵

²¹ Таёзуқ — уммавийлар халифалиги даврида Ҳажжож ибн Юсуф (661—714) ҳузурида хизмат қилган, «Куннаш» деган ҳамда табобатга оид бошқа асар ҳам ёзган (Шамсуддин Сомий, Қомус ал-аълом, III, Истанбул, 1891, 17—10-бетлар).

²² Ибн Синонинг бу шеъри ЎзССР ФА ШИ фондидаги 3008 рақамли қўлёзманинг 431 а—б варағида сақланади. Унда: *ترجمة قول الحكيم تيارق من ابو على فى حفظ الصحة* «Таёзуқнинг соғлиқни сақлаш ҳақидаги айтганларини Абу Али қилган таржимаси», деб ёзилган.

²³ Ибн Аби Усайба, Уша асар, 14-бет.

²⁴ Ибн Аби Усайба, Уша асар, ўша бет; Шоисломов Ш., Уша асар, 36-бет.

²⁵ Ибн Аби Усайба, Уша асар, 14-бет.

Ибн Сино тиббиётга қадам қўйганида дастлаб қандай асарлар ёзган, унинг бу соҳада илк таълифи нима — бу ҳақда алломанинг аниқ кўрсатмаси йўқ. Лекин унинг тиббий уржузаларини ўрганиш натижасида шу хулосага келиш мумкинки, Ибн Сино бу соҳада асар таълиф қилишга бошлар экан, аввало шеърий тиббий асарлар ёзишга киришган. У бу хил асарини арузнинг ражаз вазнида ёзганлиги учун уржуза деб атаган. Шу тариқа у табобат мавзуида саккизта уржуза — дoston ёзган. Ибн Синонинг мантиқ мавзуида ёзган уржuzаси билан эса дostonлар сони тўққизга етади.

Бу уржuzаларнинг энг йириги «Табобат ҳақида уржуза»дир. Бу асар Ибн Синонинг «Қонун» китобидан олдин ёзилган. Ибн Синонинг бу асари устида кандидатлик диссертацияси ёзган Шоикром Шоисломовнинг текширишича, бу шеърий асар Али ибн Аббос ал-Мажусий (вафоти 990) «Комил ас-синоа фи-т-тиб» китоби таъсирида ёзилган. Ш. Шоисломов Ибн Сино «Қонун»и ал-Мажусийнинг ўша асари ва Ибн Сино «Уржуза»си мундарижасини қиёсий солиштириб чиқиб, китоб сўнгида келтирилган жадвалларда учала асар тематикасини, уларнинг қай бири бир-бирининг мазмунига тўғри келишини баён қилган.²⁶ Мана шу жадвалга кўра, Ибн Сино ёшлик даврида ал-Мажусийнинг номи юқорида зикр қилинган асарини мутолаа қилган ва натижада бу олим асари таъсирида ўша тибга оид уржuzасини ёзган.

«Булардан кўриниб турибдики,— деб ёзади Ш. Шоисломов,— Ибн Сино йигитлик чоғидаёқ шеърият билан қизиққан ва, эҳтимол, ўзининг «Уржуза» асарини шу пайтларда ёзган бўлиши керак»²⁷

Албатта, Ибн Сино ёшлигида адабиётни яхши ўрганиб, унинг нозик томонларига эгаллаб, халқ орасига шеърий йўсинда ўзи билган ва кўпчилик билишини зарур деб билган тиббий билимларни тарқатишга уринганлигини кўрамиз. Илгарилари Ибн Сино аввал «Қонун»ни ёзиб, кейинчалик уни халқ орасида кенгроқ ёйиш учун уни қисқа қилиб ёзган, натижада шеърий поэма юзага келган, деган фикр юради. Бу поэма билан «Тиб қонунлари»ни бир-бирига таққослашгина юқоридаги фикрга олиб келади. Бу ҳақда тадқиқотчи шуларни ёзади: «Бизни бу фикрга келтирган мулоҳазалар шуки, бир томондан, Ибн Сино «Уржуза»сининг ал-Мажусийнинг «Комил ас-синоат ат-тиббия» асари тузилишига бутунлай ўхшашлиги бўлса, иккинчи томондан, «Уржуза»нинг «Қонун» тузилишига ўхшамаслигидир... Агар Ибн Сино «Уржуза»сини «Қонун» асарини ёзганидан кейин ёзганида эди, у ҳолда, уни «Қонун»га ўхшатиб ёзган бўларди, унинг тузилишига ўхшаган бўларди. Лекин у бундай қилмаган. Демак, Ибн Сино «Уржуза»ни ёшлик чоғида, ҳали «Қонун» ёзилмасидан илгари ал-Мажусийнинг ўша асари медицина даргоҳларида дарслик сифатида қўлланилган

²⁶ Шоисломов Ш., Уша асар, 206—230-бетлар.

²⁷ Шоисломов Ш., Уша асар, 37-бет.

бир пайтларда ёзган бўлиши керак. Чунки ал-Мажусийнинг бу асари кўпчилик учун жуда енгил, ўқишли китоб бўлган. Бунда Ибн Сино дастлаб ўша тиббий мулоҳазаларни ўзлаштириб олиш, ундаги асосий фикрларни кўпчиликка етказиш ниятида бўлган ва у бу мақсадига муваффақият билан эришган».²⁸

Ибн Сино бу асари дебочасида қадим вақтда уржуза ёзиш одати ҳақида фикр баён этиб ўтади:

«Ҳақимлар ва қадимги вақтда ўтган фозилларда,— подшоҳлар, амирлар, халифа ва вазирлар, қозикалон ва фақиҳларга наср ва назмда турли фан ва илмлар бўйича асар ёзиб, тақдим этиш йўли билан хизмат кўрсатиш одат бўлиб келган. Хусусан, табиб-шоирлар кўпинча ражаз баҳрида назмлар ёзганлар ва кунноша-тўпламлар тузганлар. Бундан мақсадлари ражазга ким қодир — ким қодир эмаслигини, ким моҳирки — ким ожиз эканлигини аниқлаш бўлган. Бунинг натижасида подшоҳлар табобат қонунлари ва ҳикмат — фалсафанинг йўл-йўриқлари билан танишганлар.

Мен форс мамлакатларида табобат ҳунарининг мажлисларда талқин этилишидан, касалхона ва мадрасаларда муҳокама қилинишдан четда қолганини кўрдим. Табобат ва унинг тармоқлари тўғрисида билими бўлмаган, қонунларидан тушунчаси йўқ ва ўзида у ҳақда тасавури ҳам бўлмаган кишилар, хусусан, озгина ўрганиб олиш билан уни ўзиники қилиб олганлар, натижада бу фанда яхши чиниқмаган кишилар тўрға чиқиб олиб, шайх (доно, олим)лик даъво қила бошлаган».²⁹

Ибн Сино бу ўринда асарини баланд мартабали вазир ҳазратларига тақдим қилганлигини ёзади. Бу вазир хоразм амирининг вазири деб тахмин қилинади.³⁰

Аmmo шуниси ҳам борки, Ибн Сино хоразмшоҳнинг вазири Абу-л-Ҳасан ас-Саҳлийга Гурганжда қасида ёзиб бағишлаган эди, лекин унга тибга оид эмас, балки мантиққа оид қасидани бағишлаган эди.³¹

Ибн Синонинг тиббий поэмаси, бошқача қилиб айтсак, достони Париж нашрига кўра, юқорида келтирганимиздек, қисқа муқадди-маю 1326 байтдан, яъни 2652 мисра шеърдан иборатдир. Тошкент нусхаси эса, юқорида қайд этилганидек, 1322 байтдан иборат. Бу асар «ал-Манзума», «Манзума фи-т-тиб», «ал-Алфия» (минг байтли асар), «Уржуза» каби номлар билан танилган.³²

Ҳозирги кунда дунё кутубхоналарида бу асарнинг қирққа яқин қўлёзмаси мавжуд.³³ Шунга қараганда, бу асар дунёнинг кўп ўлкаларига тарқалган бўлиб, улардан истифода этилганлиги маълум.

²⁸ Шоисломов Ш., Уша асар, 37—38-бетлар.

²⁹ Шоисломов Ш., Уша асар, 46—47-бетлар.

³⁰ Шоисломов Ш., Уша асар, 46-бет.

³¹ Ибн Сино, ал-Қасидаг ал-муздавижа фи-л-мантиқ, Қоҳира, 1910.

³² Уржуза фи-т-тибб, Париж, 1956, Сўз боши, IX бет.

³³ Шоисломов Ш., Уша асар, 19-бет.

Ибн Синонинг бошқа тиббий уржузалари ҳали нашр этилмаганлиги, унинг мавжуд қўлёзмалари ҳали қўлимизга тушмаганлиги учун улар ҳақида мулоҳаза юритишни келгусига ҳавола қиламиз.

Хулоса қилиб айтсак, Ибн Сино ўзи хабардор бўлган шеър санъатини эгаллаб, рубойи, ғазалми, маснавийми, қасидами, уржузами — қайси жанрда бўлишидан қатъи назар, ундан инсонга манфаат етказишни мўлжаллаган олижаноб ниятли ажойиб бир зот эди.

Ибн Сино — қиссанавис. Ибн Сино адабиётнинг наср ботида ҳам бир қанча асар ёзган. Улардан баъзи бир қисми бизгача етиб келган. Буларга муаллиф нафс ҳақида айтмоқчи бўлган фикрларини киритмоқчи бўлган, уларни рамзий ишоралар, мажозий иборалар билан ёзган, уларни атрофлича тушуниш ва талқин қилиш фалсафа фани билан боғлиқлиги учун масаланинг бу томонига кенг тўхтаб ўтирмадик.

Насрий адабиётда Ибн Сино номи билан боғлиқ бўлган таълифларидан «Саломон ва Ибсол», «Юсуф», «Ҳайй ибн Яқзон» қиссалари ва «Рисолат ат-тайр» асари бор.

Қисса деганда ҳозирги араб адабиётидаги ҳикоя жанрини тушунамиз. Лекин ўрта асрда қисса сўзи дoston, повесть маъносида ишлатилган. Одатда қадим Шарқ адабиётида кичик ҳажмдаги насрий асар бўлса ҳам қисса жанрига кираларган. Шунинг учун ҳам Ибн Сино «Ҳайй ибн Яқзон», «Саломон ва Ибсол» ва «Юсуф» асарларини қисса деб, фақат қуш ҳақидаги асарини рисола деб атаган.

«Саломон ва Ибсол» қиссаси. Абу Али ибн Синонинг «Саломон ва Ибсол», «Юсуф» қиссаси кейинги вақтларгача деярли маълум бўлмаётган эди.

«Юсуф» қиссаси билан «Саломон ва Ибсол» қиссаларининг бир-бирларига тематик боғлиқлиги Ибн Сино «Хутбайи таслия»сини ташкил қилишга олиб келган эди, натижада, иккаласи бир асар сифатида бир хил саргузаштга дучор бўлган эди. Шу сабабдан бўлса керак, булар Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида сақланган мажмуада олдинма-кетин тушиб қолган.³⁴

Шарқнинг йирик олими Насируддин Тусий Ибн Синонинг «ал-Ишорот» асарига ёзган шарҳида Ибн Синонинг «Саломон ва Ибсол» қиссасини учратганини ёзади: Тусий бу кўрганини қисса, дейди, лекин у бунини «Хутба» деб эсламайди.³⁵ Бу шунга далолат қиладики, Ибн Синонинг «Саломон ва Ибсол» асари алоҳида қисса бўлиб ҳам тарқалган бўлиши керак. Чунки Тусий асарида «Саломон ва Ибсол» қиссаси эсланган, лекин «Юсуф» қиссаси бутунлай эсланмайди.

³⁴ «Расоилу Ҳукамо», ЎзФАШИ китоб фонди, инв. № 2385, varaқ 101 б—103 б-бетлар; Мирзаяев С., Уша асар, 19—20-бетлар.

³⁵ Тусий Н., Шарх ал-ишорот, Истанбул, 1873, 365-бет.

Ҳозиргача буларнинг Тошкентдан бўлак ерда борлиги маълум эмас. Булар ҳақида Тошкентдан чиққан хабарлар ҳам шу институтдаги ягона қўлёзмага ҳавола қилинади. С. Мирзаев олимнинг «Юсуф» қиссасининг бошқа жойда борлиги шу вақтгача ҳеч ерда қайд қилинмаган,³⁶ деб кўрсатган.

«Саломон ва Ибсол» ҳақида ўз даврида кўп муаллифлар асар ёзган кўринади. Ҳунайн ибн Исҳоқ (809—873) Ибн Аъробий,³⁷ Ибн Сино, Ибн Туфайл (вафоти 1186), Абдурахмон Жомий (1414—1492) кабилар бу мавзуда қалам тебратганлар.³⁸

Ибн Сино ўзининг «ал-Ишорот» деган китобида бу асар қаҳрамонларидан кузатган мақсадига ишора қилиб кетади. Муаллиф ёзади: «Агар қулоғингга чалинган ва эшитганларинг орасида «Саломон ва Ибсол» қиссаси сенга ёқиб қолса, сен шуни билгинки, сен агар ирфон аҳлидан бўлсанг, Саломон сенинг учун тўқилган масал; Ибсол маърифатдаги даражанг учун тўқилган масалдир. Ундан кейин, агар кучинг етса, бу рамзни ечгин»,³⁹ дейди.

Ибн Сино қиссаси мазмуни шундай: ўтган замонда Саломон⁴⁰ деган кишининг Ибсол деган укаси бўлади. Акаси укасини ўз қўлида тарбиялай бошлайди. Бола жуда ўқимишли, одобли бўлади. Узи келишган, чиройли бўлади. Балоғатга етгач, уни янгаси яхши кўриб қолади. Буни сезган Ибсол ўзини четга тортиб юради. Хотин ҳам Ибсолнинг четланиб юришини пайқаб, яқинлашишга йўл ахтара бошлайди. У эри Саломонга, уканг хушхулқ бола бўлибди. Уни болаларингга қўшиб қўйсанг, болаларимиз ундан илм-одоб ўрганиши мумкин, дейди. Саломон ўз хотини илтимосини қабул қилиб, Ибсолга янгаси айтгандай қилишни уқтиради. Лекин Ибсол янгасининг олдига боришга кўнмайди. Бунда бир ёмонлик борлигини пайқаб қолади. Кейин акаси насиҳат қилишга тушади: — Янганг сени болалигингдан тарбиялади, сенга оналик кўзи билан қараб, катта қилди. Энди сен унинг илтимосини қайтармай, уйга бориб, болаларга аралашиб юргинда,— дейди.

Ибсол чор-ночор янгаси олдига боради. Унинг хонасига кирса, у Ибсолга ҳар хил қимматбаҳо кийимлар кийдиради. Хотин зўрма-зўраки бўлса ҳам ўзини вазмин тутиб туради. Шу тахлитда бир қанча вақт ўтади, кейин у Ибсолга муҳаббат изҳор қилади. «Эй Ибсол! Мен ва сен яратилишимиздан олдин, мен сени севишим белгиланиб қўйилган тақдирдан қочиб қутула олмаймиз», дейди.

Ибсол ҳайрон бўлиб қолади. Нима қилишини билмай, боши қотади. Хотин талабига бўйсунмаса, у макр-ҳийла билан бир нарса қилиб қўйиши мумкин, бўйсунса, акаси ва виждони олдида

³⁶ Мирзаев С., Уша асар, 5-бет.

³⁷ Ибн Аъробий асарини кўришга муваффақ бўлолмадик. Бунда биз Насируддин Тусийнинг берган хабарларига суяндик.

³⁸ Ирисов А., Ибн Синонинг «Саломон ва Ибсол» қиссаси. Масъул муҳаррир И. Абдуллаев, Тошкент, 1973.

³⁹ Ибн Сино. Китоб ул-ишорот, ЎзССР ФА ШИ фонди, инв. № 2213, 11^б, II варақ.

⁴⁰ Саломон шоҳ бўлади, лекин автор буни асар аввалида эмас, ўртада эслади ўтади.

ёмон иш қилиб қўйган бўлади. Боши қотиб, уйга кириб-чиқиб юради. Хотин энди жим тура олмайди. Ҳатто у Ибсол бўйнига қўлини ташлайди. Лекин Ибсол уни бу қилганига қаттиқ жеркиб беради. Хотин бўлса Ибсолга катта-катта қасамлар ичиб, мен сени синаб кўрмоқчи эдим, холос. Билсам, сен анча дуруст, ахлоқли бола экансан. Бундан кейин мен энди, ҳеч бундай қилмайман, дейди.

Хотин бу йўл билан ўз ниятига эриша олмагач, бошқа йўл қидира бошлайди. Ибсолга ўзининг синглисини олиб беришни эрига маслаҳат қилади. Эри — Саломон кўнади. Кейин хотин ўз синглиси олдига бориб: «Мен сени Ибсолга олиб бермоқчиман, лекин бундан мақсадим сени эрга бериш эмас, балки у билан мен ўзим бирга бўлмоқчиман. Кўнсанг кўнганинг, бўлмаса тўй-ҳашамни тўхтатаман», дейди. Синглиси гапга кўнади. Кейин хотин Ибсолга айтади:

— Синглим жуда уятчанг қиз, у сени кўрса уялади. Шу сабабдан сен унга кундузи — ёруғликда кўриниш берма. Унинг олдига кирмоқчи бўлсанг, қоронғуда кириб, ҳатто бир ойгача ундан бIRON сўз ҳам сўрама,— дейди.

Тўй-ҳашам бўлиб ўтади. Лекин Ибсол хаёлидан қандайдир шубҳа-гумон кетмаган эди. Кечқурун у қаллиғи олдига кириди. Кирса, янғаси уятчанг деб мақтаган қиз Ибсолни қучоқлаб олиб, бағрига босаяпти. Ибсол ҳайрон қолади. Уятчанг қиз бундай бўлмаслиги керак эди, деб ўйлайди ўзича. Кейин унга, қараб: «Ҳей! Нима қиляяпсан?» деб қаттиқ бақиради. «Агар сен уятчанг қиз бўлганингда эдинг, сен эрга олдин талпинмасдинг, сен бошқа бўлсанг керак».

Бу вақт булут қопланган осмонда бирдан чақмоқ чақнаб кетиб, Ибсолга қаршисидаги кимсанинг юзи кўринади. Қараса уни қучоқлаб олган қаллиғи эмас, балки янғаси экан. Ибсол нима қилишини билмай, ҳеч нарса демайди ва хотин олдидан қочиб чиқиб кетади. Энди Ибсол янғасини ўзидан совушини ва унутишини ўйлаб, бу даргоҳдан кетмоқчи бўлади. Лекин у бўлиб ўтган воқеа ҳақида ҳеч кимга ҳеч нарса демайди. Кейин акаси олдига бориб, мен сенга ўлкалар фатҳ қилиб берсам, бу иш менинг қўлимдан келади, дейди. Акаси таклифга кўниб, қўшин тўплаб беради.⁴¹ Аввал Ибсол Қутб томон ўлкаларга, кейин Шарқ томондаги ўлкаларга юриш қилади. Кейин Ҳинд ўлкаларига, уларнинг ён-верларидаги ерларни ҳам фатҳ қилиб, сўнг кемага минади ва денгизда сузиб, ундаги ороллар ва бошқа жойларни эгаллайди. Ҳамма халқ ва ерларни ўзига бўйсундириб, сўнг ўз юртига қайтиб келади.

Ибсол ўзича, янгам энди мени унутгандир, деб ўйлаган эди, лекин у ҳали Ибсолни унутмаган экан. Хотин Ибсолнинг ғалаба

⁴¹ Ибсолнинг катта саркарда эканлигини унутмаслик керак. Ибн Сино унинг бу хусусиятини тасвирлаб, бIRON душман қўшинига ҳужум қилганида тумтарақай қилмасдан, уларнинг кўп бўлишига қарамай, чилпарчин қилмасдан қўймайди, деб ёзади.

билан қайтгани сабабли, уни табриклаш баҳонаси билан қучоқламоқчи бўлади. Унингча, бу билан унинг ишқибозлиги билинмас эди. Лекин Ибсол унга қучоқ очиб келаётган хотинни узоқдан кўриб, жеркиб беради: «Менга яқинлашма! Мен ўша билганинг Ибсолман», дейди.

Кўп ўтмай, Саломонларга Бобил томондан душман чиқади. Уларга қарши Ибсол бошлиқ аскар юборилади.

Хотин энди Ибсолни қўлга киритиб, уни йўлга солиб бўлмаслигига тамом ишонгандан кейин, ундан умидини узади.

Уни газаб ва нафрат босади: баъзи лашкарбошлиқларига молдунё бериб, Ибсолни ҳалок қилишни илтимос қилади. Улар Ибсолни жанг пайтида танг қолдириб, қочиб кетишади. Ибсол жанг майдонида яраланади ва беҳуш бўлиб қолиб кетади. Ибсол тепасига оқ кийик бориб қолиб, уни эмизади, кейин Ибсол ҳушига келиб, дуч келган кишидан бўлган воқеани сўрайди. Улардан воқеани эшитиб ачинади. Ниҳоят ўз юртига етиб келади. Хотин энди ўз сирининг ошкор бўлишидан қўрқиб, Ибсолни йўқ қилишга чора ахтара бошлайди. У икки ошхона хизматчисини йўлга солиб, Ибсолга дори солинган овқат бердиради. Ибсол ўлади. Бир қанча вақт ўтгач, хотинининг бу қилмиши Саломонга маълум бўлади. Кейин Саломон хотин ва икки ошхона хизматчисига, улар укасига нима ичириб ўлдирган бўлсалар, уларга ҳам шундай қилиб дори ичириб, ўша таҳлитда ўлдиради.

Ибн Синонинг «Саломон ва Ибсол» қиссасининг сюжети ана шулардан иборат. Бундан кейин унинг «Юсуф қиссаси» бошланади.⁴²

Ибн Синонинг бундай қисса ёзгани ҳақида олимдан қолган ҳозирги мавжуд феҳрестнинг ҳеч бирида ҳам бирор гап йўқ. Йиллар, асрлар ўтиши билан Ибн Синонинг тугал феҳрестлари нотугалга айланган бўлиши ҳам табиий. Бу орада қўлдан-қўлга кўчирилган феҳрестлардан бир неча асарлар, шулар ичиде «Саломон ва Ибсол» ёки «Хутба ат-таслия» тушиб қолган бўлиши ҳам мумкин.

Елғиз Насируддин Тусийгина ўзининг «Шарҳ ал-ишорот» асирида Абу Убайд ал-Жузжонийнинг Шайх асарларига битган феҳрестиде «Саломон ва Ибсол» қиссаси келтирилганининг кўрганини эслатиб ўтади.⁴³ Бу феҳрестнинг тўласи бизга етиб келмаганининг натижаси бўлса керак, Шайхнинг бундай асар ёзганига иккиланишлар ҳам бўлган.

* * *

Ибн Сино ўзининг «Саломон ва Ибсол» асарини қайси йилда ва қаерда ёзганлиги бизга аниқ маълум эмас. Миср олимларидан

⁴² «Саломон ва Ибсол» билан «Юсуф» қиссаси иккиси бир хутбани ташкил қилгани учун котиб «Юсуф қиссаси»ни ё сарлавҳа билан, ё хат бошидан ёзмай, олдинги қиссанинг сатри давомидан ёзиб кетаверган. Бу икки қиссани фақат **ولسقط** ибораси ажратиб туради, холос.

⁴³ Тусий Н., Ўша асар, 367-бет.

Аббос Аҳмад «Саломон ва Ибсол» қиссасини «Ҳайй ибн Яқзон»⁴⁴ни ёзган йилларида ёзган бўлса керак, деб тахмин қилади. Ибн Сино «Ҳайй ибн Яқзон» қиссасини 1023 йилларда ёзган. Ҳар қалай, Ибн Сино бу асарини умрининг охириги ўн йиллиги нари-берисида ёзган бўлиши керак. Нима сабабдан у бу қиссани ёзганлиги ҳам биз учун қоронғу. Нега олим ўз асарига «Саломон ва Ибсол» деб ном қўйган? Бундай ном танлашидан кузатган мақсади нима эди — булар хусусида ҳам олимнинг аниқ бир кўрсатмаси йўқ.

Ибн Сино ўзининг одамлар билан бўлган муносабатларида, касалларни даволаш жараёнида бундай қиссани ёзишга ундаган сабабларга дуч келган бўлиши мумкин. Аббос Аҳмад бу қисса асосини Ибн Сино таржимаи ҳолидан қидирмоқликни ўртага ташлайди.⁴⁵

Ундан ташқари, бу қиссанинг Юсуф саргузаштига ҳам ўхшаш жойлари бор. Юсуфни Миср ҳокими сотиб олиб, ўғил ўрнида тарбиялаши, сўнг унинг хотини йигитни яхши кўриб қолиши, унинг четланиб, ўзини олиб қочиб юриши — булар «Юсуф» қиссаси билан «Саломон ва Ибсол» қиссасининг бир-бирига бироз ўхшашлигини кўрсатади. Шу сабабдан бўлса керак, Ибн Сино буларнинг иккаласини бириктириб, «Тасалли хутбаси»га киритади. Булар тематикасининг яқинлиги Ибн Синони шундай қилишга олиб келган бўлиши мумкин. Бу асар ўрта асрларда юзага келган адабиёт намуналари сифатида аҳамият касб этади.

Ибн Синонинг бу қиссаси орқали ўрта асрда бўлган адабий форма, шакллардан бирининг сақланиб қолганлигини кўрамиз. Унда ҳаётдаги бир киши образи асарда бир неча киши тимсолида берилади. У турмушдаги ҳар бир кишининг феъл-атвори, унинг ҳар хил кирдикорларини маълум кишилар сифатида гавдалантириб беради. Ҳатто баъзи бир сабаблар, баҳоналар ҳам маълум бир қаҳрамонлар орқали талқин қилиниб, кўз ўнгингизга келтирилади.

Масалан, Саломон билан бир инсон назарда тутилса, Ибсол шу инсоннинг маърифий-руҳий даражаси сифатида келади. Ибн Сино Ибсол образида берилган хислатларни инсонларда кўрмоқчи бўлади, шунга одамларни даъват қилиб, уни улуғлайди. Шу инсон табиатида бўладиган шаҳвоний ҳислар Саломоннинг хотини образида берилади. Бунда гўё ўша ҳис, яъни хотин ақлни (яъни Ибсолни) эгалламоқчи бўлади. Лекин ақл унга бўйсунмайди. Шу жиҳатдан ҳам Насируддин Тусий ўз шарҳида Ибсолнинг хотиндан ўзини олиб қочиши, ақлнинг ўз оламига тортишидир.⁴⁶ дейди. «Саломоннинг хотини, — дейди Тусий яна, — нафс билан бирлашиб кетиб, бир шахсга айланган, шаҳват ва ғазабга тортадиган бадан қувватларига ўхшатмадир. Хотиннинг Ибсолга

⁴⁴ Аббос Аҳмад, Уша асар, 709-бет.

⁴⁵ Аббос Аҳмад, Уша асар, 710-бет.

⁴⁶ Тусий Н., Уша асар, 368-бет.

●ўлган ишқи эса унинг бошқа қувватларни эгаллагандек ақлни ҳам эгаллашга бўлган интилишига ўхшатмадир».⁴⁷

Ибн Синонинг бу қиссаси ўрта аср адабиётида яратилган адабий-фалсафий қиссаларнинг намунасидир.

«Юсуф қиссаси». Абу Али ибн Синонинг бу асари ҳажми жиҳатидан кичик бўлишига қарамай, бу тўғрида дастлаб асар ёзганлиги билан диққатга сазовордир. Тўғри, бу қиссанинг асл сюжети қуръондан олинганлигига шак-шубҳа йўқ. Лекин Ибн Сино бу қиссани ёзишидан қуръондаги келтирилган нақл билан қаноат ҳосил қилмаган кўринади. Чунки асарнинг услуби, ибораларнинг оғир-енгиллигига қараганда, у ҳам қуръоннамо жумлалар тузишга уриниб, унга тақлид қилганлиги сезилиб туради.

Маълумки, араб адабиётида қуръон энг фосоҳатли, энг гўзал услубда ёзилган асар саналади. Тилининг образлилиги жиҳатидан бу тилда ёзилган ҳеч қайси асар унга тенг келолмайди, деган нақл мусулмон оламида кўпдан машҳур. Шу сабабдан бундай ширин тилда асарни инсон яратиши амримаҳол, деган фикр тарқалган. Шу нуқтаи назардан қарасак, Ибн Синонинг бу тўғрида асар ёзишга уриниши ва бунга интилиши анчагина дадиллик эди. Шунинг учун бу асарида ишлатилган услуб оғирлиги ҳам бежиз бўлмаса керак.

Юсуф ҳақида асар ёзиш учун фақат Ибн Сино давридагина эмас, балки ундан кейинги даврларда ҳам кўп адиб ва шоирлар қалам тебратганлар. Бу тўғрида эртақлар тўқилган, афсоналар яратилган, дostonлар ёзилган. Ибн Сино эса бу адабий асарларни гўё бошлаб берган, бу тўғрида асар ёзиш мумкин, деган фикрни ўртага ташлагандай, кейинги даврдаги адиб-шоирлар унинг бу андишасини тўғри тушуниб, бу тўғрида асар ёзишга бел боғлагандай бўлди.

«Юсуф» қиссаси ва у билан бирга «Саломон ва Ибсол» қиссаси ЎзССР Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фондидаги «Мажмуат ар-расоил ал-хукамо» қўлэзмаси ичида сақланади.

Ибн Синонинг «Юсуф қиссаси» сюжетига келсак, у Шарқда кўпдан бери халқ ўртасида тарқалган гўзал Юсуф ҳақидаги қиссадан иборат. Бунда Юсуфнинг гўзаллиги ва отаси Яъқуб уни яхши кўриши ва кўп вақтини шу сеvimли ўғли билан ўтказиб, бошқа фарзандларига кам эътибор берганлиги ва бу ўртада биродарларининг келишмовчилиги ва ниҳоят шу Юсуф сабаб бўлиб, отасидан ранжишлари баён қилинади. Ибн Сино ўз қиссасини Яъқубнинг ўғли бўлган Юсуф туш кўриши ва унда икки ёритқич (қуёш ва ой) ҳамда ўн бир ёруғ юлдуз Юсуфга сажда қилаётганини айтади. Отаси Юсуфга, кўрган тушингни ҳеч кимга айтма, акаларинг сенга ёмонлик қилишади, «Тангри сени пайғамбарлик мулкига етишингни башорат қилибди», дейди.

⁴⁷ Тусун Н., Уша асар, ўша ерда.

Юсуфнинг биродарлари уни саёҳатга олиб кетишиб, уни чоғга ташлашади ва унинг кўйлагини қонга бўяб, оталарининг олдига, Юсуфни бўри еб қўйди, деб қонли кўйлакни олиб келишади. Йўловчи карвон одамлари сув умидида қудуққа челак ташласа, челакда чиройли бола чиқади.

Шу билан Юсуф хизматкор сифатида карвон билан бошқа шаҳарга олиб кетилади, хўжайиннинг хотини унга ишқивоз бўлиб қолади. Юсуф орқали ёмон ниятига етмоқчи бўлади аммо Юсуф қочади, хотин уни ушлаб қолганда эри келиб қолади, хотин дарҳол унга шикоят қилади, Юсуф зиндонга тушади, у ерда бир неча йил ётиб, одамлар кўрган туши таъбирини айтиб беради. Унинг таъбирлари тўғри чиқавериб, кўпчилик ўртасида машҳур бўлади. Бир кун подшоҳнинг туши таъбирини ҳеч ким айта олмаганида, қамоқда тушини тўғри таъбирлаб берган бир амалдор туфайли Юсуф ҳақида гап айланиб қолади. Буни подшоҳ эшитади, сўнг уни чақиртиради. Юсуф шоҳнинг туши таъбирини айтади. Шу билан унинг наздида обрў қозонади, пайтдан фойдаланиб, Юсуф ўз хизматини таклиф қилади. Юсуф катта амалдор бўлади, очарчилик бошланганда дон қидириб, акалари Юсуф яшаётган жойга — Мисрга келиб қолади. Дастлаб уларга ўзини танитмайди, кўп ўтмай, Юсуф билан отаси кўришиб топишади, биродарлари қилмишларига пушаймон қилишиб, кечирим сўрашади.

Қисса мазмунини шундан иборат.

«Юсуф қиссаси»да ҳам Ибн Сино ўзининг «нафс» ҳақидаги қарашларини адабий шаклда ифодалаган. Урта аср фалсафасида келган шаклда талқин қилинса, бу ерда Яъқуб — нафси нотиқа-нутқли жон, яъни инсон. Юсуф эса унинг маънавий томони, Юсуфнинг биродарлари кишидаги баданий қувватлар — ички сезгилардир. Хотин эса кишининг истак ва ғазабга тортадиган ҳисларига ўхшатмадир. Хотиннинг Юсуфга интилиши ва унга ишқ-муҳаббат изҳори эса истак қувватининг кишидаги маънавий томонни, фалсафий ибора билан айтсак, назарий ақлни эгаллашга бўлган интилишидир, Юсуфнинг зиндонда ётиши ғазаб қувватининг ишга тушиб ўзини кўрсатганидир. Юсуфнинг хотиндан ўзини тийиши ва унинг майлига кўнмаслиги эса ақлнинг ўз оламига тортиши ва истак, ғазаб ҳисларига берилмасликка бўлган интилишидир. Яъқубнинг Юсуфдан ажраб азоб чекиши эса нафси нотиқанинг ақлдан узоқлашиб, изтиробга тушиши назарда тутилади. Юсуфнинг вазирлик ва тахтга ўтириши олий камолотга эришиши ва ўша камолотга ақл сабаб бўлганини айтмоқчи бўлади.

Юсуф биродарларининг қилмишлари ички ҳисларнинг хатти-ҳаракатлари ва ўша биродарларнинг ўз ишларидан ҳижолатлари билан муаллиф ақл-қувватларининг ноўрин ишларини айтмоқчи бўлади.

Юсуф тушида икки ёритқич — қуёш ва ой кўриши унинг отанаси, ўн бир юлдуз кўриши — биродарлари, ёритқич ва юлдуз-

ларнинг сажда қилиши — келажакда улар Юсуфга муҳтож бўлиши тасвирланган.

Ибн Сино Юсуфни ориятли, номусли, соф йигит сифатида келтирган. У ҳеч қандай туйғуларга берилмайди, гўзалликларга парво қилмайди, ўзини тутиб олган, ҳар бир нарсада ўзига тасалли бера олади, номаъқулчилик йўлларига кирмайди, ўзига ёмонлик қилган биродарларидан қасд олмайди, уларнинг барча кирдикорларига дунёдаги оддий воқеа, кишиларнинг ёмон табиат, ёмон хулқлари натижаси деб қарайди, ёмонлик қилганларнинг ўзи охир-оқибатда хижолат чекишларига ишонади.

«*Ҳайй ибн Яқзон*» қиссаси. Муаллифнинг бу қиссаси адабий асар қаторига кириши билан бирга фалсафий жиҳатдан ҳам диққатга сазовор асардир. Адабиёт бунда ҳам Ибн Синонинг бошқа адабий асарлари, унинг нафс-жон ҳақидаги ғояларини энгилроқ формада оммага етказишга хизмат қилувчи восита бўлган.

Ибн Синодан ўн икки йил кейин вафот этган унинг шогирди Абу Мансур Ҳусайн ибн Муҳаммад ибн Зайло ал-Исфажоний устодининг бу асарига шарҳ боғлаган⁴⁸. Ундан кейин «*Ҳайй ибн Яқзон*»ни номаълум бир киши форсчага таржима қилиб, шарҳ ёзган. Бу таржима шарҳнинг бир нусхаси Тошкентда, Шарқшунослик институти китоб фондида сақланмоқда (инв. № 2385, 18—32-варақлар).

Бу қисса 1174 йилда Ибн Азро томонидан шеър билан иброний тилига таржима қилиниб, «*Ҳайй ибн Мақиз*» қиссаси номи билан машҳур бўлган. Бу таржима 1736 йили Истанбулда ҳам босилган.⁴⁹

Ўрта асрларда Ибн Туфайл ва Шаҳобуддин Суҳравардийлар Ибн Синонинг бу қиссасидан ижодий фойдаланиб, шу номда тамоман бошқача, оригинал асар яратдилар.

Абу Убайд ал-Жузжонийнинг ёзишига қараганда, Ибн Сино бу асарини ҳижрийнинг 414 йили (милодий 1023) Ҳамадонга яқин бўлган Фараддон қалъасида ёзган. Шайх бу вақтларда 44 ёшларда бўлган.

«*Ҳайй ибн Яқзон*» қиссаси тили, услуби жуда оғир, айрим ҳолларда тушуниб бўлмайдиган иборалар, ортиқча синоним сўзлар қаторлаштириб юборилган бўлиб, тушуниш ва таржима қилишни анча мушкуллаштиради. Ғарб олимларидан Меҳрен бундай қийин формада фикр юритишни, Ибн Сино замондош теологлар ҳужумига учрамаслик учун шундай қилган, деб изоҳлайди. «Ибн Сино бу рисоаларини, — деб ёзади Меҳрен, — ўзининг энг яқин шогирдлари учун ёзган. Бу асарлардан унинг дунёга бўлган қарашини ҳам билнш мумкин».⁵⁰

«*Ҳайй ибн Яқзон*» қиссасининг бош қаҳрамони — биринчи шахс Ибн Синонинг ўзи бўлса, унинг суҳбатдоши, ҳикоя қилув-

⁴⁸ Me h r a n, *Trajetes mustiques*, I, Leyde, 1889, Preface. p. 9.

⁴⁹ Меҳрен. Юқоридаги асар, 8-бет.

⁵⁰ Меҳрен. Юқоридаги асар, 8-бет.

чиси — Уйғоқ ўғли Тирик — Ақлдир. Маълумки, Ибн Сино қамоқда, барчадан ажралган, якка ўзи қолган. У энди ўзи билан ўзи мулоҳаза юритиши мумкин, холос. Бу ҳолатда унга фақат илм, ақлгина ҳамроҳ, угина дилкаш. Шу сабабдан у Ақлни — Уйғоқ ўғли Тирикни ўзига суҳбатдош қилиб олади, у билан мулоҳаза юритиб овунади. Чунки ақл, Ибн Сино тушунчасида, барча тугунларни ечишга ёрдам берувчи, барча офатлардан қутқарувчи, барча ёмонликларни даф қилувчи бир омилдир. Ҳатто эски фалсафада ақлни нур, зиё, тангрига ҳам нисбат берганлар. Киши ақли ўша ақлдан жилоланиб, ундан нур олиб туради, деган тушунча ҳам бор.

Қиссадаги Ақл — Уйғоқ ўғли Тирик одамларга киши феъл-атворларини, табиатини чуқурроқ тушуниш учун фаросат илмини — мантиқни билишга даъват қилади. Чунки бу илм, Ибн Сино ибораси билан айтганда, фойдаси нақд бўлган илмлардан бўлиб, киши дидини ўстиради, фикр доирасини кенгайтиради, билган-билмаганларини кўз ўнгига келтириб, тартибга туширади.

Бунда Ибн Сино Шарқ фалсафасидаги ақлий «объект»ларни моддий нарсалар сифатида гавдалантиради. Киши характерлари баданий қувватлар бўлиб келиб, улар биринчи шахсга нисбатан ошналар тариқасида олинади ва шу қабилда талқин қилинади. Инстинкт, шахватга берилиш, ғазаб, очкўзлик, ялқовлик, ҳасад, зулм, ўғирлик каби кишилардаги хусусиятлар ақлий объектлар турига киради.

Қиссада мана шу объектларнинг фойда ва зарарли томонлари, улар билан қандай муносабатда бўлиш кераклиги ҳақида тўхталади. Инсон ўзи табиатидан, ҳар нарсани тушуниш, билиш, сезиш қобилиятига эга. Лекин унда бир неча ёмон хислатлар — очкўзлик, зулм, ўғирлик, ёлғончилик каби хусусиятлар, Ибн Сино айтмоқчи, «ёмон ошналар» бор. Буларнинг ҳар бири кишини ўз оламига тортиб, инсон табиатидаги бор бўлган қобилиятнинг нормал ишлашига йўл қўймайди; унга халақит бериб, унинг таги пуч, бўлмаган нарсаларга майлини ортиради. Кишидаги бузуқ хаёллар, ғазабланиш, шахватга ўчлик кабилар ҳам одамнинг ёмон ошналари, тўғрироғи, душманидир. Булар ёмонликка йўлловчидир, ҳаётда киши биринчи галда, мана шу душманларига қарши курашмоғи керак. Ибн Сино тили билан айтганда, киши ўз тизгинини ундай душманлар қўлига тутқазиб қўймаслиги, уларни ўзига етакчи бўлишига йўл қўймаслиги керак. Доимо ақл ишлатиб, улардан устун келишга ҳаракат қилиш керак. Шунда киши у «ошналар»ни тўғри йўлга бошлаган бўлади. Қаттиқ турилса, уларни киши ўзига тобе қилиши мумкин. У«ошналар», дейди Ибн Сино, сени эгаллаб олмасдан олдин, сен уларни эгаллаб олишинг керак бўлади, бўлмаса, сени танбал ошнанг танбал-ялқовликка судрайди, ёлғончи ошнанг ҳақ нарсаларни ноҳаққа чиқаради, ёлғон-яшиқ, тубсиз нарсаларни ростга айлантириб кўрсатишга уринади, сенга кўз бўямачи ролини ўйнашга хизмат қилади.

Ибн Сино бундай «ошна»ларни киши кўз ўнгида гавдалантириб, иложи борича бундай номаъқул «ошна»лардан узоқлашишга, улардан озод, соф бўлиб юришга, уларни ўз душмани деб эълон қилишга даъват қилади. Бу билан Ибн Сино кишини софликка, чин инсоний хислатларни эгаллашга чақиради.

Қиссада Ибн Сино шундай ҳикоя қилмоқчи:

Мен эсу ҳушимни таниб олган чоғимда, менда илм-маърифат олишга истак пайдо бўлди. Кейин фанга фикр-зикрим (асарда «ошна-оғайнилар») билан киришдим. Салгина ижтиҳод қилган эдим, кўзим ҳам очилиб кетди; унинг натижаси бўлган Ақл (қиссада Ҳайй ибн Яқзон) кўзимга кўриниб кетди. Менинг илм соҳасига меҳр билан қадам ранжида қилганимни кўриб, илм менга ўз жамолини кўрсатди. Мени қутлаб қарши олди (асарда Ҳайй ибн Яқзон менга аввал салом берди).

Бундай ўйлаб қарасам, ақл-илм жуда қадим замонлардан бери давом этиб келади. У ўлим билмайдиган — Уйғоқ, қаримайдиган—ёш, бели букилмайдиган — барваста, нуроний, ким унга ошна бўламан деса, у билан қалин бўлиб кетадиган ва уни олқишлаб кутиб оладиган экан. Мен тафаккур қилиб, ўзимга зарур бўлган ва билишим мумкин бўлган нарсаларни ўқишга киришдим, бу йўлда ақлни ишга солиб, ўзимни кўп гидирлардан, ёмон кирдикорлардан сақлашга улгуролдим: ёмонликлардан четлашишга олиб борадиган ҳар хил хусусиятларимни билиб олдим. Қайси феъл-атворим менга дўсту, қайсиниси душманим эканини, қайсилари менга фойда бериб, қайсилари зиён беришини, қайсилари мени тўғри йўлга-ю, қайсилари эгри йўлга бошлашларини билдим. Хуллас, мен ўзимни-ўзим яхшилаб синчиклаб ўргандим, кимлигимни тушундим ва шундан кейингина билиб ишимни қилган эдим, катта-катта ютуқларга эришдим.

Илм дунё бўйлаб кезиб юради, бир жойда тўхтаб турмайди, бу қиссада, Ҳайй ибн Яқзоннинг ҳунарим саёҳатчилик, деганидир, чунки илм-ақл дунёда кишидан кишига ўтиб юради ва истовчиларни ўзидан атрофлама хабардор қилади.

Қиссада бир чашма ҳақида гап боради. Бундан тип-тиниқ сув оқиб турар экан. Қиссадаги бу оқиб турган чашма билан Ибн Сино мантиқ илмини айтмоқчи бўлади. Борди-ю, одам ўша чашма сувида чўмилса, шунда ундан барча кир-чирлар кетади, яъни кимки мантиқ илмини эгалласа, у кирдан тоза бўлган одамдай енгил юради, ортиқча жумлалар, бемаъни фикрлашдан холи бўлади. Бу чашма сувидан ичган аъзоларда ажойиб бир қувват пайдо бўлади ва у билан киши саҳроларни ҳам босиб ўтишга қодир бўлиши мумкин, дейди. Бу билан эса мантиқдаги барча боблар билиб бўлингандан кейин бошқа соҳа—илмлар саҳросини кезиш учун осонлик туғилади. Шундай қилинган тақдирда у Баҳр ул-Муҳитда чўкмайди, дейилади қиссада. Бу эса киши мантиқ илмини билиб олгандан кейин, фалсафа океанида бемалол суза олиш қобилиятига қодир бўлади ва бунда тоғ каби қийинчиликлар ҳам осон бўлади, демоқчи.

Қиссада битилган бешта алоқа бўлимига дуч келиши билан муаллиф инсонда бор бўлган бешта ташқи сезги органи—кўриш, таъм билиш, ҳидлаш, эшитиш, сезишни айтмоқчи бўлади. Булар киши организмда табиатни тушунишда, муносабатда бўлишда мисоли бир хабарчидир.

Ибн Синонинг бу қиссаси кўп жиҳатдан мажозий, рамзий адабий асар бўлишидан қатъи назар, фалсафий нуқтаи назардан ҳам диққатга моликдир. Қиссада, бир томондан, фалсафий мушоҳадалар учраса, иккинчи томондан, кишилар феъли атворини ўз ичига қамраб ололган ҳаётий гаплардан мулоҳаза юритадиган адабий асарлиги сезилиб турибди. Мана шу нуқтаи назардан қараганда қиссанинг икки планда—ҳам фалсафий, ҳам адабий планда ёзилганлиги сезилади. Ибн Сино бу асаридан ҳам рамз-ишоралар орқали, адабий воситалар ёрдами билан ўзига туюлган маълум қарашларни баён қилган.

«Рисолат ат-тайр» («Қуш») асари. Бу асар ҳам, аслида рамз-ишоралар билан ёзилган бўлиб, унда жон, ҳақиқат, тангри тўғрисидаги фикр-ғоялар адабий йўсинда баён этилган. Шарқнинг йирик сиймоларидан Фаридуддин Аттор «Мантиқ ут-тайёр», улуғ Навоий «Лисон ут-тайр» каби асарларини ёзишда Ибн Синонинг шу асари асосий туртки бўлган, дейиш мумкин. «Қуш» ҳақида биринчи ўлароқ кичик асар ёзган Ибн Синодан сўнг бу соҳада асар ёзганлар унга қараганда янада чуқурроқ, янада кенгроқ, батафсилроқ ёзганлар.

Ибн Синонинг бу асари билан биринчи бўлиб Умар ибн Саҳлон Совий (вафоти 1145) шуғулланиб, уни форс тилида шарҳлаган.⁵¹ Ундан кейин Шарқда унга жуда кўп шарҳлар битилган.⁵² Асар номи «Рисолат ат-тайр» («Қуш рисоласи») бўлса-да, баъзан «Китоб шабака ва-ат-тайр» («Тузоқ ва қуш китоби»), деб ҳам атаб келинган.

Асар дўстлик, ҳақиқатга эришиш ҳақида Ибн Сино насихатлари билан бошланади. Аллома инсонларни ўзаро аҳил-дўст бўлиб яшашга, дўстликнинг қадрига етишга, унинг тўла маъносини яхшилаб тушуниб, уқиб олишга чақиради. Баъзиларнинг дўстман, деб дўстининг ҳолидан хабар олмайдиган. номигагина дўст бўлиб юрадиганларни қоралайди.

Бир гуруҳ овчилар қушларга тузоқ қўйиб, ўзлари пичан орқасига бекинадилар. Шунда, дейди ҳикоя қилувчи қуш, мен бир қушлар тўдасида эдим. Биз сердон жойни ва ўзимизга ўхшаган қушларни кўриб, ҳеч нарсадан хавфсирамай, у ерга қўндик ва тўпимиз билан тузоққа илиндик. Ҳалқалари бўйнимизга ўралашиб, кўзанақлар қанотларимизга ёпишиб, оёқларимизда эса тузоқлар осилиб қолди. Қутуламиз, деб қанча уринсак ҳам, ҳеч фойда бермади, борган сари тузоққа баттар чеврилиб қолдик. Ҳалок

⁵¹ Бу шарҳнинг бир нусхаси ЎзССР ФАШИ фондида бор, инв. № 2385, 32—40-варақлар.

⁵² Қанаботий, Уша асар, 287-бет; Эргин, Уша асар, 51-бет; Брокельман, Тўлдирма, 819-бет.

бўлишимизга кўзимиз етиб, қутулиш йўлини ўйлаб ётдик. Бирдан кўзимизга бир гала қушлар кўриниб қолди. Уларнинг бош қанотлари озод бўлса ҳам, оёқларида тузоқ қолдиқлари бор эди. Мен шояд у қушлар менга яқинроқ келиб, қутулиш йўлини кўрсатса, деган умидда уларни чақирдим. Улар менинг қафасдалигимни кўришиб, овчилар ҳийласини эшлашди ва мендан баттар узоқлашди. Мен чин дўстлик ҳақида гапириб, қаттиқ илтимос қилганимдан кейингина менга яқин келишди. Мен уларнинг ҳолидан сўраган эдим, мен мубтало бўлган нарсага улар ҳам мубтало бўлганликларини, кейин бунга кўникиб қолганликларини гапириб беришди. Кейин бир чора қилишиб, бўйнимдан тузоқ, қанотларимдан кўзанакни олиб ташлашди. Кейин мен оёқларимдан ҳалқаларни олиб ташлашларини илтимос қилдим. Улар, агар бу иш қўлимиздан келганда эди, биз аввало ўз оёғимизни бўшатиб олган бўлардик, дейишди. Шу таҳлитда учмоқчи бўлдик. Шунда улар менга, олдинда жуда кўп доволлар бор, сен биз билан учсанг, биз сенга тўғри йўлни кўрсатиб қўямиз, дейишди.

Кенг водийлар бағирлаб учиб, баланд тоғ чўққисига қўндик. Бундай қарасак, қаршимизда саккизта тоғ турибди. Душманимиздан хавотирланиб, тез учиш билан олти тоғдан ўтиб еттинчисига етдик. У ер жуда обод жой экан, неъматларидан еб бироз ором олдик. Душман изма-из етиб келиб қолмасин, деб у ердан тез жўнаб қолдик ва саккизинчи тоғқа етиб келдик. Бу ер жуда ажойиб жой экан, унда шундай қушлар бор эканки, умримда ундайларни кўрган эмасман. Биз уларга дардимизни айтган эдик, улар мана шу тоғнинг орқасида бир шаҳар бор, ўша ерда Буюк Подшоҳ ўтиради. Бориб унга арзингларни айтинглар, дейишди. Биз улар айтган жойга бориб, шоҳ даргоҳига киришга рухсат кутиб турдик. Кейин шоҳдан буйруқ келиб, биз ичкари кирдик. Қирган жойимиз жуда ҳам гўзал бир сарой экан, уни гапириб бериб тугатолмайсан. Ундан ўтганимиздан сўнг кенг ва ярақлаган саҳндан парда очилди. Бу саҳн олдида бундан олдинги саҳн торроқ кўриниб кетди. Ниҳоят, биз подшоҳ хужрасига етдик. Парда кўтарилиб, подшо жамолига кўзимиз тушгач, беҳуш бўлиб қолиб, дардимизни ҳам айтолмай қолдик. Хайрият, унинг ўзи ундан огоҳ бўлди ва ўз лутфи билан эс-хушимизни жойига келтирди. Кейин биз дадилланиб, ўз кечмишларимизни гапириб бердик. У, оёқларингиздаги тузоқни қўйган кишидан бўлак ҳеч ким ечолмайди, мен уларга бир элчи юбораман, элчи сизларни рози қилишни, кўзанакни сизлардан ечиб юборишни овчиларга тайинлайди, хурсанд бўлиб, тарқалинглар, деди. Биз элчи билан изимизга қайтдик.

«Рисолат ат-тайр» сюжети ана шундан иборат.

Асар қуръондан «Зулм қилганлар келгусида қаерга ағдарилишларини биладилар»,⁵³ деган оят билан тугалланади.

⁵³ Қуръон, шуаро (26) суврасининг сўнги.

Гарчи бу асар қахрамонлари қушлар бўлса-да, аслида бу қушлар замирида, инсонлар, шу реал ҳаёт кишилари ётади.

Сиртдан қараганда бунда тана билан жоннинг ўзаро муносабатлари кўзга ташланади. Жон илоҳий субстанция ва у моддий бўлган инсон танасига қўниб, у билан бирлашиб, келажакдаги олий мартабага эришиш учун маълум ишларни бажариши керак. Дунёда у ўзини худди бир қамоқдаги маҳбус, таннинг асиридек ҳис қилади. Маҳбус озодликка чиқишга қанчалик уринса, жон ҳам тезроқ ўз «қамоқ муддати»ни битириб, тана-тузоқдан қутулишга ўзининг осмондаги ватани — ал-маодга қайтишга интилади.⁵⁴

«Қушлар ҳақидаги бу кичик рисола,— деб ёзган эди француз олими Меҳрен,— аввалидаги чигал услубидан қатъи назар, ўз хулосасида авторнинг ички дунёсини ва ўз замондошлари билан бўлган муносабатларини равшан кўрсатиб беради».⁵⁵

Чиндан ҳам олим бир жойда тинчгина яшай олмай, шаҳарма-шаҳар кезади, бир фитнадан қочиб, иккинчисига учрайди. Тарихчиларнинг ёзиб қолдирганларига қараганда, ҳатто Ибн Синонинг Хоразмдан «қочиб» қолганини эшитган Маҳмуд Ғазнавий унинг расмини ишлатиб, бутун қўшни ўлкаларга тарқатган, қаерда шу расм эгаси кўринса, тутиб унга юбориш кераклигини тайинлаган. Мана бу ҳолатларнинг ҳаммаси рамзий ишоралар, тамсилый иборалар билан «Қуш» рисоласида ўз аксини топган.

Асардаги тузоқ Маҳмуд Ғазнавийнинг чангали, қушлар қанотларининг озод бўлиши эса, хоразмшоҳ олимларининг ўз тақдирларини ўз қўлларига бериши, улар истаган пайтда истаган ўлкаларга кета олиши, қушларнинг оёқларида тузоқ қолдиқларининг қолиши ва душманнинг изма-из келишидан қўрқув эса, қайси ўлка, қайси шаҳарга борса, ҳамон муҳайё бўлиб турган Маҳмуднинг таъқиби, улар учиб ўтган тоғ-водийлар Ибн Сино қочиб-қўниб юрган шаҳарлардир. Шу тариқа Ибн Сино бу асарида рамз билан ўз аҳволига ишора қилган.

Урта аср адабиётида, хусусан, насрий адабиётда нақлчилик, эртақчилик услуби мавжуд эди. Қиссалар, аксар вақтларда, реал воқеалардан холи бўлса-да, муболага зўрлигидан афсонавий тус олар, бу билан ўқувчини қизиқтириши бирмунча зўраяр эди. Утмиш адабиётида бўлган қисса ва дostonларнинг кўпи бу жанрларнинг ҳозирги замондаги мавжуд талабларига жавоб беролмасликлари ва ҳозирги кундаги бадий адабиётга ўхшамаслиги табиий. Лекин биз адабиётимиз тарихини ўрганар эканмиз, унда бўлган ютуқларни адибларимизнинг асл ниятлари нуқтаи назаридан, улар кузатган мақсадга кўра қарашимиз лозим.

⁵⁴ Олим «Қасидаий нафсия» асарида ҳам бир кабутар ҳақида гапириб, ўзининг шу каби жон борасидаги фикрларини билдирган эди. Қаранг: Шарҳи қасидаий Абу Али ибн Сино, УЗФАШИ, инв. № 3378, варақ 156—167.

⁵⁵ Меҳрен, Уша асар, «Рисола ат-тайр»нинг французча таржимасига сўз бошиси, 25-бет.

Ўрта аср адабиёти тарихида, хусусан, X—XI аср адабиёти кам ўрганилганлиги сабабли гўё бу даврда адабий асарлар кам яратилгандай кўринади. Айниқса, ўнинчи-ўн биринчи асрларда Ўрта Осиё насрий адабиёти тарихида камбағаллик сезилади. Ваҳолонки, биргина Ибн Сино ижодининг ўзини олиб қараганимизда, адабиётга алоқадор (шунда ҳам назмий, ҳам насрий адабиётга) бир неча асарлар ёздики, булар адабиётимиз тарихида бўш турган ўринни тўлдиришга хизмат қилади.

Тўғри, бу қисса ва рисоалар фалсафий йўсинда, ўз даври — ўрта асрга хос услуб билан ёзилади. Буларни тушуниш ҳар кимга ҳам дарровгина муяссар бўлавермайди. Булардан баъзиси диний формада (масалан, «Рисолат ал-қадр») ёки қуръонда бор мавзу асосида ёзилган (бунга «Юсуф қиссаси»ни мисол келтириш мумкин). Аммо бу асарлар қайси форма, қобиқда, қандай сюжетда ёзилишидан қатъи назар, адибнинг асл мақсади, унинг идеали нуқтаи назаридан олиб қаралса, ўз даврида унинг адабий йўсинда инсоннинг улуғворлиги, покизалиги ҳақида фикр юритганини кўрамиз, бу эса муаллифнинг олдинга қараб ташлаган бир қадами эди.

Ибн Сино «Поэтикаси». Ибн Сино адабиётшуносликка оид «Фанн аш-шеър» («Шеър санъати») деган асар ҳам ёзган.⁵⁶ Алломанинг бу асари «аш-Шифо»нинг мантиқ бўлимида келган. «Аш-Шифо»даги мантиқнинг тўққизинчи бўлаги, яъни китоби мана шу «Шеър санъати»дан иборатдир. Бу асар орқали муаллифнинг адабиёт борасидаги қарашлари, муносабатлари битилган.

Ибн Синонинг «Шеър санъати» («Поэтика») асарини ёзишга асосий манба бўлган асарлардан бири бевосита Аристотелнинг «Поэтика» китоби бўлган бўлса, ундан кейин билвосита ёзиб қолдирган китоблари орқали устоз бўлган Абу Наср Форобийнинг «Шоирлар санъати қонунлари», «Шеър китоби»⁵⁷ асарлари бўлган бўлиши мумкин. Лекин йирик араб файласуфи Абу Исҳоқ Яъқуб ал-Қиндийнинг бу хусусда ёзган асари давримизгача етиб келмаган ё бўлмаса етиб келган бўлса-да, дунёнинг қайси бир бурчагидаги қўлёмалар ичида кўзга чалинмай ётган бўлиши ҳам мумкин. Аммо шуниси ҳам борки, Ибн Сино, албатта, ўз даврида ал-Қиндий асарини ўқиган бўлиши эҳтимол.

Шу билан бирга, у ўша даврда юнон адабиётидан бўлган таржима асарларни ўқиган бўлиши ҳам мумкин. Ибн Синонинг бу асари юнон шеърятини турлари, унинг шакллари ҳақида баҳс этади. Ибн Сино шеърятнинг назарий масалаларига ўзининг бошқа асарларида ҳам тўхтаб ўтган. У бу масалага «аш-Шифо»нинг «Музика илмида катта тўплам» асарида ҳам тўхтаб ўтган.⁵⁸

⁵⁶ Ибн Сино, Фанн аш-шеър, таҳқиқ Абдуллаҳмон Бадавий, Қоҳира, 1966.

⁵⁷ Форобий, Шеър санъати, Тошкент, 1979.

⁵⁸ Абу Али ибн Сино, Жавомеъ илм ал-муסיқий, таҳқиқ Закариё Юсуф, Қоҳира, 1956.

Ибн Сино бу асарининг бешинчи мақоласини ритм ва вазн масаласига бағишлаган. Бу ерда Ибн Сино айтмоқчи мақола беш фаслдан иборат.⁵⁹ Бу фасллар тематик жиҳатдан муаллифнинг «Шеър санъати» асари руҳига яқин, китобдаги мақола қуйидагича:

1. Нағмаларга ритм асосида сўзлар қўйилиши ҳақида;
2. Тил билан ритмдаги тақлид ҳақида;
3. Мувассал — уланган ва муфассал — ажратилган ритм туркумлари сони ҳақида;
4. Тўртлик, бешлик ва олтилик ҳақида;
5. Шеър ва унинг вазнлари ҳақида.

Сўнгги фаслда Ибн Сино аруз вазнлари турларига тўхтаган. Ҳатто бу фаслнинг бошланиши ҳам мисоли «Шеър санъати» китоби муқаддимасига ўхшашдир.

Чунончи «Шеър,— дейди Ибн Сино,— образли сўзлардан иборат бўлиб, ритмли, бир-бирига мувофиқ иборалардан таркиб топган ҳамда мисралари бир-бирига тенг, вазнлари қайтарилган, охирги товушлар бир-бирига ўхшаш бўлиб келган сатрларга айтилади».⁶⁰

Ибн Сино «Шеър санъати» асарини саккиз бобга ажратади ва буларнинг ҳар бирини фасл деб атайти.

Биринчи фасл— «Шеър ҳақида умумий тушунча, шеърини форма ҳамда юнон шеър навлари ҳақида». Бу фаслда олим умуман шеъринга баҳо беради, унинг тузилиш шаклларига тўхтайти. Иккинчи фасл шеърда тема ва тақлид масаласига бағишланади. Учинчиси «Шеърнинг дастлаб пайдо бўлиш кайфияти ва шеър турлари ҳақида» деб аталади. Тўртинчиси «Байтлар ўлчовининг мақсад-ғаразлар билан муносабати ва, хусусан, трагедия ҳақида, трагедия бўлимлари баёни» деб аталади. Бешинчиси «Шеър, хусусан, трагедия тузилиш тартиби, унда ишлатиладиган эпосга хос бўлган образли гап бўлаклари ҳақида» деб аталади. Олтинчи фасл тартиб ва куйлашга қараб трагедия қисмларига бағишланган.

Еттинчи фаслда «Шеър навларида ишлатиладиган сўзлар ва уларнинг мос келиши, трагедия ва бошқа тур шеърларнинг унга ўхшаши ҳақида», саккизинчисида эса «Шоирнинг камчилиги тўғрисида ва трагедиянинг ўзига ўхшаш турлардан афзаллиги ҳақида» каби масалаларга тўхталган.

«Шеър санъати» асарининг мундарижаси мана шулардан ташкил топган.

Ибн Сино бу асарида дастлаб шеърга баҳо беради, унинг образли сўзлардан тузилганлиги ва унинг вазнлари ҳамда ритми ҳақида тўхтайти. Бунда муаллифнинг бўрттириб айтмоқчи бўлган фикри шуки, шеър ҳар қачон образли сўзлардан тузилсагина ду-

⁵⁹ Абу Али ибн Сино, Уша асар, 79—135-бетлар.

⁶⁰ Абу Али ибн Сино, Уша асар, 122-бет. *Солиштиринг:* Ибн Сино, Фанн аш-шеър, 23-бет.

руст чиқиши мумкин. Ана шунинг учун шеърят мантиққа алоқадор бўлган, чунки образли қилиб айтилган сўз киши руҳини ўзига бўйсундирадиган бир нарса бўлади.⁶¹

Ибн Сино шеърга баҳо бериб, унинг таъсир кучига тўхтайди: Бир сўз билан айтганда, бундай нарсадан одам безовталанади, лекин бу безовталиқ онгли равишда бўлмай, балки нафсоний — руҳий таъсирланганлик натижасида бўлади. Бунда, унга ўша айтилган сўзлар тўғрими ё нотўғрими — буни фарқи бўлмайди.⁶²

Ибн Сино таъбирича, шеърни шеър қилган нарса ташбеҳ — ўхшатишдир. Шу ҳолат бўлсагина шеър ўз вазифасини ўтай олади.

Кўпинча, дейди Ибн Сино, шеър ўз таъсир кучини кўрсатиб, кишини безовта қилолса ҳам, лекин у бу иши билан одамда ҳали ишонч пайдо қилолмайди. Баъзида шеърда айтилган гапнинг ёлғондан иборатлиги очиқ-ойдин кўриниб туради. Лекин шуниси ҳам борки, ёлғон бўлса ҳам тақлиддан нафс ҳаракатга келади.

«Шеър, — дейди Ибн Сино, — одамларни таажжубга солиш учунгина айтилиши мумкин, яна шуниси ҳам борки, шеър ижтимоий бурч мақсадлари учун ёзилади».⁶³

Юнон шеърлари ҳам, дейди Ибн Сино давом этиб, худди шу мақсадларни рўёбга чиқарган. Хитоба — риторика билан шеър шу мақсадларни амалга ошириш учун қатнашади. Лекин шуниси ҳам борки, риторика тасдиқни ишлатади, шеър эса образли фикр қилишни ишлатади.

Бу ерда Ибн Сино шеърятдаги бадийликни таҳсинга сазовор деб атайди. Шу билан бирга, Ибн Сино шеърятда одамни ўзига тортадиган, баъзан уни ҳайратда қолдирадиган томонлар бўлишини шеър эшитган одам унда айтилмоқчи бўлган мафҳумга мойил бўлиб қолишини айтади.

Ибн Сино фикрича, шоирнинг ўзига хос ҳийла ишлатгани катта аҳамият касб этади. У шеърятдаги ўхшатиш, образли қилиб фикрни ифодалашга катта эътибор беради. Буни у шеър маъноларини безатадиган услуб дейди. Бундай маънода бўладиган ажойиблик шеърда ўша тақлид билан юзага чиқади. Тақлид эса хаёл суриш, яъни фикрни образли қилиб ифодалаш билан содир бўлади. Ундан ташқари, Ибн Сино таъкидлашича, шеърятда кўпинча ё кишидаги ижобий томонни (муаллиф ибораси билан айтсак қабиҳлик томонни) кўрсатишга ҳаракат қилинади. Чунки, дейди Ибн Сино, бир нарсага тақлид қилинганда унинг ё яхши томони васф этилади. ё унинг қабиҳлиги кўрсатилади.

Ибн Сино кўрсатишича, юнон шеърятида феъл-атворга қараб тақлид ишлатганлар. Араблар эса, дейди у, икки вазҳдан шеър ёзганлар: бирида улар шеър орқали одамлар руҳига таъсир

⁶¹ Ибн Сино, Фанн аш-шеър, 24-бет.

⁶² Ибн Сино, Ўша асар, ўша бет.

⁶³ Ибн Сино, Ўша асар, 25-бет.

этмоқчи бўлганлар, гўё шеър эшитиш орқали одамларга маълум бир эмоционал таъсир кўрсатилган. Иккинчиси билан эса одамларни таажжубга солмоқчи бўлганлар. Араблар, ҳар бир нарсага ташбеҳ ишлатаверганлар, улар бу ташбеҳлари билан одамни ҳайратга солмоқчи бўлганлар.

Юнонлар бўлса, дейди Ибн Сино давом этиб, шеър воситаси билан одамлар феъл-атворига таъсир этишни мақсад қилиб олганлар ё бўлмаса шу шеърини асар ёрдами билан одамларни ўша кўзлаган, назарда тутилган мақсаддаги феъл-атвордан тийишмоқчи бўлишган.

Ибн Сино бу ерда юнонлар одамларни бу хил феъл-атвордан қайтариш учун баъзида риторикани, баъзида поэтикани ишлатганини уқтиради. Ибн Сино мана шулар ҳақидаги мулоҳазаларини ёзиб, кейин юнон адабиётидаги жанрларга тўхтади.

Юнонлар, дейди Ибн Сино, ўзларида пайдо бўлган муайян истак, орзуларини шеър билан ифодалашга интилганлар. Улар ҳар бир жанрга маълум бир вазн белгилаб, унда ўша мақсадни битганлар. Ана шундай вазнлардан бирини у трагедия деб атайди. Унинг гўзал ва ёқимли вазни бор, у ўзида барча яхши инсоний фазилатларни қамраб олган бўлиб, у жанрда ўшандай фазилатлар куйланади. Шу тариқа Ибн Сино бу бобда юнон адабиётида мавжуд бўлган шеърини навларга, улар жанрларига тўхталиб ўтади.

Ибн Сино «Шеър санъати»нинг иккинчи боби шеърдаги мақсад-темалар ва тақлид-ўхшатишларга бағишланган.

«Арабларда,— дейди муаллиф,— худди диёрини эслаш, севгили ёрини куйлаш, чўлу биёбонлар васфини битиш ва шунга ўхшаш нарсаларни куйлашда бўлган одатлари каби, юнонларда ҳам шеърларни рўёбга чиқаришда ҳар бир навига тегишли махсус одатлари бўлган».⁶⁴

Шеърятдаги ҳар бир нарса, Ибн Сино фикрича, ҳаётдаги ҳолатидан ўзгартириброқ олинади, ё ташбеҳ қилиб олинади. Унингча, шеър мана шу сал ўзгартириброқ олинганда ҳосил бўладиган истиора ва мажоз таркибида ҳосил бўлади.

Ибн Сино фикрича, шеър, асосан, тақлидий фикр натижасидир. У уч хил йўл билан юзага келади. Буларнинг биринчисига Ибн Сино лаҳн — гармонияни қўяди, ундан кейин калом — сўз келади. Бунда, албатта, образли қилиб айтилган сўз назарда тутилади. Ундан кейин шеърнинг юзага келишига учинчи асосий сабаб вазн билан юзага келади. Мана шу учта ҳолатнинг бир-бирига мос келиши натижасида шеър юзага келади. Бўлмаса кўнгилдагидек шеър пайдо бўлмайди. Чунончи, образли гаплар бўлиши мумкин, дейди Ибн Сино, лекин бу вазнсиз насрий бўлиши ҳам мумкин. Шу билан бирга, вазннинг ўзи сўзсиз (айни маҳалда, образли сўзсиз), маъносиз бир нарса бўлиши мумкин. Шеърда образли қилиб айтилган иборалар билан вазн бирга келади.

⁶⁴ Ибн Сино, Уша асар, 31-бет.

Ибн Сино фикрича, қадимда бир қанча файласуфлар, чунончи, Суқрот вазнли сўзлар туздилар. Бу файласуфлар ўн тўрт ва ўн олти бўғинли қилиб (триамер, тетрамер) вазнли асарлар ёздилар. «Бундайлар,— дейди Ибн Сино,— ҳеч маҳал шеър бўлмайди, балки шеърга ўхшаш тизма сўзлар бўлиши мумкин».⁶⁵

Ибн Сино фикрича, табиат-физика ҳақида асар ёзган Эмпедокл ўз китобини вазнга солган. Лекин унинг асари вазнга солинган йиғма сўзларга ўхшаб қолган, холос. Чунки, дейди муаллиф, бундай асарда вазндан бошқа ҳеч қандай шеърый аломат йўқ эди.

Ибн Сино кўрсатишича, Эмпедокл билан Гомер ўргасида ҳам вазндан бошқа ҳеч қандай ўхшашлик бўлмаган. Бу борада Ибн Сино ёзади:

«Аммо, Эмпедокл ёзган сўзларида вазннинг мавжуд бўлиши билан ҳам, у табиий гаплардан иборат бўлиб қолган, холос. Лекин Гомернинг вазнли калималари эса шеърый сўзлар бўлиб келган. Шунинг учун Эмпедокл сўзлари ҳеч қачон шеър бўлмайди».⁶⁶

Ибн Сино мана шу тариқа шеърятнинг пайдо бўлиши, унинг ўрни ҳақида ўз мулоҳазасини билдиради. Шу билан бирга, у Аристотелнинг юнон адабиёти борасида «Поэтика»да айтганларини қайтаради. Чунончи, Эмпедокл ҳақида айтилган мулоҳазаларни Аристотель ҳам айтган.

Яна шуниси ҳам борки, дейди Ибн Сино, тақлид масаласида инсон тирик зотлардан энг кучлиси саналади. Инсондаги тақлид қилиш ҳолати фойдалидир. Бу билан, дейди Ибн Сино, инсон бирор нарсага ўхшатма қилиб, маълум бир маънога ишора қилади. Бу ишоралар инсон фаолиятида таълим-тарбия ролини ўйнайди. Бунда тақлид ва ташбеҳлар воситаси билан инсон руҳан энгил тортади, натижада хурсанд бўлишига замин ҳозирланади. Модомики, тақлид билан инсон лаззатланар экан, бундан чиқди бунга ўша тақлидгина сабаб бўлган бўлади. Бунга эса қилинган ишора энг ўринли жойга тушгани сабаб бўлади. «Бунинг бундай бўлишига сабаб,— дейди Ибн Сино,— тақлид ишлатилганида одамларнинг хурсанд бўлишидир. Чунки одамлар жирканч ва ифлос ҳайвонлар чизилган сувратларни кўрганида уни ўйлаб фикр юритиб бу манзарадан хурсанд бўладилар. Агарда ўша сувратларни кўраётган одамлар ҳайвонларнинг асли ўзини кўришганидами, улардан жирканиб юз ўгирган бўлардилар. Бунда, хурсанд қиладиган нарса ўша чизилган сувратнинг ўзи ҳам эмас, чизилганлиги ҳам эмас, балки бошқа нарсаларга жуда усталик билан тақлид қилиниши сабаблидир».⁶⁷

Ана шунинг учун ҳам, дейди Ибн Сино, одамлар бу чизилган расмларга қараб, ҳайвонлар аслига ўхшаб чизилганлигини се-

⁶⁵ Ибн Сино, Уша асар, 33-бет.

⁶⁶ Ибн Сино, Уша асар, 33-бет.

⁶⁷ Ибн Сино, Уша асар, 37-бет.

зишиб қизиқиб қарайдилар. Борди-ю, улар буни олдинроқ кўришганида лаззат тўла-тўкис бўлмаган бўларди. Ибн Сино фикрича, шеър яратиш истаги киши табиатига аста-секин сингиб ниҳоят уна бошлайди.

«Аммо,— дейди Ибн Сино,— шеър кўпроқ табиатан шоир бўлганларда қўққисдан ва табиий равишда яратилади. Шунда уларнинг ҳар бирида бўлган табиий сезги ва ўзига хос бўлган қобилиятга кўра, ўз хулқи ва одатига кўра шеър яратиш хусусияти пайдо бўлади.

Шунда қайси шоир ифбатли ва покиза бўлса, улар яхши хулқатвор ва шунга ўхшаш фазилатлари билан тақлидга майл этганлар. Борди-ю, шоирлар табиати паст, тубан хусусиятлилардан бўлган бўлса, улар ҳажвга майл этганлар, шу тариқа улар ёлгонларни ҳажв қилишга ўтганлар»⁶⁸

Бу ерда Ибн Сино ўз ўтмишдоши Аристотель фикрини қайтаряпти. Чунки яхши шеърни ёзган шоир яхши-ю, ҳажв, сатира ёзган шоир ўз объектига ўхшаш табиати ҳам паст, тубан, дейиш нотўғри.

Бунда Аристотель ва унга эргашган Ибн Сино ҳам ҳаётдаги салбий нарсаларни кўп сезган ва уларни кўп битган одамлар табиатига баҳо бермоқчи бўлади. Ибн Сионинг бу нотўғри қарашига Аристотель «Поэтика»си асос бўлган.

Аристотель ёзади:

«Шоирларнинг ўта мулойим — жиддийлари инсондаги ажойиб фазилатларни куйлайдилар, бунда улар ўзларига ўхшаган одамларни қаламга олдилар, уларга нисбатан анча енгилтабиат бўлган одамлар эса нобакор, паст одамлар феъл-атворларини тасвирлаганлар, аввалгилари гимн ва мақтовга сазовор бўлган қўшиқлар тўқиган бўлсалар, булар бўлса ўша нобакор, паст одамлар устидан истеҳзо билан кулинадиган қўшиқлар тўқиганлар».⁶⁹

Ибн Сино бу асарининг тўртинчи бобдан тортиб охирги — тўхтаган масалаларга бирма-бир тўхтаб ўтади. У бунда юнон адабиёти жанрларига ва тарих жараёнида бу жанрлар кечирган ўзгаришларга тўхтайтиди.

Ибн Сино бу асарининг тўртинчи бобидан тортиб охирги — саккизинчи бобигача, асосан, трагедия масаласига бағишлайди. Бунда бу жанр хусусияти, унинг тематикаси масаласи, тузилиш тартиби, бунинг шеърларида ишлатиладиган моҳирлик, ўхшатишлар, трагедиянинг бошқа жанрлардан афзаллиги каби масалалар ҳақида фикр юритади.

Умуман олганда, Ибн Сионинг бу китоби Аристотелнинг «Поэтика»си асосида яратилган ажойиб асар бўлиб, ўз даври адабиётшунослигини қамраб олган қимматбаҳо манбадир.

⁶⁸ Ибн Сино, Уша асар, 38-бет.

⁶⁹ Аристотель, Поэтика, М., 1957, с. 49—50.

ИБН СИНОНИНГ ФАЛСАФИЙ МЕРОСИ

Ибн Синонинг фалсафий асарлари аллома ижодий меросида асосий ўринни эгаллайди. Чунки Ибн Сино илм-фаннинг шу соҳасига жуда қаттиқ берилган эди. Буни унинг фалсафий масалаларга бағишланган катта-кичик кўпдан-кўп асарлари рўйхатидан ҳам билиш мумкин.

Чиндан ҳам Ибн Синонинг фалсафий асарлари дунё миқёсида энг кўп ва кенг тарқалган. Эрон олими Саид Нафисий аллома фалсафий асарларининг 198 таси номини келтиради.¹ Яна бунга Ибн Сино билан бошқа олимлар ўртасида бўлган 12 та савол-жавобларни, 23 та хат ва рисола, 44 та диний мавзуларга бағишлаб ёзган асарларини, 14 та таълим-тарбия ва ахлоққа оид асарлари номини қўшсак, алломанинг ижтимоий-фалсафий масалаларга оид асарлари номи салкам уч юзга бориб қолади. Бу саноқ биргина фалсафий масалалар бўйича ёзилган асарлар жиҳатидан қаралса, бирмунча муболағали кўринади, чунки бунда учраган бир асар бир неча ном билан келган бўлиши мумкин. Аммо қандай бўлишидан қатъи назар Ибн Сино фалсафа соҳасида кўп асар таълиф қилган алломалардан ҳисобланади. Араб олими Қанавотий² ўз библиографиясида фалсафага оид Ибн Сино асарларининг 94 таси номини келтиради. Буларга библиографияда келтирилган савол-жавоб, Риқъа (34 та), ахлоқ (12 та) ва диний масалаларга (31 та) бағишланганларини қўшсак, Ибн Синонинг ижтимоий-фалсафий соҳага 170 дан ортиқ номдаги асари бағишланганлигини кўрамиз. Эроннинг бошқа бир олими Яҳё Маҳдавий ўз библиографиясида Ибн Синонинг 112 та фалсафий асарлари рўйхатини келтиради.³

Ибн Аби Усайбна китобида ал-Жузжоний номидан келтирилган Ибн Синонинг элликка яқин асарларининг 27 таси фалсафага оиддир.⁴

Содиқ Мирзаев Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фондида сақланаётган 2385 рақамли қўлёзмада

¹ Нафисий С., Уша асар, 10—27-бетлар.

² Қанавотий, V қисм, 354—369-бетларга қаранг.

³ Маҳдавий, Уша асар, 306—320-бетлар. Бу бетларда муаллиф фақат асарлар рўйхатини келтирган, холос.

⁴ Ибн Аби Усайбна, Уша асар, 5-бет.

мавжуд Ибн Сино асарлари рўйхатида⁵ фалсафий асарлар сонини 69 та, ёзишмалар — 13, ахлоқ — 6, диний асарлар 12 та, деб кўрсатади. Бундан чиқди, бунда фалсафий-ижтимоий асарлар сони юзга боради.⁶

Араб мамлакатлари лигаси қошидаги институтнинг дунё кутубхоналаридан тўпланган қўлёзмалар микрофильмлари каталогининг 1954 йилда босилган биринчи жилдида Ибн Синонинг 93 та фалсафий асари қўлёзмалари микрофильми рўйхати келтирилган. Булар ичида «аш-Шифо»га ўхшаган биргина номли асари ичида Ибн Синонинг ўнлаб фалсафий китоблари қамралганини эътиборга олсак, бу рўйхат сони яна ҳам ортиб кетади.⁷

Немис олими Карл Броккельман ўзининг «Араб адабиёти тарихи» асарида Ибн Сино таълифлари рўйхатини берар экан, унинг фалсафага оид 68 та асари борлигини қайд этади.⁸

Ибн Синонинг фалсафага оид фикрлари унинг бу мавзудаги таълифлари билан бирга бошқа олим ва файласуфлар ўртасида кечган савол-жавоблар ичида ҳам кўплаб учрайди. Шу билан бирга, файласуфнинг бошқа шахсларга ёзган рисола, риқъа, хатлари, турли-туман диний мавзуларда ёзилган асарлар, шарҳ ва тафсирлар унинг дунёқарашини ўрганишга яхши материал бўлиши мумкин. Умуман, Ибн Сино умрининг сўнгги ўн беш йили унинг ижодида энг сермаҳсул йиллар бўлди, десак янглишмаган бўламиз. Чунки бу даврда олим илм ва тажрибада жуда етилиб, жуда кўп асарлар таълиф қилди. Худди шу даврда унинг кўп жилдлик машҳур энциклопедик асари «аш-Шифо», унинг қисқартмаси бўлмиш «ал-Нажот» ёзилди, машҳур асари «Қонун» якунланди, йирик фалсафий асари «Донишнома» битилди. Шу билан бирга, у фалсафага оид жуда кўп саволларга жавоб тариқасида асарлар ёзди. Ибн Сино ҳаётининг Ҳамадон билан Исфаҳонда ўтган сўнгги ўн беш йили аллома учун бирмунча тинч-осуда ўтганлиги сабабли бу асарларни ёзишга муваффақ бўлди.

Ибн Сино фалсафий асарларининг энг йириги «аш-Шифо» бўлиб, унинг мантиқ қисми тўққиз бўлакдан иборат ва унинг ҳар бири ўз ҳолича алоҳида бир китобдир.

Булар қуйидагича:

1. Ал-Мадҳал — мантиққа киришдир.
2. Ал-Мақулот — категориялар.
3. Ал-Иборат — интерпретация.
4. Ал-Қиёс — силлогизм.
5. Ал-Бурҳон — исбот, далил.
6. Ал-Жадал — тортишув, диалектика.
7. Ас-Сафсата — софистика.

⁵ Мирзаев С., Ўша асар, 34—35-бетлар.

⁶ Мирзаев С., Ўша асар, 33—44-бетлар.

⁷ Феҳрист ал-махтутот ал-мусаввара, жузь ал-аввал, ал-Қоҳира, 1954, 199—239 саҳ.

⁸ Броккельман К., Тўлдирма, 813—822-бетлар.

8. Ал-Хитоба — риторика.

9. Аш-Шеър — поэтика.

Ўрта асрдаги фан тақсимотига кўра, шеърят ҳам мантиқ қисмига кирган. Форобий, Ибн Сино ва Ибн Рўшдларнинг бу хусусдаги асарлари ҳам ўрта асрларда мантиқнинг бир бўлаги сифатида қаралган.

Ундан ташқари, Ибн Сино «аш-Шифо»нинг сўнгги қисмини «Илоҳиёт»га бағишлайди. Бу билан у Аристотелнинг «Метафизика» асарига жавобан, ўша мавзуда асар таълиф қилади.

Демак, Ибн Сино биргина «аш-Шифо»нинг ўзида ўнта фалсафий асар ёзган. Бунга яна унинг табиат қисмидаги жон, руҳий ҳодисаларга бағишланган «ан-Нафс»ни қўшсак, унинг сони яна ҳам ортади.

Аллома Ибн Сино аслида йирик мантиқшунос бўлган, у ёшлик чоғиданоқ мантиқ илмини чуқур ўрганган,⁹ чунки ўз китоблари орқали Абу Алига устоз саналган Абу Наср Форобий ҳам буларга асарлари билан таъсир этган Аристотель ҳам мантиқ фанини чуқур билган зотлар саналар эди.

Ибн Синонинг мантиққа оид илк асарларидан бири Хоразмда ас-Саҳлийга атаб ёзган «Қасидат ал-муздавижа фи-л-мантиқ»¹⁰дир.

Бу асар баъзи манбаларда қасида дейилса, баъзиларида уржуза деб юритилади. Ҳатто Абу Убайд ал-Жузжоний бу асарни Ибн Сино асарлари рўйхатида келтириб, уни «Шеърый йўсинда ёзилган мантиқ»,¹¹ деб атайди. Бунга қараганда, Ибн Сино мантиқни халқ ўртасида кенг тарқатиш ниятида мантиққа оид масалаларни аруз вазнида шеърый йўл билан ёзган кўринади. Чунки бу хил шеърни ёдлаш ва бу орқали мантиққа оид бўлган баъзи таърифларни эсда сақлаб қолиш осон кўринади.

Мантиқ ҳақидаги бу дostonнинг нашр бўлган нусхасига қараганда у 297 байт, яъни 594 йўл шеърдан иборат. Бунда муаллиф мақулот — категория, қиёс — силлогизм, тамсил — аналогия, истиқро — индукция, бурҳон — исбот, далил, жадал — диалектика, ҳадд — таъриф, хитоба — риторика, муғаллата — софистика каби мантиқ тушунчаларига таъриф беради.¹²

Ал-Жузжонийнинг хабар беришича, Ибн Сино Журжонда «Мухтасар ал-асғар фи-л-мантиқ» («Мантиқ ҳақида кичкина қисқартма китоб») деган асарини ёзган эди, худди шу ёзилган мантиқ асарини кейинчалик у «ан-Нажот» асарининг биринчи қисми қилиб киритган.¹³ Абу Убайднинг ёзишича, Абу Алининг кейинчалик «ан-Нажот»га кирган «Кичкина мантиқ»ининг бир нусхаси

⁹ Ибн Аби Усайбиа, Уша асар, 3-бет.

¹⁰ Абу Али ибн Сино, ал-Қасидат ал-муздавижа фи-л-мантиқ, ал-Қоҳира, 1328/1910.

¹¹ Ибн Аби Усайбиа, Уша асар, 5-бет; ал-Жузжоний, Уша асар, 9-бет, китоблар рўйхатида рақами 25.

¹² Ибн Сино, Юқоридаги қасида, китобнинг 1—18-бетларига қаранг.

¹³ Ибн Аби Усайбиа, Уша асар, 8-бет.

Шерозда пайдо бўлганда, у ердаги мантиқсеварлар уни ўқиб тушунолмаган, кейин уларнинг бири Исфаҳондаги ўз дўстига хат ёзиб, шерозликлар саволига Ибн Синодан жавоб олиб бериб юборишни сўраган ва у бу ишни бажаргач, Ибн Синонинг «Абулқосим Қирмонийга жавоб» ё «Абулқосим Қирмонийга юборилган рисола», баъзи манбаларда эса «Шерозликларга жавоб» деган мантиққа оид янги асари вужудга келди.

Ундан ташқари, Журжонда шогирди Абу Убайд билан танишгач, у устодини мантиқ хусусида асар ёзиб беришга чорлайди. Шунда Абу Али айтиб туради, Абу Убайд ал-Жузжоний ёзиб олиб, «ал-Мухтасар ал-авсат фи-л-мантиқ» асари юзага келади.¹⁴

Ал-Жузжонийнинг хабар беришига қараганда, Ибн Сино «аш-Шифо»нинг мантиқ қисмини Ҳамадонда ёзишга киришган. У Фарраджон қалъасида тўрт ой қамалиб чиққанидан кейин (1023 йили) ал-Алавий деган киши уйига жойлашиб, «аш-Шифо»нинг мантиқ қисми давомини ёза бошлайди.

Ундан ташқари, ал-Жузжоний устоиди Ибн Сино ҳақида ёзган хотираларида «ан-Нажот» китоби ҳақида ҳам тўхтаб ўтади. Маълум бўлишича, бу китобни Ибн Сино амир Алоуддавла Сабурхостга юриш қилган йили у билан бўлган кезларида, йўлда ёзган экан.¹⁵

Ал-Жузжоний «аш-Шифо»нинг «Мадхал» (кириш) қисмига ёзган муқаддимасида ҳам Ибн Синонинг мантиққа оид таълифлари устида қалам тебратади. Бу тўғрида Абу Убайд ёзади:

«Абу Али бу вақтда мантиқ билан шуғулланди ва бу борада керак бўладиган китобларни қидиришга ҳаракат қилди, уларни топиб бир-бирига муқобала қилди, у бу ишида мантиқшунос олимлар туган йўлдан юриб, улар тартиби билан иш олиб борди; уларнинг гапидан маъқул бўлганларини олди, маъқул бўлмаганларини танқид қилди, шунинг учун мантиқ қисми атрофлама, кенг бўлди.¹⁶ У Исфаҳонда тугалланди».¹⁷

Ибн Синонинг мантиққа «Кириш» китоби икки мақола ва 21 фаслга бўлинади. Бу асар 1952 йили Қоҳирада нашр этилган. Эрон олими Яҳё Маҳдавийнинг Ибн Сино асарларига ёзган библиографиясида берилишича, китобнинг биринчи мақоласи ўн тўрт, иккинчиси тўрт фаслдан иборат.¹⁸

Ибн Сино бу асарда фанга, хусусан мантиқ илмини ўрганишга бўлган қизиқиш ҳақида, мантиқ илмининг мазмуни ва фойдаси, бошқа фанлар ўртасида мантиқнинг туган ўрни, алоҳидалик ва умумийлик, бутун ва бўлак, акциденция ва субстанция каби

¹⁴ Ибн Аби Усайбиа, Уша асар, 5-бет; Абу Убайд ал-Жузжоний, Уша асар, 9-бет.

¹⁵ Ибн Аби Усайбиа, Уша асар, 7-бет; ал-Жузжоний, Уша асар, 11-бет.

¹⁶ Бу билан «аш-Шифо»нинг мантиқ қисмининг тўққиз фан — китобдан иборат эканлигини айтмоқчи.

¹⁷ Маҳдавий, Уша асар, 129-бет.

¹⁸ Маҳдавий, Уша асар, 132—133-бетлар.

мантиқ тушунчалари ҳамда улар ҳақидаги турли тасаввурлар, шарҳлар устида тўхтаб ўтади.¹⁹

Мантиқнинг иккинчи бўлими «ал-Мақулот» — категориялардан иборатдир. Бу қисм етти мақола, ўттиз олти фаслдан тузилган. Бунда муаллифнинг китоб ёзишдан кутган мақсади, сўзларнинг монанд келиш-келмаслиги, уларнинг қарама-қарши маънода ишлатилиши, мантиқдаги аксидентал таъриф, тушунчанинг аксидентал ва субстанциал маънолари каби масалалар баҳс этилади. Бундан ташқари китобда жинс тушунчаларининг бир-бирига муносабати, улар таркиби, ўнта энг мавҳум жинсий тушунча ва уларнинг таърифи, жинс бўлмаган нарсалар ва уларнинг нега жинс эмаслиги, биринчи, иккинчи ва учинчи субстанция (жавҳар), уларнинг куллий ва жузъий жавҳарлари каби масалалар ҳақида баҳс этилади. «Аш-Шифо»даги мантиқнинг учинчи қисми «ал-Ибора» деб аталади. Ибн Синонинг бу асари Аристотелнинг «Герменевтика»²⁰ китоби таъсирида ёзилган. Бу унинг мантиққа оид йирик асарининг иккинчи бўлими эди²¹.

Бу асар Шарқ мамлакатларида кенг тарқалган, мадрасаларда ўқитиладиган дарслик ҳам бўлган. Аристотелнинг бу асари исломдан олдин сурёний тилига таржима бўлган,²² лекин олимлар бу таржимадан фойдаланишда қаноат ҳосил қилмагани учун юнон тилидан иккинчи марта сурёний тилига Ҳунайн ибн Исҳоқ таржима қилган. Кейин унинг ўғли Исҳоқ ибн Ҳунайн сурёнийчадан арабчага таржима қилган. Шу билан бирга, бу асарга Порфирий ва Яҳё ан-Наҳвий шарҳлари ҳам таржима қилинди. Бу асарга яна Абу Бишр Матто ибн Юнус ва Форобий (873—950)-лар ҳам шарҳлар боғлаганлар, бу мавзуда мулоҳазалар битганлар. Мана шу таржима ва шарҳларни мутолаа қилган Ибн Сино бу хусусда махсус таълиф ёзишни лозим топган ва ўзининг «ал-Ибора» асарини битган. Бу асар қўлёзмалари Истанбул ва Лондон кутубхоналарида мавжуд бўлиб, 1970 йили биринчи бор Қоҳирада нашр этилган.²³ Бу нашрда келтирилишича, китоб икки мақола ва ўн беш фаслдан иборат; биринчи мақола — ўн фасл, иккинчиси беш фаслдир.

Бунда исм, феъл, сўзларнинг маънолари ва ифодаланиши, уларнинг якка ҳолда ва мураккаб шаклда келиши ва ундаги маъно ўзгариши ҳақида гап боради. Масалан, иккинчи фасл исмларга, учинчиси эса сўзларга бағишланган, тўртинчисидан ўзак ҳамда исмларнинг сўзлардан келиб чиқиши масаласи (яъни этимологияси), турланадиган ва турланмайдиган сўзлар, кейинги фаслларда эса қўшимчалар, сўз маъноларининг тўғри ва қарама-қар-

¹⁹ Маҳдавий, Уша жойда.

²⁰ Аристотель, Соч., т. 2, М., 1978, с. 91—116.

²¹ Иброҳим Мадкур, Муқаддима; Ибн Сино, ал-Ибора, 7-саҳ.

²² Иброҳим Мадкур, Уша асар, саҳ. 8.

²³ Ибн Сино, аш-Шифо, ал-Мантиқ, 3, ал-Ибора, тасдир ва мурожаа Иброҳим Мадкур, таҳқиқ Маҳмуд ал-Худайрий, ал-Ҳайъат ал-мисрия ал-омма ли-т-таълиф ва-н-нашр, ал-Қоҳира, 1390/1970.

ши келиши, рост-ёлгон каби бир-бирига тескари мазмунда келадиган сўзларнинг ишлатилишида маъно ўзгариши кабилар борасида фикр юритилади. Умуман олганда, бу асар сўз ва жумлаларнинг қайси маънода ишлатилиши ҳақида ёзилган китобдир.

«Аш-Шифо»га кирган мантиқнинг тўртинчи қисми «ал-Қиёс» деб юритилади.²⁴ Бу асар тўққиз мақола ва олтмиш уч фаслдан иборат бўлиб, мантиқда силлогизм масаласининг турли масалаларини ўз ичига қамраб олган.

Ибн Синонинг бу асари Аристотелнинг «Биринчи аналитика»²⁵ (унинг арабчиси «Китоб ат-таҳлилот ал-увло»)си асосида ёзилган.²⁶ Араб олими Саид Зоид «Қиёс»ни етти йилдан кўпроқ вақт ичида ўн бир қўлёзма асосида нашрга тайёрлаган.²⁷ Бу қисм бошқаларига қараганда анча йирик ва ҳажм жиҳатидан салмоқли кўринади.

«Аш-Шифо»даги мантиқнинг бешинчи қисми «ал-Бурҳон» (исбот, далил) китобидир.²⁸ Ибн Синонинг бу асари Аристотелнинг «Иккинчи аналитика»²⁹ деган асари асосида ёзилган.³⁰

Китобда муаллиф дастлаб китобнинг мақсади, унинг тематикаси устида тўхтайти.

Ибн Сино фикрича, одатда, исбот-далил ранг-баранг бўлади. Бир нарсанинг ростлиги очиқ-ойдин, ҳеч шак-шубҳасиз бўлса, бу ҳолда у бурҳоний, яъни исботли бўлади. Агар фикр, мулоҳаза равшан бўлиб кўринса ёки унга яқин бўлса, бу ҳолда у ё силлогистик — қиёсий ёки жадалий — диалектик (тортишувли) ё софистик бўлади. Борди-ю, ундан қаноат ҳосил қилинса-ю, у тасдиққа монанд бўлса, хитобий-риторик бўлади. Борди-ю, тасдиқ бўлишига яқин келмаса, ёлгон бўлса, бу шеърий бўлади.³¹ Сўнги фаслда Ибн Сино бу асарининг мантиққа оид бошқа асарлар ичида тутган ўрни ҳақида тўхтайти. Сўнг муаллиф умумий тарзда қиёс (силлогизм) принциплари, номаълумни маълумдан топш усули каби масалалар ҳақида баҳс этади. Асарда яна исбот қоидалари ва уларнинг зарурлиги, исботдаги хатолар, исботдан турли илмларда фойдаланиш йўллари, исбот шакллариининг хусусиятлари каби қатор масалаларга тўхтаб ўтади.

«Аш-Шифо» мантиқ қисмининг ундан кейинги китоби «ал-Жадал» — диалектика³² етти мақола ва 33 фаслдан иборат. Ибн

²⁴ Ибн Сино, аш-Шифо, ал-Мантиқ, 4, ал-Қиёс, рожааху ва қаддама лаху *Иброҳим Мадкур*, таҳқиқ *Саид Зоид*, ал-Қоҳира, 1964, 120-бет.

²⁵ Аристотель, т. 2, М., 1978, с. 119—254.

²⁶ Иброҳим Мадкур, Муқаддима, ал-Қиёс, Қоҳира, 1964, 2 саҳ.

²⁷ Иброҳим Мадкур, Уша асар, 18-бет.

²⁸ Ибн Сино, аш-Шифо, ал-Мантиқ, 5, ал-Бурҳон, тасдир ва мурожаа *Иброҳим Мадкур*, таҳқиқ *Афифий*, ал-Қоҳира, 1956, 346 саҳ. (кўрсаткичлардан ташқари соф матн 333 бет).

²⁹ Аристотель, Соч., т. 2, с. 257—346.

³⁰ Иброҳим Мадкур, Юқоридаги асар, муқаддима, 16-бет.

³¹ Ибн Сино, ал-Бурҳон, 51—52-бетлар.

³² Ибн Сино, аш-Шифо, ал-Мантиқ, 6, ал-Жадал, тасдир *Иброҳим Мадкур*, ҳаққақа ан-нусс ва қаввамаҳу ва қаддама лаху *Аҳмад Фуод ал-Аҳвоний*, ал-Қоҳира, 1965, 484 аҳ.

Синонинг бу асари Аристотелнинг «Тописка»³³си асосида ёзилган. Аристотелнинг бу асари ўрта асрларда араб тилига бир неча бор таржима қилинган ва Исҳоқ ибн Ҳунайн, Яҳё ибн Адийлар бу асарга шарҳ ва муқаддималар ёзганлар. Шу билан бирга, Искандар Афрўдузий, Амониус, Темистий каби файласуфларнинг бу асар борасида ёзган шарҳлари ҳам арабчага таржима қилинган, бунинг устига Форобийнинг устози Матто ибн Юнус ва Форобийнинг шогирди Яҳё ибн Адий ҳам бу асарга шарҳлар битганлар — булар ҳаммаси Аристотель «Тописка»сининг кенг қўламда тарқалишига хизмат қилди. Ибн Сино ҳам бу хусусда махсус асар ёзган. Бу асар мавзу жиҳатидан ўз ичига қўйидаги масалаларни қамраб олган: қиёс — силлогизмни билишнинг зарурлиги, диалектик силлогизм (қиёсий жадалий) ва унинг фойдалари, диалектик силлогизм деб аталиш сабаблари, диалектиканинг таърифи, сўровчи билан жавоб берувчининг мақсадлари, иккала томоннинг бир-бири гапидан қониқиши, диалектик силлогизм билан бошқа силлогизм ўртасидаги фарқ, диалектикада малака ҳосил қилиш каби масалалар.

«Аш-Шифо» туркумига кирган мантиққа оид асарларнинг еттинчиси «ас-Сафсата». Ибн Синонинг бу асари 1958 йили Қоҳирада нашр этилган.³⁴ Асарга араб файласуфларидан Иброҳим Мадкур кириш сўзи ёзган. Китобнинг танқидий матнини нашрга тайёрлаган Аҳмад Фуод ал-Аҳвоний бу асар ҳақида ўзининг муфассал таҳлилини эълон қилган. Китоб икки мақола ва ўн фаслдан иборат. Биринчи мақола тўрт фасл ва иккинчиси олти фаслдан иборат. Унда софистиканинг таърифи, устун келиш масаласи, маъно жиҳатдан нотўғри хулосага келиш ва хато турлари, хислатлари тўғрисида, нотўғри хулоса чиқаришнинг сабабларини аниқлаш ва уни рад қилиш йўллари ва бошқа шу мавзудаги масалалар баён этилган.

Ибн Сино бу асарини ёзишда Аристотелнинг «Софистларча раддия билдириш ҳақида»³⁵ асарига асосланган. Бу ерда Аристотель софистларнинг ўз рақиб сўзининг тўғри ё нотўғри бўлиши, унинг гаплари асосли ва мантиқли бўлиш-бўлмаслигидан қатъи назар, унга қаршилик кўрсатиб, унинг фикрига раддия билдиришни назарда тутган. Бу билан Аристотель фақат рад этиш принципига асосланиб иш кўрган софистларнинг фикр қилиш усулининг ўзи асоссиз эканлигини исботламоқчи бўлган.³⁶

«Аш-Шифо»даги мантиққа оид асарларнинг саккизинчиси «ал-Хитоба» (Риторика)дир. Ибн Синонинг бу асари³⁷ Аристотелнинг

³³ Аристотель, Соч., т. 2, М., 1978, с. 349—351.

³⁴ Ибн Сино, аш-Шифо, ал-Мантиқ, 7, ас-Сафсата, тасдир ва мурожаа Иброҳим Мадкур, таҳқиқ Аҳмад Фуод ал-Аҳвоний, ал-матбаат ал-амирий, ал-Қоҳира, 1958.

³⁵ Аристотель, О софистических опровержениях, Сочинения, т. 2, М., 1978, с. 535—593.

³⁶ Нарский И. С., Стляжкин Н. И. О софистических опровержениях. Қаранг: Аристотель, Соч., т. 2, с. 661—662.

³⁷ Ибн Сино, аш-Шифо, ал-Мантиқ, 8, ал-Хитоба, тасдир Иброҳим Мадкур, таҳқиқ Муҳаммад Салим Солим, ал-Қоҳира, 1954, 268 саҳ.

«Риторика»³⁸ асари асосида ёзилган бўлиб, тўрт мақола ва 29 фаслдан иборат.

Китобда муаллиф нотиклик санъатининг фойдаси, бўлимлари, диалектика билан риторика орасидаги фарқ, нотикнинг ўз нутқидан кўзлаган мақсади, сўз урғуси, асосий эътибор бериладиган мақсад, риториканинг таъриф ва тавсифи каби масалалар ҳақида баҳс этади. Шу билан бирга, муаллиф бу асарда инсон хулқ-атвори, ундаги турли-туман кўринишлар, дўстлик, унинг турлари, вафодорлик, қўрқоқлик, довораклик, уялиш ва унинг турлари, инсондаги мурувват, ҳасад, ҳиммат, миннат каби масалаларга тўхтади.

«Аш-Шифо»нинг мантиқ қисми «Фанн аш-шеър» («Шеър санъати»—«Поэтика») билан тугайди.³⁹

Ибн Сино «аш-Шифо»га кирган Мантиқнинг «Мадҳал»—кириш қисмида қадимгилар фалсафасига мансуб бўлган усуллар ҳақида гапириб, китобда мантиқ фанида ўртага қўйилган масалалар устида тўхтаб ўтишлигини айтиб ўтган.⁴⁰ Шу билан бирга, Ибн Сино табиатшунослик, метафизика ҳамда мантиқ соҳаларига кўп нарсалар қўшганини қайд этади.⁴¹

Ибн Сино бу китобга илова сифатида яна «ал-Лавоҳиқ» («Кўшимчалар») деган бошқа бир асар ёзмоқчи бўлган. Аллома бу асарни ёзиш умрим охиригача ҳам этади,⁴² деб кўрсатган эди. Чунки унга ҳар йили шарҳ ёзиб борилавереди, шунга кўра таърих қўйилади, деб ўйлаган.

Бу икки китобдан ташқари, дейди Ибн Сино, менинг яна бир китобим бор, шу асарда фалсафани таъбимга тўғри келадиган тарзда, қарашларимни рўйи рост баён этганман. Бу асарим ишроқия фалсафаси ҳақидадир,⁴³ дейди.

Ибн Синонинг ишроқия фалсафаси⁴⁴ ҳақида ёзган асаридан бир қисми Ўз ССР ФА ШИ китоб фондида 2385 рақамли қўлёзма ичида мавжуд (л. 263—270). Бу асарда кўрсатилишича, нарсаларнинг ҳақиқатини билиш фақат фаросат йўли билан амалга ошади. С. Мирзаев уни пантеизм—вахдати вужуд фалсафасига тўғри келади, деб кўрсатади.⁴⁵ Балки Ибн Сино айтиб ўтган асарига «Мантиқ ал-мушриқийин»⁴⁶ ҳам кирган бўлса эҳтимол. Аммо бу фақат мантиққа оид ва ҳажмининг кичиклиги учун Ибн Сино айтганича ишроқия фалсафасига оид асар бошқа бўлса керак, деган фикрга олиб келади. М. А. Ф. Меҳреннинг ўтган аср охир-

³⁸ Аристотель, Риторика. Античные риторика, М., 1978, с. 15—164.

³⁹ Алломанинг «Шеър санъати» асари устида биз Ибн Синонинг адабий асарси бобида батафсил тўхтаб ўтганмиз.

⁴⁰ Маҳдавий, Уша асар, 130-бет.

⁴¹ Маҳдавий, Уша асар, ўша бет.

⁴² Маҳдавий, Уша асар, ўша бет.

⁴³ Маҳдавий, Уша асар, 130—131-бетлар.

⁴⁴ Бу асар тавсифи ҳақида қаранг: СВР АН ЎзССР, т. V, Ташкент, 1960, с. 345; Яна: Мирзаев С., Уша асар, 12-бет.

⁴⁵ Мирзаев С., Уша асар, ўша бет.

⁴⁶ Ибн Сино, Мантиқ ал-мушриқийин, Қоҳира, 1910, 1—83 саҳ.

ларида арабча мати ва французча таржимаси билан нашр этган «Расоил фи асрор ал-ҳикмат ал-мушриқия» («ишроқия фалсафаси сирлари ҳақида рисоалар») асари (бунда Ибн Синонинг бир неча рисоалари мавжуд) мазмунан бунга тўғри келади. Бу китоб тўрт қисмдан иборат:

I. Ҳайй ибн Яқзон (1889);

II. 1) ал-Ишорот ва ат-танбиҳот (1891): 2) Рисолат ат-тайр (1891).

III. 1). Ишқ рисоласи; 2) Фи моҳият ас-салот; 3) Фи маони зиёрат; 4) Рисола фи дафъ ал-ғам мин-ал-мавт (1894).

IV. Рисолат ал-қадр (1889).

Бу ердаги асарлар, аҳтимол, ишроқия фалсафасига оид бўлиб, Ибн Сино истаган фалсафий фикрлар мана шу турдаги асарларга монанд келадиганга ўхшайди. Мантиқ ҳақида Ибн Сино «аш-Шифо»дан кейин яна бир қанча асарлар таълиф қилган. Булардан бири «ан-Нажот»нинг мантиқ қисмидир.⁴⁷ Ибн Сино бу асарини «аш-Шифо»нинг қисқартмаси деб эълон қилган. Китобда «аш-Шифо»даги масалалар қисқа-қисқа ва ихчам баён этилган.

«Ан-Нажот»нинг қўлимиздаги нусхаси уч қисмдан иборат бўлиб, унда мантиқ (1—96-бетлар), ҳикмати табиийёт (97—195), ҳикмати илоҳийёт (198—310-бетлар) каби бўлимлар мавжуд. Унга математикага оид қисмлари кирмаган. Бундан ташқари, Ибн Сино фалсафага оид форс тилида «Донишнома» деган китоб ҳам ёзган. Ибн Синонинг бу асари рус тилига таржима ва таҳлил этилган.⁴⁸

Бу ҳақда ал-Жузжоний ўз хотираларида Ибн Синонинг қаттиқ ишга берилганлиги борасида гапириб, унинг Исфаҳонда «Китоб ал-Алоий» деган асарини ёзиб тугатганини қайд этади.⁴⁹ Асар тўрт қисмдан иборат: мантиқ, метафизика, физика ва математика. Бу асар форсий тилда ёзилган бўлгани учун унда муаллиф мантиқнинг умумий масалалари, бўлимлари, унинг мақсад ва таърифлари, фикр қилиш турлари ва юқорида «аш-Шифо»да баён этилган масалаларни ҳам киритган. Муаллиф «аш-Шифо» билан «Донишнома» китоби мутолаачиси бошқа-бошқа эканлигини назарда тутиб, «Донишнома» китобида мантиқнинг барча шахобчаларини баён этишга эътибор берган. Агар «аш-Шифо»нинг мантиқ қисмларида масалаларга кенг тўхталган бўлса, бу ерда эса қисқача тўхтаб ўтган, холос. Бу асарнинг бир қўлёзма нусхаси ЎзССР ФА ШИ китоб фондида мавжуд.⁵⁰

Ибн Синонинг «аш-Шифо»сига кирган йирик фалсафий асарларидан бири «ал-Илоҳийёт» («Метафизика») китобидир.⁵¹ Асар

⁴⁷ Ибн Сино, ан-Нажот, ал-Қоҳира, 1937, 312-бет.

⁴⁸ Ибн Сина, Дониш-намэ, Сталинабад, 1957, с. 388. Перевод и предисловие А. Богоутдинова.

⁴⁹ Ибн Аби Усайбна, Ўша асар, 7-бет; ал-Жузжоний, Ўша асар, 11-бет.

⁵⁰ СВР, III, 44-бет, Тавсиф № 1925.

⁵¹ Ибн Сино, ал-Илоҳийёт, тақдим *Иброҳим Мадкур*, таҳқиқ *Қанавотий ва Саид Зайд*, ал-Қоҳира, 1960, 478 саҳ. (икки жилд).

ўн мақола ва олтмиш бир фаслдан иборат. Ибн Синонинг бу асарига Аристотелнинг «Метафизика» асари асос бўлган.⁵² Аристотель асари аслида ўн тўрт мақоладан иборат бўлиб, мақолалар ўзаро алифбо тартибда жойлашган.⁵³ Аристотелнинг бу асаридан ўн икки мақола ўрта асргача етиб келган ва араб тилига таржима қилинган, лекин унинг сўнгги икки мақоласи, яъни «М» ва «Н» етиб келмаган. Аммо Ибн ан-Надим кўрсатишича, бу асарнинг сўнгги икки мақоласи юнон тилида бор бўлиб, Искандар Афрудузий шарҳлари ичида мавжуд.⁵⁴

Форобий ва Ибн Рўшдда бу асарнинг арабчага таржима бўлмаган қисмлари бўлган экан.⁵⁵ Демак, бу асарнинг асл матни юнонча шарҳлар ичида бор бўлган.

Ибн Синонинг бу асари билан унинг «аш-Шифо»си тугалланади. «Ал-Илоҳиёт» «аш-Шифо»нинг охирги жумласи туркуми саналади.⁵⁶

Ибн Сино ҳар бир фанга доир ёзилган асарида шу фаннинг олдига қўйилган мақсадлари, бу фаннинг инсонга нафи устида тўхтайтиди. Ибн Синонинг худди шу мавзуда ЎзССР ФА Шарқшунослик институти фондида (инв. № 2385) «Рисола фи-л-илоҳиёт» рисоласи сақланади.⁵⁷ С. Мирзаев келтиришича, унда Ибн Сино амалий ва назарий фалсафа, жавҳар ва араз (субстанция ва акциденция) таърифлари, муаллифнинг жисмлар тузилиши борасида илгариги олимлар қарашига қарши бўлган фикрлари, сабаб, зарурият, олдинги ва кейинги деганда тасаввур қилинган тушунчалар, жисмлар, бўшлиқ, тўлалик каби масалалар, томонлар, ҳаракатлар ва улар сабаблари, ақлий ва нафсоний субстанциялар; вужуднинг пайдо бўлиши ва парчаланиши, яъни бузилиши (кави ва фасод) каби масалаларга тўхтаб ўтади.⁵⁸

Тошкентда, ЎзССР ФА ШИ китоб фондида Ибн Синонинг «аш-Шифо» китобининг «ал-Илоҳиёт» қисми мавжуд.⁵⁹ Асарда унинг номи «Китоб аш-шифо», «ал-Фанн ас-солиса ашара фи-л-илоҳиёт» («аш-Шифо китоби», ўн учинчи фанн «ал-Илоҳиёт» ҳақида) деб келган. Қўлөзма араб тилида 1076 ҳижрийда, 1666 милодийда Ибн Фаттоҳ Ҳасан ат-Табризий деган котиб қўли билан кўчирилган. Қўлөзма 155 varaқдан, ҳар бети 22 қатордан иборат. Бунда котиб илоҳиётни «аш-Шифо»нинг ўн учинчи фанни (бўлаг) деб келганидан шуни айтиш мумкинки, котиб бунда «аш-Шифо» асари тартибини табиётдан бошлаб кейин риёзиёт ва илоҳиётни ёзган кўринади. Шунда табиёт саккиз фан, риёзиёт тўрт

⁵² Аристотель, Метафизика, Соч., т. 1, М., 1976, с. 66—367.

⁵³ Иброҳим Мадкур, муқаддима. Қаранг: Ибн Сино, аш-Шифо, ал-Илоҳиёт, Қоҳира, 1960, 5 саҳ.

⁵⁴ Ибн ан-Надим, Феҳрист, Қоҳира, 1929, 352 саҳ.

⁵⁵ Иброҳим Мадкур, Уша асар, ўша бет.

⁵⁶ Иброҳим Мадкур, Уша асар, ўша бет.

⁵⁷ Мирзаев С., Библиография, 11-бет.

⁵⁸ Мирзаев С., Уша асар, 11-бет.

⁵⁹ Мирзаев С., Уша асар, 13-бет; Қўлөзманнинг инв. № 3006, СВР, т. III, Ташкент, 1953, с. 40—41.

фандан иборат бўлиб, ўн учинчиси «ал-Илоҳиёт» бўлиши мумкин. Немис олими Альварт каталогда⁶⁰ ҳам «ал-Илоҳиёт» асари «аш-Шифо»нинг ўн учинчи бўлими бўлиб келган.⁶¹ Бунда ҳам «ал-Фанн ас-солиса ашара мин китоб «аш-Шифо» фи-л-илоҳиёт, ашара мақолот» («аш-Шифо» китобидан ўн учинчи фан «ал-Илоҳиёт ҳақида», ўн мақола) деб келган.

Ўзбекистон ССР ФА Шарқ қўлёмалари тўпламининг учинчи жилдида⁶² бу асар қўлёмасига тавсиф ёзганлар фикрича, «аш-Шифо»нинг тўққиз бўлакдан иборат мантиқ қисми «аш-Шифо»га тааллуқли бўлмай, балки ўз ҳолича мустақил асар бўлган бўлиши мумкин.⁶³ Чунки рақам жиҳатидан 22 саналиши керак бўлган «аш-Шифо»нинг «ал-Илоҳиёт» қисми бу ерда ўн учинчи фан бўлиб келган.⁶⁴

Тошкент нусхаси яхши сақланган, ҳар мақола, баъзан фасллар ҳам қизил сиёҳда ажратиб ёзилган. Ушбу сатрлар автори буни 1960 йилги Қоҳира нашри билан солиштирганида матнлар айнан бир хил чиққан.⁶⁵

Тошкентда, Шарқшунослик институтида сақланаётган бу нусха «ал-Илоҳиёт»нинг яхши нусхаларидан биридир. Бунда фалсафа фанининг мавзуи, фойдаси, мавжудот ва унинг бўлаклари, субстанция ва унинг қисмлари, тўққиз категория, бир билан кўп масаласи ва унинг чегараси, миқдор масаласи, аввал, кейин, тугал ва нотугаллик масаласи, бутун билан бўлақлар орасидаги тафовут, нарсалар ва уларнинг мавжудлиги умумийлик билан хусусийлик ўртасидаги фарқ, жинс, нав, таъриф, турлар, сабаблар ва уларнинг қисмлари, биринчи бошланма ва уни билиш йўллари, мутлақ биринчи сабаб, нафс ва унинг турлари, ақл, мабда ва маод (бошланма ва қайтиш) каби масалалар, давлат ва шаҳарни бошқариш масаласи, никоҳ, умумий қонун-қоидалар, давлатни идора қилувчиларнинг вазифаси, сиёсат ва ахлоққа оид масалалар баён этилган. С. Мирзаев ҳам ўз библиографиясида бу асарни ўн мақоладан иборатлиги учун рим рақамлари билан ўн бўлимга бўлиб, ҳар бўлим мундарижасига алоҳида тўхтаб ўтган.⁶⁶

Шу билан Ибн Синонинг «аш-Шифо» асари тугайди. Ал-Жузжоний ёзишича, бу асар 18 жилд бўлиши керак эди.⁶⁷ Лекин «аш-Шифо»нинг бизгача етиб келган бўлаклари сони 22 га боради. Немис олими В. Альварт ҳам бу асарни 22 китобдан иборат деб

⁶⁰ Ahlwardt W. Die handschriften—verzeichnisse der königlichen bibliothek zu Berlin. Sechzenter band. Verzeichniss der Arabischen Handschriften von W. Ahlwardt, T. IV, Berlin, 1892.

⁶¹ Альварт, р. 384.

⁶² СВР, III, Ташкент, 1955, с. 43, № 1923.

⁶³ СВР, III, с. 40—43.

⁶⁴ СВР, Уша жойда.

⁶⁵ Ибн Сино, ал-Илоҳиёт, Қоҳира, 1960; Ибн Сино, ал-Илоҳиёт, ЎзФА ШИ, инв. № 3006.

⁶⁶ Мирзаев С., Уша асар, 13—15-бетлар.

⁶⁷ Ибн Абн Усайбиа, Уша асар, 5-бет; ал-Жузжоний, «Гулистон», № 6, 1979, 9-бет.

кўрсатган эди.⁶⁸ Бундан кўринишича, мантиқ — 9, табиёт — 8, риёзиёт — математика фанлари — 4, илоҳиёт — I, ҳаммаси бўлиб — 22 фанндан иборат. Бунда ал-Жузжоний айтганидан тўрт фанн ортиқ.

Эҳтимол, ал-Жузжоний «аш-Шифо» таркибида фақат мантиқ (9 қисм), табиёт (8 қисм) ва илоҳиёт (1 қисм)ларни назарда тутган бўлиши мумкин, математика туркумида келган — геометрия, арифметика, музика, астрономия каби тўрт қисми эса назарда тутилмаган кўринади. Бунда ё дастлаб «аш-Шифо» режаларида математикасиз ёзиш назарда тутилган — бу тўрт қисм кейин қўшилган, ё бўлмаса ал-Жузжоний тузган Ибн Сино асарлари рўйхати «аш-Шифо» мукамал ҳолга келмасидан олдин ёзилган бўлиши керак; кейинчалик котиблар бу ҳолга эътибор бермай рўйхатга «аш-Шифо»ни 18 жилд деб кўчириб қўяверишган. Шу билан ҳозирги мавжуд рўйхатларнинг барчасида «аш-Шифо» 18 жилд сифатида қолаверган, ваҳолонки, у 22 жилддан иборат.

ЎзССР ФА ШИ фондида фалсафага оид Ибн Синонинг яна бир асари бор, бу «ал-Қалимат ал-илоҳия» деб аталади.⁶⁹ Бу ҳам институтнинг 2385 рақамли «Расоил ал-ҳукамо» асари ичида бўлиб, бир варақдан иборат (41 а-б варақ), бунда ҳам фалсафа терминлари ишлатилиб, илоҳиёт фалсафаси ҳақида фикр юритилади.

Бу фондда яна Ибн Синонинг «ал-Файз ал-илоҳий» (2385/V) деган асари ҳам бўлиб, бу ҳам тематик жиҳатдан фалсафага оиддир.⁷⁰

Ибн Синонинг фалсафага оид йирик асарларидан яна бири «Китоб ал-ишорот фи-л-мантиқ ва-л-ҳикмат»дир.⁷¹

Бу асарни муаллиф умрининг энг сўнгги йилларида ёзган⁷² Асарнинг қўлёзма нусхалари кенг тарқалган кўринади.⁷³ ЎзССР ФА ШИ фондида (инв. № 2213) бу асарнинг 1340 йилда кўчирилган ажойиб нусхаси сақланади. Худди шу нусхадан хаттот Юнусхон Ҳакимжонов⁷⁴ кўчирган нусха (инв. № 13086) ҳам шу фондда мавжуд.⁷⁵

⁶⁸ Альварт В., р. 384, № 5054.

⁶⁹ Мирзаев С., Уша асар, 15-бет; СВР, т. V, Ташкент, 1960, с. 384, № 4104.

⁷⁰ СВР, т. V, с. 383, № 4103; Мирзаев С., Уша асар, 17-бет, № 38.

⁷¹ Бу асрни 1947—1948 йиллар орасида араб олими Сулаймон Дунё Қоҳирада уч қисм қилиб нашр этди. 1. Мантиқ (23—303-бетлар), 2. Табиёт (11—461-бетлар), 3. Мобаъда ат-табиа (7—257-бетлар). Бунда ношир биринчи қисмдаги сўз бошидан сўнг Ибн Сино ҳақида қисқа маълум ҳам беради (5—20-бетлар).

⁷² Мирзаев С., Уша асар, 8-бет.

⁷³ Берлинда сақланадиган бу асар қўлёзмалари ҳақида қаранг: Альварт В., IV, р. 386—387, № 5046.

⁷⁴ Ю. Ҳакимжонов ҳақида қаранг: Ирисов А., Тошкентда арабшунослик, Тошкент, 1964, 57—58-бетлар.

⁷⁵ Бу ҳақда ўз вақтида «Ўзбекистон маданияти» газетасида ҳам эълон қилинган эди. Қаранг: «Ибн Синонинг «Ишорот» китоби тикланди», «Ўзбекистон маданияти», 1958 йил 19 март.

Бу асар ҳам аслида уч қисмдан: мантиқ, табиёт, мобаъда-табиа—метафизикадан иборат. Бу қисмларда ҳам Ибн Сино ўзининг фалсафага оид бошқа асарларида келтирилган масалаларни бошқача йўсинда қайтаради; чунончи, дастлаб мантиқнинг фойдаси, бешта умумий тушунча, мантиқда жумлалар ва уларнинг турлари, унда жумланинг тасдиқ этилиши-этилмаслиги нуқтаи назардан фарқ, қиёслар ва уларнинг турлари, жисмлар, замон ва макон, бошланма, саодат, орифлар мақоми — ўрни каби мавзулар баён этилади⁷⁶.

Бу асарга аллома Насируддин ат-Тусий (вафоти 1273) ва Фахруддин ар-Розий (вафоти 1209)лар атрофлича шарҳ ёзишган ва уларнинг бу асарлари қўлёзма⁷⁷ ва босма нусхаларда кенг тарқалган⁷⁸. Бу шарҳлар «Халл мушкулот ал-ишорот»⁷⁹ ёки «Шарҳ ал-ишорот»⁸⁰ номлари билан машҳур. Ундан ташқари, бу асарни шарҳлашда ат-Тусий билан ар-Розий ўртасида пайдо бўлган фикрлар асосида мулоҳаза юритиб Қутбиддин ар-Розий ат-Тахтоний (вафоти 1364) «ал-Муҳокомот байна ал-имом ва ан-Насир фи шарҳ ал-Ишорот» («Имом Фахруддин ар-Розий ва ат-Тусий ўртасида пайдо бўлган «ал-Ишорот» шарҳи муҳокамаси»).⁸¹ деган асар ёзиб, ар-Розий билан ат-Тусий мулоҳазаларини муҳокама қилган. Натижада «Ҳошия шарҳ ал-ишорот»⁸² деган асар ҳам вужудга келган. Бу зикр қилинган шарҳларнинг баъзилари нашр ҳам этилган.⁸³ Ибн Синонинг «ал-Ишорот ва ат-танбиҳот» асари XIX асрдан бошлаб Фарб мамлакатларида ўрганила бошланди. Ҳатто шарқшунос Форже XIX аср охирида уни француз тилига таржима қилиб нашр этди. 1951 йили А. Гуашон бу асарни французчага бошқатдан таржима этиб нашр эттирди.⁸⁴

Шарқшунос М. А. Ф. Меҳрен бу асарнинг уч бобини французча таржимаси билан арабча матнини Лейденда нашр этди:⁸⁵

I — Бахт-саодат шодлиги ҳақида (1—10-бетлар).

II — орифлар мақоми ҳақида (11—22-бетлар).

III — оятлар сири ҳақида (23—41-бетлар).

Булардан ташқари, Ибн Синонинг фалсафага оид ҳажми катта ва кичик жуда кўп асарлари — рисола ва саволларга ёзилган

⁷⁶ Мирзаев С., Уша асар, 8—9-бетлар.

⁷⁷ Бу қўлёзмаларнинг УзФА ШИ фондида сақланаётган нусхалари ҳақида қаранг: Мирзаев С., Уша асар, 9—11-бетлар, СВР, III, № 1930—33, с. 49—55; Альварт В., IV, р. 389.

⁷⁸ Босмалари Истанбул, Лакнав, Мисрда босилган. Қаранг: Мирзаев С., Уша асар, 10—11-бетлар.

⁷⁹ СВР, III, с. 49, № 1930.

⁸⁰ СВР, III, с. 50, № 1931.

⁸¹ СВР, III, с. 53—54, № 1932.

⁸² СВР, III, с. 54—55; Мирзаев С., Уша асар, 10-бет.

⁸³ «Ал-Муҳокомот»нинг бошқа бир қўлёзма нусхаси (инв. № 3297) УзССР ФА ШИ фондида мавжуд. Қаранг: СВР, VI, Ташкент, 1963, с. 389, № 4733; Альварт В., IV, р. 390, № 5052.

⁸⁴ Богоутдинов А., Философские взгляды Ибн Сины; Ибн Сина, Даниш-намэ, с. 46.

⁸⁵ Расоил Ибн Сино, Лейден, 1891, II қисм, 1—41-бетлар.

жавоблар тариқасида битилган таълифлари бор. Бундай рисола-лардан бир қисми нашр ҳам этилган. Булардан бири Ибн Сино-нинг фалсафа ва табиётга бағишланган тўққиз рисоласидир.⁸⁶ Бу рисолаларнинг дастлабкиси «ат-Табиёт мин уюн ал-ҳикма» («Ҳикмат чашмаларидан бўлган табиёт», 2—36 саҳ.) асаридир. Иккинчиси «Фи-л-ажром ал-улвия» («Осмон жисмлари ҳақида», 39—59), учинчиси «Фи-л-қиво ал-инсония ва идрокотиҳо» («Инсоний қувватлар ва унинг идроклари», 60—70)⁸⁷, тўртинчиси «Фи-л-ҳудуд» («Таърифлар», 71—102),⁸⁸ бешинчиси «Фи ақсом ал-улум ал-ақлия» («Ақлий илмлар қисмлари», 104—118),⁸⁹ олтинчи «Фи исбот ан-нубувва» («Пайғамбарликнинг исботи ҳақида, 119—132)⁹⁰, еттинчиси «ал-Найрузия», 133—131)⁹¹, деб аталади, саккизинчиси «Фи-л-аҳд» («Бурч ҳақида» рисоладир, 142—151),⁹² тўққизинчиси «Фи илм ал-ахлоқ» («Ахлоқ ҳақида» рисоладир, 152—156)⁹³.

Кичик рисолаларнинг бошқа бир қисми Мисрда Сабрий Курдий нашр этган тўпламда⁹⁴ босилган. Булар қуйидагилардир:

1. «Рисолат сирр ал-қадар» («Қадар сири ҳақида рисола» 244—249).⁹⁵

2. «Рисолат ал-мабда ва ал-маод» («Бошланиш ва қайтиш ҳақида рисола», 250—255).

Ибн Сино таржимаи ҳолида бу асар Журжонда эканлигида ёзилган деб кўрсатилган.⁹⁶ Аммо бу ерда рисола эмас, китоб

⁸⁶ Ибн Сино, Тисъа расоил фи-л-ҳикмат ва-т-табиёт, ал-Қоҳира, 1326/1908, 180 саҳ. Бундан кейин матнда келган рақамлар китоб бетларидир.

⁸⁷ Бу асар яна «Мажмуат ар-расоил» тўпламида босилган, Қоҳира, 1328/1910, 211—224 саҳ.

⁸⁸ Бу рисола фалсафий терминларга берилган таъриф ҳақида.

⁸⁹ Қаримов У. И., Классификация наук по Ибн Сине, «Материалы», с. 986—990. Бу рисоланинг бошқа нашри ҳақида қаранг: «Мажмуат ар-расоил», 225—243 саҳ. Бу асарнинг бир қўлёзма нусхаси Тошкентда, ЎзССР ФА ШИ фондида мавжуд, инв. № 2385/XXXIX; Мирзаев С., Уша асар, 13-бет.

⁹⁰ Бу рисоланинг ЎзФА ШИ фондидаги қўлёзмаси ҳақида қаранг: СВР, V, с. 384—385, № 4106; Мирзаев С., Уша асар, 16-бет.

⁹¹ Бу асар «Фи маоний ал-ҳуруф ал-ҳижоя» деб ҳам юритилган, 134 саҳ. Бу қуръоннинг баъзи сураларининг бош ҳарфлари ҳикмати ва маъноларини шарҳлашга бағишланган янги йил рисоласи. Буни Ибн Сино ўзига кўп ҳурматли бўлган Мавлоно Шайх ал-амир Саид Абу Бакр Муҳаммад ибн Абдурахимга у киши ёқтирган мавзуда янги йил — наврўз билан уни табриклаб ёзган рисо-ласидир. Унинг қўлёзма нусхалари жуда кўп. Қаранг: Эргин, Уша асар, 47 саҳ., № 218; Қанавотий, Уша асар, 119—120 саҳ., № 49; Маҳдавий, Уша асар, 251—252 саҳ., № 127; ЎзССР ФА ШИда (инв. № 2385/XV) бир нус-хаси бор (СВР, V, с. 367, № 4078).

⁹² «Мажмуат ар-расоил», 204—209 саҳ. Унинг бир қўлёзма нусхаси ЎзССР ФА ШИ фондида мавжуд, инв. № 2385/XV; Мирзаев С., Уша асар, 23-бет.

⁹³ «Мажмуат ар-расоил», 190—203 саҳ. Бунинг бир қўлёзма нусхаси ЎзССР ФА ШИда мавжуд, инв. №2385/XXVI. Қаранг: СВР, V, с. 350, № 4052; Мирзаев С., Уша асар, 23-бет.

⁹⁴ «Мажмуат ар-расоил», Қоҳира, 1328/1910.

⁹⁵ Бу асар қўлёзмасининг бир нусхаси ЎзССР ФА ШИ фондида мавжуд (инв. № 2385/XXXI, 120 б — 121 а варақлар); Мирзаев С., Уша асар, 16—17-бетлар.

⁹⁶ Ибн Аби Усайба, Уша асар, 5-бет; ал-Жузжоний, Уша асар, 9-бет.

дейилган, сал қуйроқда «Маод китоби» ҳам борлиги кўрсатилган.

Ҳиндистоннинг Ҳайдаробод шаҳрида «Доират ал-маориф ал-усмония» жамияти томонидан 1935 йили нашр этилган Ибн Синонинг «Мажмуат ар-расоил» («Рисолалар тўплами»)да ҳам юқоридаги икки тўпламга кирмаган асарлар чоп этилган: булар қуйидагилар:

1. «Фи-л-феъл ва-л-инфиол ва ақсомуҳо» («Ҳаракат, тескари ҳаракат ва унинг қисмлари», 1—11).

2. «ар-Рисолат ал-аршия фи тавҳид таоло ва сифотуҳо» («Арш ҳақида рисола, бу тангри таолонинг ягоналиги ва сифатлари ҳақида», 1—19).

3. «Фи-с-саода» («Бахт-саодат ҳақида», 1—22).

Булардан ташқари, Ибн Синонинг «Рисола фи тақсим ал-мавжудот» («Мавжудотнинг бўлиниши ҳақида рисола») деган асари ҳам бўлиб унинг бир қўлёзма нусхаси Тошкентда, Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти китоб фондида мавжуд (инв. № 2422/IX).⁹⁷

Бу асар ўзбек⁹⁸ ва рус тилларига⁹⁹ таржима қилинган. Яна Ибн Синонинг Тошкентда, Шарқшунослик институтида (инв. № 2385/XXIX) «Тафсир китоб «услугиё» мин ал-ансоф» («Услугиё» китобига ёзилган тафсир») деган асари сақланади.¹⁰⁰ Бу асар С. Мирзаевнинг кўрсатишича, Аристотелнинг ҳамма асарларини шарҳ қилган «Ансоф» номли китобидан бир қисми бўлиб, Аристотель илоҳиётини тафсир қилади. Асар Ибн Синонинг метафизика соҳасидаги фикри Аристотелнинг бу соҳадаги фикридан қанчалик фарқ қилишини кўрсатишга яхши материал бўла олади.¹⁰¹

Яна шу ЎзССР ФА ШИ фондида юқорида зикр қилинган 2385 рақамли қўлёзмада «Рисолат ал-арус»¹⁰² деган асар сақланади. Бу ҳам алломанинг фалсафий асарлари қаторига кириб, унинг илоҳиёт ва табиётга оид фикрларини баён этади. Булардан ташқари, алломанинг «ар-Рисолат ал-адҳовия» («Қурбонлик ҳақида рисола») ¹⁰³ асари ҳам борки, бу ҳам Ибн Сино дунёқарашини ба-

⁹⁷ Мирзаев С., Уша асар, 13-бет, № 25.

⁹⁸ Бу асарнинг арабчадан ўзбекчага С. Мирзаев бажарган таржимаси «Ўзбекистонда прогрессив ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихига доир материаллар» тўпламида (115—119-бетлар) нашр этилган, Тошкент, 1959.

⁹⁹ Бу асарнинг русчага М. А. Салье қилган таржимаси (уни таҳрир қилишда С. Мирзаевнинг ҳам русча, ҳам ўзбекчага қилган таржимасидан фойдаланилган) «Материалы по истории прогрессивной общественно-философской мысли в Узбекистане» (Ташкент, 1976, с. 281—284) тўпламида босилган.

¹⁰⁰ Мирзаев С., 15-бет, № 30. Бошқа бир нусхаси Мисрда, «Дорул-кутуб ал-мисрия» кутубхонасида сақланади. Қаранг: Амин Мурсий Кандил, Ибн Сино (библиография), Қоҳира, 1950, 1, 11, 13 саҳ. Бу асар 1978 йили Кувайтда босилиб чиқди. Абдураҳмон Бадавий, Арасту инд ал-араб, ат-табъат ас-сония, ал-Кувайт, 1978, 35—74 саҳ.

¹⁰¹ Мирзаев С., Уша асар, 15-бет.

¹⁰² Мирзаев С., Уша асар, 15-бет, № 31.

¹⁰³ Бу асарнинг бир қўлёзма нусхаси ЎзССР ФА ШИ фондида бор: Мирзаев С., Уша асар, 16-бет, № 33.

ён этган асарлар қаторига киради.¹⁰⁴ Бу китоб муаллиф муқаддимаси ва етти фаслдан иборат.¹⁰⁵

Ушбу асарнинг форсча таржимаси (таржимони номаълум) 1971 йили Техронда нашр этилди.¹⁰⁶ Яна Ибн Синонинг Тошкентда, Шарқшунослик институти фондида бошқа фалсафий асарлари ҳам сақланади. «Рисолат раъи муҳассал» («Керак фикрларни ўз ичига олган рисола»),¹⁰⁷ «Рисолат ал-уқул» («Ақллар ҳақида рисола»),¹⁰⁸ «Рисолат фи таъкият ан-нафс» («Нафсни покиза тутиш ҳақида рисола»),¹⁰⁹ «Фи аҳвол ан-нафс» («Нафс аҳволи ҳақида»),¹¹⁰ «Ал-мабоҳис ан-нафсония» («Нафсоний баҳслар»)¹¹¹ каби рисолалари сақланади. Бу сўнги рисола Ибн Сино ўз вақтида сомонийлар амири Нуҳ ибн Мансур (976—997) Сомонийга бағишлаб ёзган, у «Ҳадият ар-раис» номи билан маълум бўлган.¹¹² Асар муқаддимасида амир Нуҳ ибн Мансурга бағишланган сатрлар ва унга узоқ умрлар тилаб ёзилган тилаклар ҳам бор.¹¹³ Китоб ўн фаслдан иборат. Ибн Сино таржимаи ҳоли қисмида эслаб ўтганимиздек, бу асар алломанинг дастлаб ёзган фалсафий асарларидандир. Чунки бу асар бағишланган амир 997 йили вафот этган, асар эса унинг ҳаёт вақтида ёзиб тақдим этилган. Демак, Ибн Сино ўн етти ёшигача ҳам фалсафий асар ёзган экан.

Ибн Синонинг кичик фалсафий асарлари қаторига унинг кейинчалик «Аҳвол ан-нафс» деган ном билан босилган тўрт рисола ҳам киради. Бу рисоланинг дастлабкиси «Аҳвол ан-нафс» («Нафс аҳволи ҳақида»)¹¹⁴ деб номланади. Бу тўпلامда яна «Рисола фи маърифат ан-нафс ан-нотиқа ва аҳволаҳо» («Галиривчи — нотиқа нафс ва унинг аҳволини билиш ҳақида рисо-

¹⁰⁴ Бу асар 1949 йили Мисрда босилган. Ибн Сино, Рисолат адҳовия фи амр ал-маод. Таҳқиқ Сулаймон Дунё, Дор ул фикр ал-арабий, Миср, 1368/1949, 128 саҳ.

¹⁰⁵ Ибн Сино. Юқоридаги асар, 126—127 саҳ.

¹⁰⁶ Таржимаи рисолаи адҳовия шайх раис Абу Али Сино аз мутаржими номаълум. Бо тасҳиҳ ва муқаддима ва таълиқот Ҳусайн Хадивжам, Техрон, 1350/1971, 136 саҳ.

¹⁰⁷ Бу асар қўлёзмасининг бир нусхасидан олинган фотокопия ЎзССР ФА ШИ фондида сақланади. Мирзаев С., Уша асар, 18-бет, № 44.

¹⁰⁸ Бу асар ЎзССР ФА ШИ фондида инв. № 2385/XXV, 105 б—106 а ва рақда мавжуд; СВР, V, с. 341, № 4041; Мирзаев С., Уша асар, 126, № 24.

¹⁰⁹ Мирзаев С., Уша асар, 23-бет, № 57; СВР, V, с. 342, № 4042.

¹¹⁰ СВР, V, с. 338, № 4035 (қўлёзма ЎзССР ФА ШИ фонди, инв. № 2385/VII, varaқ. 17 б—18 а).

¹¹¹ Бу асарнинг бир қўлёзма нусхаси ЎзССР ФА ШИ фондида мавжуд, инв. 2385/IV, рисола «ал-Мабоҳис ан-нафсония ва тусаммо айдан ал-Ҳижож ад-ашора» (Нафсоний баҳслар шунингдек, ўн ҳужжат деб ҳам аталадиган рисола) деб юритилади.

¹¹² Ибн Сино, Ҳадият ар-Раис ли амир Нуҳ ибн Мансур ас-сомоний ва ҳия «Мабҳас ан-ал-қиво ан-нафсония», Қоҳира 1325/1907, 88 саҳ. Китобни америкалик олимлардан Эдуард Венедик нашр этган. Бу асарни 1952 йилда араб олими Аҳмад Фуод ал-Аҳвоний иккинчи марта Ибн Синонинг нафс ҳақидаги бошқа асарлари билан бирга нашр этди. Биз айтган асар 143—178-бетлар орасида босилган. Қаранг: Ибн Сино, Аҳвол ан-нафс. Таҳқиқ Аҳмад Фуод ал-Аҳвоний, Қоҳира, 1952, 204 саҳ.

¹¹³ Ибн Сино, Ҳадият ар-Раис, 17 саҳ.

¹¹⁴ Ибн Сино, Аҳвол ан-нафс, 45—142 саҳ.

ла»),¹¹⁵ «Рисола фи-л-калом ало ан-нафс ан-нотиқа» («Нотиқа нафс ҳақида бир неча сўз») рисоласи¹¹⁶ ҳам бор.

Шунингдек, фалсафий рисолалар қаторига булардан ташқари «ал-Масоил ал-маъдуда» («Саноқли, яъни бир неча масалалар»),¹¹⁷ «Рисолат баъз ал-афозил ила уламо мадинат ас-салом фи маъқулот аш-шайх ар-раис» («Категориялар ҳақида Бағдод олимларига юборилган рисола»)¹¹⁸ каби асарларни ҳам киритиш мумкин.

Булардан ташқари, Ибн Сино фалсафий қарашлари унинг замондошлари билан олиб борган ёзишмаларида ҳам акс этган. Бу хил ёзишмаларнинг бир қисми ЎзССР ФА ШИ фондида, қолганлари эса дунёнинг бошқа турли фондларида сақланади, уларнинг бир қисми нашр ҳам этилган. Ибн Сино буларда ўз даври тақозо этган кўп масалаларга муносабатини билдирган. Уларнинг бири «Аристотелнинг «Осмон ҳақида»ги китобига доир Берунийнинг ўнта саволи ва унга Ибн Синонинг жавоби»¹¹⁹дир.

Ибн Сино билан Беруний ўртасида бўлган савол-жавобларга бағишлаб мутахассислар қатор мақолалар ёздилар. Масалан, шарқшунос олим Ю. Н. Завадовскийнинг бу тўғрида ёзган мақоласини келтириш мумкин.¹²⁰

Яна бу ёзишмаларга Абу Саъд ибн Абулхайр (вафоти 440/1049) саволига шайх Абу Али ёзган жавоби¹²¹, Баҳманёр саволларига ёзилган жавоблар,¹²² Ибн Синодан сўралган ўн саволга унинг жавоби¹²³, «Рисолат мадинат ас-саломия маа жавобиҳи» («Мадинат ас-саломия — Бағдодга ёзилган жавоби»)¹²⁴ каби Шайх асарларини киритиш мумкин.

¹¹⁵ Ибн Сино, Уша асар, 181—192 саҳ.

¹¹⁶ Ибн Сино, Уша асар, 193—199 саҳ.

¹¹⁷ Бу асар қўлёзмаси ЎзССР ФА ШИ фондида мавжуд, инв. № 9770.

¹¹⁸ Ибн Сино, Панж рисола, ношир *Ихсон Ершотр*, Техрон, 1373/1958, 64—97 саҳ.

¹¹⁹ ЎзССР ФА ШИ китоб фонди, инв. № 2385/XIV. Қаранг: СВР, V, с. 340, № 4039. Бу ёзишмалар «Беруний билан Ибн Сино савол-жавоблари» номи билан ЎзССР ФА нашриётида 1950 йили ўзбек тилида арабча матни билан нашр этилди (Таржимон М. *Абдурахмонов* ва А. *Расулов*). Иккинчи бор 1973 йили «Фан» нашриётида босилиб чиқди. Бу асарни русчага Ю. Н. *Завадовский* қилган таржимаси дастлаб ЎзССР Фанлар академиясининг Фалсафа ва ҳуқуқ институти чиқарган 1957 йилги тўпلامда, кейин 1976 йили ўша тўпلامнинг иккинчи нашрида (240—259-бетлар), алоҳида китоб бўлиб 1973 йили босилди.

¹²⁰ Завадовский Ю. Н., Ибн Сина и его философская полемика с Беруни, «Ибн Сина», «Материалы научной сессии АН ЎзССР», Ташкент, 1953, с. 46—56; Шарипов А., Малоизвестные страницы переписки между Беруни и Ибн Синой, ж-л ОНУ, № 11, 1965, с. 35—42; Яна: Шу автор, Философская переписка Беруни и Ибн Сины, ж-л «Вопросы философии», № 10, 1978.

¹²¹ ЎзССР ФА ШИ, инв. № 2385/II; Мирзаев С., Уша асар, 20—21-бетлар, СВР, V, с. 337—338, № 4034.

¹²² Мирзаев С., Уша асар, 21-бет, № 50.

¹²³ Бу асарнинг Тошкентда сақланадиган бир қўлёзма нусхаси (инв. № 2385/XIV) ҳақида қаранг: Мирзаев С. 21-бет, № 51.

¹²⁴ Бу асар қўлёзмасининг бир нусхаси ЎзССР ФА ШИ фондида мавжуд, инв. № 2385/XIV—XV; Мирзаев С., 22-бет, № 52.

Ундан ташқари, Ибн Сино диний мавзуларда ҳам асарлар ёзган. Булар, аллома даврида кўпчиликни қизиқтирган масалалар, унга берилган саволларга жавоблар тариқасида ёзилган рисола-лардир. Чунончи, бундай асар қўлёзмаларининг бир қисми ЎзССР ФА ШИ китоб фондида сақланади. Бундай асарлардан баъзи бирларини юқорида эслатиб ҳам ўтдик. Улардан яна бири «Меърожга оид рисола»дир («Рисолат меърожия»)¹²⁵ Яна шу хилдаги асарлардан «Рисола фи анна ло маҳофа лилмавт» («Улимнинг хавфи йўқлиги ҳақида рисола»)¹²⁶ «Асрор ас-салот» («Намоз сирлари»)¹²⁷ «Тафсир суврат сабих исма раббик»¹²⁸ «Тафсир суврат қул хуволлоху аҳад»¹²⁹ «Тафсир суврат ал-фалақ»¹³⁰ «Тафсир суврат аннос»¹³¹ «Тафсир суврат тавҳид»¹³² «Рисола ло саодата ва ло шақовата фи ҳаза-л-олам ала-л-итлоқ»¹³³ («Бу дунёда мутлақ бахт ва бахтсизлик йўқ деган рисола»), «Тафсир суврат аузу бирабин-нос»¹³⁴, юқорида эслатилган «Пайғамбарликнинг исботи ҳақида рисола» кабилар.

Булардан ташқари, Ибн Сино ахлоқ масаласига ҳам асарлар бағишлаган, баъзи асарларда бу хусусда тўхтаб ўтган. Бу хил асарларга Ибн Синонинг юқорида зикр қилинган «Ахлоққа оид рисола», «Бурч ҳақида рисола», «Турар жойни бошқариш чоралари» («Тадбир ал-манозил ё Тадбир манзил»)¹³⁵ «Нафсни покиза тутиш тўғрисида», «Бадани бошқариш» («Сиёсат ал-бадан»)¹³⁶ «Ансоф-адолат китоби», «ал-Бирр ва ал-исм» каби асарларини ҳам киритиш мумкин. Ибн Синонинг ахлоқ масаласига унинг «аш-Шифо»сидаги баъзи бир бўлимларни, «ал-Илоҳиёт»нинг сўнгги фаслларини ҳам қўшиш мумкин.¹³⁷ Алломанинг ўзи ахлоққа оид асарларини «амалий ҳик-

¹²⁵ ЎзФА ШИ фонди, инв. № 2385/XXXVII; Мирзаев С., Уша асар, 16-бет, № 34.

¹²⁶ ЎзССР ФА ШИ фонди, инв. №2385/XXI; Мирзаев С., Уша асар, 18-бет, № 42; СВР, V, 341-бет, Тавсиф № 4040.

¹²⁷ ЎзССР ФА ШИ фонди, инв. № 2385/XXIV; Мирзаев С., Уша асар, 24-бет, № 62.

¹²⁸ Юқоридаги қўлёзма, ўттизинчи асар; Мирзаев С., Уша асар, 24-бет, № 63.

¹²⁹ Уша қўлёзма, 31-асар; Мирзаев С., Уша асар, 25-бет, № 64.

¹³⁰ Уша қўлёзма, 34-асар. Бу асар Техронда Ибн Синонинг «Панж рисола»си ичида чоп этилган, 51—58 саҳ.

¹³¹ Уша қўлёзма, 35-асар. Бу рисола «Панж рисола» ичида келган.

¹³² Ибн Сино, Панж рисола, 37—50 саҳ.

¹³³ ЎзФА ШИ, 2385/VI; СВР, V, 338—339-бетлар, Тавсиф, № 4036.

¹³⁴ ЎзФА ШИ, инв. № 2385/XXXV.

¹³⁵ Мирзаев С., Уша асар, 24-бет, № 59. Бу ерда эсланишича, бу асарни 1930 йили *Муҳаммад Нажмий Занжоний* форсчага таржима этиб, Техронда нашр этган.

¹³⁶ Бу асар қўлёзмасининг бир нусхаси ЎзФА ШИ фондида ҳам мавжуд (инв. № 2385/XIX); Мирзаев С., Уша асар, 23-бет, № 58. Бу рисола таржимаси Э. Талабовнинг «Ибн Синонинг соғлиқни сақлашга доир рисолалари» (Тошкент, 1979, 95—96-бетлар)да келган. Бу рисола ҳақида Э. Талабовнинг юқоридаги асарининг 37—38-бетларига қаранг.

¹³⁷ Ибн Сино, ал-Илоҳиёт, II қисм, таҳқиқ *Муҳаммад Юсуф Мусо, Сулаймон Дунё, Саид Зои, Қоҳира, 1960, ўнинчи мақола, тўртинчи ва бешинчи* фасллар, 447—455 саҳ.

мат»га киритган.¹³⁸ Булардан ташқари, Ибн Сино бу тўғрида ўзининг «Тиб қонунлари», «Тиббий дoston» (уржуза), «Ҳайй ибн Яқзон», «Қуш рисоласи», «Ҳикмат чашмалари»¹³⁹ ва бошқа асарларида ҳам тўхтаб ўтган.

* * *

Буюк энциклопедист Абу Али ибн Синонинг ижодий фаолияти жуда хилма-хил ва ранг-барангдир. Олим ўз давридаги мавжуд бўлган ҳамма фанларда салмоқли меҳнат қилган.

Ибн Сино дунёда буюк табиб сифатида машҳур бўлса-да, олимлар наздида буюк файласуф сифатида ҳам ҳурматли. Унинг инсонга биринчи навбатда ҳаётий зарур бўлган тиббий асарлари олим номини дастлаб бутун дунёга таратди, лекин Ибн Сино табибгина бўлиб қолмасдан, ўз даврининг буюк мутафаккири, кейинги асрлар фани, маданияти, адабиётига салмоқли таъсир кўрсата олган буюк сиймо эди. Унинг аниқ фан соҳаларидаги асарлари, фалсафа ва адабиёт бобидаги катта хизматлари ҳақли равишда уни жаҳон фани ва маданиятининг ажойиб бир намояндаси дейишга ҳуқуқ беради, унинг ижоди жаҳон маданияти эришган ютуқлар қаторига киради. Ҳақиқатан ҳам, олим ижодидида фан ва санъат бирлашиб, ўзининг ажойиб маҳсулини берган эди. У чинакам бир табиатшунос файласуф эди.

Ибн Сино ижодидидаги ажойиб хусусиятлардан бири шу эдики, у асарларида ўз даврининг жуда кўп илғор ғояларини акс эттира олди. Ибн Сино ўздан олдин ўтган файласуфлар таълимотидаги тараққийпарвар анъаналарни ўзлаштиришга ва замонаси олиб келган илм-фан далолати билан бу анъаналарни ижодий равишда ривожлантиришга ҳаракат қилди. У қатор материалистик фикрларни олға сурди. Гарчи унинг ўзи баъзи масалаларда идеалист бўлиб ва унинг кўп илғор фикрлари диний идеалистик қобикда берилган бўлса ҳам, олим айтмоқчи бўлган асосий фикр, мақсад ўз даврига нисбатан анча илғор бўлганидан ҳамда кўп масалаларда асосли материалист бўлганидан дарақ беради.

Ибн Сино дунёқарашида исмоилизм таъсири бўлган кўринади. Ал-Байҳақийнинг кўрсатишича, Ибн Сино отаси «Иҳвон ас-сафо» рисоласини ўқир ва бу таълимотга қизиқиб қарар экан.¹⁴⁰ Исмоилизм асли қарматлар ҳаракати билан боғлиқ.

IX асрда пайдо бўлган қарматлар ҳаракати кўпчилик ҳунармандлар ўртасида тарқалган эди. Бу ҳаракат аслида аббосийлар халифалигига қарши қаратилган эди. Чунки қарматлар аббосийлар халифалигини ғайри қонуний деб билардилар. Улар тушунчасича, Муҳаммаддан кейин унинг ўрнини эгаллайдиган ўринбосар фақат Али ва унинг болалари, келажакда эса бу ўринни бола-

¹³⁸ Мирзаев С., Ўша асар, 23—25-бетлар. Бу ерда «Ибн Синонинг амалий ҳикмат (ахлоқ)га доир асарлари» деган сарлавҳага қаранг.

¹³⁹ Ибн Сино, Уюн ал-ҳикмат, таҳқиқ Абдурахмон Бадавий, Қоҳира, 1954, 60 саҳ.

¹⁴⁰ Ал-Байҳақий, Ўша асар, 52—53 саҳ.

ларининг авлодлари эгаллаши керак эди. Мана шу тариқа улар Алидан сўнг унинг авлодидан еттинчиси бўлмиш Исмоил тахтга ўтириши керак, деб билишар ва Али авлодларини имом деб аталгани жиҳатдан бу ерда ҳам имом Исмоил деб аташар эди. Бу оқим тарафдорлари Яқин ва Ўрта Шарқ бўйлаб тарғибот ишларини кенгайтириб юборган эди. Буларнинг бир қисми Мисрда ҳам яширин равишда тарғибот олиб борарди. Шу сабадан бу оқим тарафдорларини «Дой-л-мисрийин» — Миср тарғиботчилари¹⁴¹, исмоилийлар оқими деб аташган. Бу оқим тарафдорлари дунёда илм-маърифат ўрганишни, заҳматкашлар орзу-тилакларига эришишини ҳам илгари сурган эди.

Ибн Сино ўз таржимаи ҳолида отасининг исмоилийлар тарафдори эканини эслайди, лекин у ўзида бунга рағбати бўлмаганини ёзади.¹⁴² Ибн Синонинг фан ва маърифатни чуқур ўрганиши унинг исмоилзм вакилларига нисбатан ҳам прогрессивроқ йўл тутганини кўрсатади. Ҳар қалай, Ибн Сино ёшлик чоғларидаёқ исмоилийлар оқимига яқин бўлган. Ибн Синонинг фалсафага бўлган интилишлари ҳам шундан гувоҳлик беради. Унинг ўн ёшидан бошлаб илоҳиётга тегишли китобларни, қонуншуносликни ўрганиши, ҳадис илми, тафсирилардан баҳраманд бўлиши, кейинчалик мантиқ соҳасини чуқур эгаллаши фалсафани мукаммал ўрганишини кўрсатади. «Ҳар қалай,— деб ёзган эди Ю. Н. Завадовский,— улур олимнинг ёшлигида исмоилийлар доирасига жуда яқин турганлигига иккиланилмас ва бўлади. Бу ҳолатни унинг фалсафа ва фанларга бўлган майлининг жуда эрта уйғонганлигининг ўзи ҳам жуда яхши изоҳлай олади» («З а в а д о в с к и й Ю. Н., диссертация, 118-бет).

Ибн Сино ўзининг «ал-Ишорот» китобида юқорида келтирганимиз парчада шогирдларга қарата, ҳали етилмаган одамларга ҳамма гапни айтавермасликни уқтиради. Шу жиҳатдан Ибн Синонинг шогирдларини ҳам сир-асрорни яширишга чақирганлиги ажабланарли эмас.

У ҳақиқий гуманист сифатида инсон ақлининг ҳар томонлама ривожланишига, табиат сирлари ва ҳақиқатни билиш мумкинлигига ишонган. Шунинг учун ҳам олим одамларни бир-бири билан дўст-иноқ бўлиб яшашга, инсонларни пастликка элтадиган адоват ўчоғини қуритишга чақиради. Инсонлар бир-бири билан софдил-самимий бўлса, бир ёқадан бош чиқарса, ҳар қандай мушкулликлар осонлашишига, ҳар қандай қийинчилик ҳал бўлишига ва ҳақиқат сирларини очиб мумкинлигига қаттиқ ишонади.

Ибн Сино фаннинг кўп соҳаларидан хабардор эди. У химия, геология, минералогия сингари табиатшунослик соҳаларида ҳам қалам тебратди. У жисмлар ҳаракати, минералларнинг таркиби ва унинг хусусияти, тоғларнинг пайдо бўлиши, метеоритлар таркиби, жонли моддаларнинг келиб чиқиши, ўсимлик ва ҳайвонлар

¹⁴¹ Ибн Аби Усайбиа, Уша асар, 2-бет.

¹⁴² Ибн Аби Усайбиа, Уша асар, ўша бет.

ҳаёти ва уларнинг тузилиши каби қатор масалалар устида бош қотирди, ҳоли қудрат асарлар ёзди. Алломанинг табиатшуносликка оид қарашларининг аксарияти унинг «аш-Шифо» китобида баён этилган. Бунда ўша даврнинг физика, химия, ботаника, зоология, геология, минералогия каби фанларига оид маълумотлар бу энциклопедик асарида қамраб олинган.

Хуллас, математика ва мантиқ, табиёт ва астрономия, метафизика ва ахлоқ, сиёсат ва ижтимоий билимлар — Ибн Сино дунёқарашининг материалистик позициясини кўрсатиб турувчи томонлардан эди. Умуман, Ибн Сино ўзининг табиатга доир асарларида ҳаракатда ва ўзгаришда бўлган жисмларни, замон, ўрин, ер, фалак ва унинг айланма ҳаракати, модда ва жисм, жисмдаги зичлик ва торлик, иссиқлик ва совуқлик ва уларнинг жисмларга таъсири, ёғинлар, момақалдиروқ, яшин, шамол каби масалалар ҳақида ўз фикрини баён этади.

Ибн Сино борлиқни классификация қилди, бу борада «Мавжудотнинг бўлиниши ҳақида рисола» деган асар ёзди, Унда аллома бугун борлиқни, яъни ер, осмон жисмлари, ҳиссий ва ақлий нарсаларнинг ҳаммасини бирга қўшиб формал логика асосида классификация қилди. Ундан ташқари, аллома «Ақлий илмлар бўлиниши» деган асарида ўз давридаги мавжуд илмларни классификация қилди. У фалсафани барча фанларнинг асоси деб қаради. Шундан у ақлий илмларни ҳикмат — фалсафа илмлари деб олиб, уларни назарий ва амалий қисмларга бўлди. Ўз навбатида, назарий ҳикматни учга бўлади, қуйи илм — табиий фанлар, ўртача илм — математика фанлари (геометрия, арифметика, астрономия, музика) ва ниҳоят, олий илм — метафизика. Буларнинг биринчиси бўлган табиёт жисмларнинг моддийлиги ва ҳаракатига дахлдор бўлган нарсалар билан шуғулланади. Масалан, осмон жисмлари, тўрт элемент ва улардан ҳосил бўладиган нарсалар, уларга хос бўлган ҳар хил кўринишлар — ҳаракат ва беҳаракатлик, уларнинг пайдо бўлиши, ўзгариши ва йўқ бўлиши ҳақида гап боради. Иккинчиси математика фанлари бўлиб, модда ва ҳаракатда бўлган объектлар билан шуғулланади. Бунда юзага келадиган нарсалар модда ва ҳаракатга боғлиқ бўлади, лекин ҳаракат чегараси унга боғлиқ бўлмайди. Чунончи, унда модданинг квадрат, шарсимон, конуссимон шакл олиши, айланиши, сони ва унга хос бўлган нарсалар ҳақида фикр баён этилади. Масалан, шарнинг нималигини тушуниш учун унинг нимадан — ёғочдан ё олтинданми, ё кумушданми ясалганини билиш шарт эмас. Ёки, масалан, инсон деганда, албатта, унинг шакли, суврати ва эти билан бирга тасаввур қилинади¹⁴³. Учинчиси — метафизика эса, муаллиф ибораси билан айтилганда, борлиги модда ва ҳаракатга муҳтож бўлмаган объектлар билан шуғулланади, бунга эса моҳият, бирлик, кўплик, сабаб ва натижа, умумий ва хусусий каби нарсалар киради.

¹⁴³ Ибн Сино, Тисъа расоил, 106 сах.

Амалий ҳикмат уч қисм (ахлоқ, иқтисод ва сиёсатга)га бўлиниб, биринчиси, битта шахсга алоқали бўлиб, унда бахтга эришиш учун инсон феъл-атвори қандай бўлиши ҳақида, иккинчиси, инсонларнинг оилада, хўжалик ишларида бир-бири билан алоқа ва муносабатлари қандай бўлиши ва, ниҳоят, учинчиси, шаҳар ё ўлка миқёсида кишиларнинг бир-бири билан муносабатлари қандай бўлиши ҳақида гап боради. Сўнггисида сиёсатлар, давлатни идора этиш хусусида гап боради. Бу учала туркум ҳам ўз навбатида майдаланиб, кичик-кичик шохобчаларга бўлиниб кетади.¹⁴⁴

Ибн Синонинг ўз замонидаги йирик олимлар билан бўлган ёзишмалари ҳам унинг дунёқарашини билишда катта аҳамиятга эга. Уларда Ибн Сино фалсафага оид масалалар, нарсалар табиатининг ҳақиқати, борлиқ, йўқлик, мантиқ ва астрономияга оид масалаларга тўхталади.

Ибн Сино дунёқараши антик давр файласуфлари, жумладан, Аристотель ва Платонларнинг асарларини ўрганиш асосида шаклланди. Кўп масалаларда Ибн Сино уларнинг қарашларини давом эттирди, янги фикрлар билан бойитди.

Ибн Сино Аристотель ғояларига асосланиб ўз даври учун янги, оригинал ва прогрессив қарашларни тарғиб қилди. Аристотель фалсафий системасининг материалистик тенденциялари Ибн Сино фалсафасида ўз ривожини топди.

Қадимги юнон ва ўрта аср Шарқи илмий ютуқларини умумлаштирган Ибн Синонинг илмий мероси жаҳон фани ривожига катта ўрин эгаллайди. Буюк мутафаккир Ибн Сино табиатшунослик ва фалсафа фани тармоқларини ўрганишда жуда улкан ҳисса қўшиш билан бирга, ўз ижодида ўрта аср илмий билимларининг барча тармоқларини ўз ичига олган ягона система яратди, уларни ўрганиш йўлларини ҳам белгилаб берди.

Ибн Синонинг фалсафаси табиатни билишга қаратилгандир, яъни табиат ҳодисаларини кузатиш, фактик билимларни тўплаб, умумлаштириб, оқилона танқидий ўрганишни талаб қилади.

Ибн Сино тушунчасида билимларни чуқур ўрганиш орқали худони билиш мумкин деган фикр ётади. Ҳақиқий мусулмон, мавжуд билимларни эгалласагина ҳақиқий мусулмон бўла олади, деб тушунади. Уша даврда илм олишга чақиришнинг бирдан-бир яхши усули ҳам шу эди. Ибн Сино ўзининг асарларига «аш-Шифо», «ан-Нажот» деб ном қўйишининг боиси ҳам ана шундадир.

Ибн Сино дунёқарашида яққол кўзга ташланадиган томонлардан бири шуки, у тажриба, далилларга асосан фикр юритади. Бунда эса мантиқ инсонни тўғри фикр юритишга чорлайди, зеро, у назарий ва амалий ҳикматни ўрганиш йўлида камчиликларни бартараф қиладиган фандир. Унингча, ҳар бир мулоҳаза мантиққа асосланган, мантиқий бўлиши керак, инсон ақл-заковати ман-

¹⁴⁴ Бу ҳақда муфассал маълумот олиш учун қаранг: Каримов У. И., Классификация наук по Ибн Сине, «Материалы», с. 986—990.

тиққа асосланган бўлгани ва тўғри фикр қилиши натижасида дунёни, уни ўрганишга бағишланган барча фанларни эгаллаши керак бўлади.

Ибн Сино, бир томондан, реакцияон руҳонийлар сиқиғига учраган бўлса, иккинчи томондан, мутаассиб шоҳлар фитнасига йўлиқади. Улуғ олим бўлиб етишган бўлса ҳам, ҳатто вақтинча шоҳлар илтифотига сазовор бўлган бўлса ҳам, у ўзига доимий кўним топа олмаганидан, ўз қадрини биладиган тополмаганидан зорланган сатрлар ёзади.

Олим дунёда юз бераётган адолатсизлик, норозилик ва тенгсизликни кўради. Уларни ўзича мушоҳада қилади, аммо уларнинг сабабларини тополмайди, ҳайронлик дарёсига шўнғиб, оламни тушуна олмаганини, дунё-борлиқ фалсафаси билан боши қотганини бир рубойида ёзади:

«Эҳ кошки эди, мен ўзимнинг кимлигимни, оламда нима учун тентираб юрганимни билсам эдим. Агар келажаким хайрли бўлса эди, майли, тинчгина, бемалол тириклигимни қилаверардим. Борди-ю, агар ундай бўлмаса, юз-кўз билан йиғлардим».¹⁴⁵

Олим инсоннинг пайдо бўлиши, унинг истиқболи ҳақида бош қотиради. Бу масалаларга гарчи идеалистик бўлса ҳам ўзича жавоб беришга ҳаракат қилади.¹⁴⁶ Ибн Сино замонасига кўра, ўзининг илғор бўлган фикрларини диний қобиқда туриб мулоҳаза қилади. Уша муҳитдан чиқолмай ўйлайди, бош қотиради.

Файласуф инсон ҳақида, унинг келажак, нега туғилиб, нега ўлаётгани, дунёнинг қонун-қоидалари ҳақида мушоҳада қилади, унинг фикри доимо ҳаёт муаммолари билан банд эди. У қайси ўлка ё шаҳарга бормасин, ҳамма ерда ҳам аҳвол бир хил экани, ҳамма ерда ҳам адолатсизлик, инсоний ҳуқуқ оёқости қилинаётганини кўради. Ҳамма жойда ҳам одамлар Ибн Сино каби дунёга келганидан ҳайрон, боши қотгандай:

«Мен кўп жойларни кездим ва олам аҳволига қарадим, унда ҳайронлик кафтини иягига тировчидан ёки пушаймонлик бармоғини тишлаб турувчидан бошқани кўрмадим».¹⁴⁷

Бундай ҳоллар, албатта, олимнинг дунёқарашига таъсир этмай қолмади. Унинг сарсон-саргардонлиги, қувғинликда юришлари ундаги идеализмни ривожлантиришга сабаб бўлди. Чунки «Идеялар, тасаввур ва онг ҳосил қилиш даставвал моддий фаолиятига ва одамларнинг моддий муносабатларига, реал ҳаёт тилига бевосита боғланиб кетади. Тасаввурларнинг ҳосил бўлиши, тафаккур, одамларнинг маънавий ахлоқлари бунда ҳали одамларнинг моддий муносабатларининг бевосита маҳсулидир. «Бу нарса у ёки бу халқнинг сиёсати, қонунлари, ахлоқи, дини, метафизикаси тилида ва ҳоказоларида ифодаланадиган маънавий иш-

¹⁴⁵ Ризоқули Ҳидоят. Уша асар, 68-бет; Саид Нафисий, Уша асар, 47-бет.

¹⁴⁶ Мирзаев С., Уша асар, 16-бет; «Ал-Мабда ва ал-маод» рисоласига қаранг.

¹⁴⁷ Ибн Сино, Тисъа расоил, 4 саҳ.

лаб чиқаришга ҳам тааллуқлидир. Ҳатто одамлар миясида ҳосил бўладиган туманли нарсалар ҳам уларнинг моддий ҳаёт жараёнининг зарур маҳсулидир».¹⁴⁸

Бу даврда ал-Киндий, Муҳаммад Мусо Хоразмий, Фарғоний, Форобий, ар-Розий каби илғор сиймоларнинг илғор фикрлари куртак отган бўлса-да, лекин ислом динининг жиловви бундай йўналишга йўл қўймас эди. Чунки бу йўналиш ислом идеологиясига, уларнинг пойдеворига путур етказиши муқаррар эди. Бундай шароитда прогрессив саналган илғор дунёқарашни Беруний, Ибн Синолар давом эттирдилар.

Ибн Сино ўзининг кўл қиррала ижодида фаннинг турли тармоқларини қамраб ололганлиги табиатни яхшироқ тушунишга, инсонга ва унинг табиатига яна ҳам чуқурроқ кириб боришга имкон берди. У ўз умрида кўп адолатсизликларни, дарбадарликни кўрди; ҳар хил табақа кишилари билан муносабатда бўлди. У элементар фанлардан тортиб инсон руҳигача бўлган жараённи кузатди, инсоннинг оғир турмуш аҳволини кўриб, дунёқарашни камол топди. Ўрта аср шароитида, айниқса Ибн Синодек бир жойда қатъий қўним тополмай, шаҳарма-шаҳар кезиб юрган ҳолда бундай кенг бир фикрга эга бўлиш анча мушкул эди. Олимни бундай шуҳратга олиб келган сабаблардан бири ҳам шу эдики, у ўз даврининг энг илғор прогрессив ғояларига эргшиб, илғор ғояларни ўз фикри ва хулосалари билан бойитди. Бу ҳол фан ва санъат тарихида катта аҳамият касб этди.

Фан заҳматкаши, диний таъқиб қувғини Жордано Бруно Ибн Синони буюк грек файласуфи Аристотель ва врач Галенлар қаторига қўйиб, ҳурмат билан тилга олади,¹⁴⁹ немис файласуфи материалист Фейербах Ибн Сино «машҳур табиб ва философ деб»¹⁵⁰ эҳтиром билан зикр қилди. К. Маркс ўзининг «Немис идеологияси» асарида Ибн Синони ҳурмат билан эслайди.¹⁵¹ Ибн Сино таълимоти Шарқнинг йирик намояндаларига ва эркин фикр ривожига катта таъсир кўрсатди. Умар Хайём Ибн Синодан миннатдор эди.¹⁵² Носир Хисравнинг (1004—1088) тангрига нисбатан қўзғолган «асаби» Ибн Сино ғояларидан сув ичган эди.

Олимнинг инсонни илм-маърифатга чақариши сабабидан, унинг асарларини ўқиб, одамлар диндан қайтади, деб қўрққан Ғаззолий (1059—1111) ўзининг «Тахофут ал-фалосифа» асарида

¹⁴⁸ Маркс К. ва Энгельс Ф., Дин тўғрисида, Тошкент, 1956, 58—59-бетлар.

¹⁴⁹ Джордано Бруно, О причине, начале и едином. Қаранг: «Диалог», М., 1949, с. 223.

¹⁵⁰ Фейербах Л., О спиритуализме и материализме, «Избр. фил. произведений», М., 1955, с. 513.

¹⁵¹ Маркс К., Энгельс Ф., Соч., т. 3, М., 1955, с. 150.

¹⁵² Умар Хайём Ибн Синони устозим деб билган. У ўзига фалсафа соҳасида берилган саволга жавоб бериб: «Мен ва устозим Абу Али ибн Сино бу тўғрида кўп ўйлаганмиз», дейди. Умар ибн Иброҳим ал-Хайём «Рисолат ал-кавн ва ат-таклиф» деган асарига қаралсин, Омар Хайям — поэт, мыслитель, гений, Душанбе, 1957, с. 169; Мирзаев С., Уша асар, 50-бет.

Ибн Синонинг асосий прогрессив идеяларига қарши курашади¹⁵³. Шунинг учун ҳам 1160 йилда Бағдодда халифанинг буйруғи билан Ибн Синонинг асарлари ёндирилади¹⁵⁴.

Лекин Ибн Сино ўзи ўйлаган ниятига етган эди. У ўз ижоди орқали инсонларда илм-маърифатга нисбатан ҳурмат ва интилиш уйғота олди. Инсоннинг яхши хусусиятларини янада ривожлантишига, билим ва тафаккур билан иш кўришига катта хизмат кўрсатди. Шунинг учун ҳам буюк олимнинг инсоният жамияти олдида қилган хизмати чексиздир. Унинг ўткир фикри, зўр фантазияси акс этган илмий-фалсафий мероси — булар ҳаммаси буюк сиймо — Сино ўғли, яъни Ибн Синога қўйилган ажойиб ҳайкалдир. Бу «ҳайкал» билан олимимиз ҳозир ҳам маърифат йўлида хизмат қилмоқда.

¹⁵³ Якубовский А. Ю., Уша асар, 28-бет.

¹⁵⁴ Қори-Низов Т. Н. Уша тўплам, 36-бет.

БИБЛИОГРАФИЯ

АСОСИЙ МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР

(араб ва форс тилларида)

ابو على ابن سينا، كتاب الشفاء :

الجملة الاولى: المنطق:

المدخل، القاهرة، ١٩٥٢ (ايساغوجى) المطبعة الاميرية

المقولات، القاهرة، ١٩٥٩

العبارة، القاهرة، ١٩٦٤

القياس، القاهرة، ١٩٦٤

البرهان، القاهرة، ١٩٥٦

الجدل، القاهرة، ١٩٥٦

السفسطة، القاهرة، ١٩٥٧

الخطابة، القاهرة، ١٩٥٤

الشعر، القاهرة، ١٩٦٦

الجملة الثانية: الطبيعيات:

السماع الطبيعى، القاهرة، ١٩٧٨

السماء والعالم، القاهرة، ١٩٦٩

الكون و الفساد، القاهرة، ١٩٦٩

الافعال و الا نفعالات، القاهرة، ١٩٦٩

المعادن و الا ثار العلوية، القاهرة، ١٩٦٥

كتاب النفس، القاهرة، ١٩٧٥

النبات، القاهرة، ١٩٦٥

الحيوان، تهران، ١٣٠٥

الجملة الثالثة: الرياضيات

اصول الهندسة، القاهرة، ١٩٧٦

الحساب، القاهرة، ١٩٧٥

جوامع علم الموسيقى، القاهرة، ١٩٥٦
كتاب الفلك، القاهرة، ١٩٧٨

الجملة الرابعة:

الالهيات، القاهرة، ١٩٦٠

ابو علم، ابن سينا، كتاب الاشارات و التنبيهات، القاهرة،
١٩٤٧-١٩٤٨

ابو على ابن سينا، عيون الحكمة (المعهد العلمى الفرنسى)،
القاهرة، ١٩٥٤

ابو على ابن سينا، تسع رسائل، القاهرة، ١٩٠٨

ابو على ابن سينا، مجموعة الرسائل، ناشر صبرى كردى،
القاهرة، ١٩١٠

ابو على ابن سينا، احوال النفس، القاهرة، ١٩٥٢

ابو على ابن سينا، منطق المشركيين و القصيدة المزدوجة فى المنطق،
مصر، ١٩١٠

ابو على ابن سينا، رسالة اضحوية فى امر التعداد للشيخ الرئيس،
مصر، ١٩٤٩

ابو على ابن سينا، پنج رسالة، تهران، ١٩٥٣/١٣٧٣

ابو على ابن سينا، الالهيات، تهران، ١٣٧١

شيخ الرئيس ابو على ابن سينا، قصيده عنينية، تهران، ١٣٣١

ابو على ابن سينا، القن السادس من الطبيعيات من كتاب الشفاء،
قداعتنى بتصحيحه و طبعه يان باكوش، براغ ١٩٥٦

الشيخ الرئيس ابو على ابن سينا، الرسالة اللوحية، تحقيق و
تعليق الدكتور محمد سويسى، تونس ١٩٧٥

ابن ابنى اصيعة، عيون الانبا فى طبقات الاطباء، الجزء الاول و
الثانى، القاهرة، ١٨٨٢

ابن الاثير، الكامل فى التاريخ، الجزء ٩، القاهرة، ١٨٨٣

ابن طفيل، رسالة حى بن يقظان فى اسرار الحكمة المشرقية،
القاهرة، ١٨٨٢

ابن خلكان، وفيات الاعيان و انبا ابنا الزمان، القاهرة، ١٢٩١/١٨٨١

ابن النديم، الفهرست، القاهرة، ١٩٢٩

- أحمد فؤاد الالهوانى، ابن سينا، دار المعارف، القاهرة، ١٩٥٨
 ارسطو عند العرب، تحقيق عبدالرحمن بدوى، دراسة و نصوص غير
 منشورة، الطبعة الثانية، الكويت، ١٩٧٨
- ارسطوطاليس، فن الشعر، تحقيق عبدالرحمن بدوى، القاهرة، ١٩٥٣
 البر نصرى نادر، ابن سينا و النفس البشرية، بيروت، ١٩٦٠
 تيسير شيخ الارض، ابن سينا، بيروت، ١٩٦٢
 تيسير شيخ الارض، المدخل الى فلسفة ابن سينا، بيروت، ١٩٦٧
 جشن نامه ابن سينا، جلد ٢، تهران، ١٩٥٥
 جمال الدين القفطى، تاريخ الحكماء من كتاب اخبار العلماء
 باخبار الحكماء، تحقيق يوليوس ليبرت، لايبزيك، ١٩٠٣
 جميل صليبا، من افلاطون الى ابن سينا، بيروت، ١٩٦٠
 جورج شخاته قنواتى، مؤلفات ابن سينا، القاهرة، ١٩٥٠
 حموده غرابية، ابن سينا بين الدين و الفلسفة، القاهرة، ١٩٤٨
 حنا الفاخورى و خليل الجر، تاريخ الفلسفة العربية، جزآن، دارالمعارف
 بيروت، ١٩٥٧—١٩٥٨
- حى بن يقظا لابن سينا و ابن طفيل و السهروردي، تحقيق احمد
 امين، القاهرة، ١٩٥٢
 ذوالمجد (طبطباى)، مختصر از فلسفة ابن سينا و نفوز ان در غرب،
 تهران، ١٩٥٢
- رسائل الشيخ الرئيس ابو على ابن سينا، فى اسرار الحكمة المشرقية،
 قداعتنى بتصحيحه ميكائيل بن يحيى المهرنى ليدن ١٨٩٩
 سعيد نفيسى، پورسينا، تهران، ١٩٥٤/١٣٣٣
- شريفجان مخدوم صدر ضياء، تذكره شعراء متقدمين و سلاطين
 УЗССР ФА ШИ қўләзмаси, инв. № 2193/X
- صبحى، افسانها ابو على ابن سينا، تهران، ١٩٥٤
 ظهيرالدين البيهقى، تاريخ الحكماء الاسلام، تحقيق محمد كرد على،
 دمشق، ١٩٤٦
- ظهيرالدين ابو الحسن البيهقى، تنمية صوان الحكمة، لاهور، ١٣٥١
 ظهيرالدين البيهقى، تنمية صوان الحكمة
 УЗССР ФА ШИ қўләзмаси, инв. № 1448
 عبدالحلو، ابن سينا— فيلسوف نفس بشرية، بيروت ١٩٦٧

عظیم خان اوا ص، بررسی «قانون» ابن سیا در ازبکستان، جشنامه
ابن سینا، جلد دوم، تهران، ۱۹۵۵، ص. ۳۹۸-۴۰۲

عمر فروخ، الفارابیان (الفارابی و ابن سینا)، بیروت، ۱۹۵۰
فر فیری، ایساغوجی، نقله ابو عثمان دمشقی، تقدیم احمد فواد
الاهوانی، القاهرة، ۱۹۵۲

الفکر الفلسفی فی مائة سنة بقلم خلیل الجر، ماجد فخری، فرید جبر،
عادل العوا، البر ناجر، ابراهیم بیومی مدکور، جمیل صلیبا،
بیروت، ۱۹۶۲

فهرست الکتب العربیة المحفوظة بالکتبخانه الحدیوالمصریة،
القاهرة، ۱۳۰۷

محمد طاهر ابو القاسم، عجائب الطبقات

УзССР ФА ШИ қўләзмаси, инв. № 9042

محمد عثمان نجاتی، الادراک الحسی عند ابن سینا، القاهرة، ۱۹۶۱
مخارج الحروف یا اسباب حدوث الحروف - تصنیف شیخ رئیس
ابو علی ابن سینا، ترجمه دکتر پروبز ناتل خانلری، تهران،
بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۴۸

محمد شاهوری، فلسفه ابن سینا، تهران، ۱۹۴۵

محمد ثابت الفندی، رساله فی النفس الناطقه و احوالها لابی علی
ابن سینا، القاهرة، ۱۹۳۴

محمد کازم الطریحی، ابن سینا، (بحث و تحقیق)، نجف، ۱۹۴۹
محمد راغب (الفتنی)، القصیده غینیة، القاهرة، ۱۹۰۰

محمد مهدی عبدالرب آبادی، نامه دانشوران، جز ۱ - ۲ تهران، ۱۸۹۴
نصرالدین الطوسی، شرح الاشارات، استانبول، ۱۸۷۳

نصرالدین الطوسی، فخرالدین الرازی، شرح الاشارات، مصر، ۱۹۰۷
هنری کوربان، تاریخ الفلسفة الاسلامیة، بیروت، ۱۹۶۶
یاقوت حموی، معجم البلدان، القاهرة ۱۹۲۷

یحیی مهدوی، فهرست، نسخهای مصنفات ابن سینا، تهران، ۱۹۵۴
یو جنا قمیر، ابن سینا، درسه - مختارات، بیروت، ۱۹۵۶

РУС, УЗБЕК, ТОЖИК ТИЛЛАРИДАГИ АДАБИЁТЛАР

- Абдуллаев И.** Иатимат ад-даҳр — источник по истории арабоязычной литературы народов Мавараннахра и Хорасана, автореферат на соискание ученой степени доктора филологических наук, М., 1977.
- Абдуллаев И.** Ибн Сино даврида адабий муҳит, «Шарқ юлдузи», 11-сон.
- Абу Али ибн Сино.** Фалсафий қиссалар, тўловчи ва таржимон *А. Ирисов*, Ф. Гулом номидаги бадий адабиёт нашриёти, Тошкент, 1963.
- Абу Али ибн Сино.** Шеърлар, таржимон *Ш. Шомухамедов*, тўловчи ва муқаддима ёзувчи *А. Ирисов*, ЎзССР «Фан» нашриёти, Тошкент, 1965.
- Абу Али ибн Сино.** Фонетика ҳақида рисола (нутқ товушлари ҳосил бўлишининг сабаблари), арабчадан ўзбекчага *Қ. Маҳмудов*, *А. Маҳмудов* таржимаси, масъул муҳаррир *А. Ирисов*, «Ўзбекистон» нашриёти, Тошкент, 1979.
- Абу Али ибн Сина.** Қанон врачевой науки, I—V китоби, Ташкент, 1954—1960.
- Абу Али ибн Сино.** Тиб қонунлари, I—V китоб, Тошкент, 1954—1961.
- Абу Али ибн Сина.** Математические главы «Книги знания» («Даниш-намэ»), Издательство «Ирфон», Душанбе, 1967.
- Абу Али ибн Сина.** Даниш-намэ, перевод на русский язык *А. Богоутдинова* (Книга знания), Сталинобод, 1957.
- Абу Али ибни Сино.** Мажмӯан шеърҳо, Сталинобод, 1953.
- Абу Бакр Розий ва унинг шоғирди ёзиб қолдирган касалликлар тарихи.** Кириш, таржима, изоҳ ва кўрсаткичлар *Ҳ. Ҳикматуллаевники*, ЎзССР ФА нашриёти «Фан», масъул муҳаррир *У. И. Каримов*, *А. Асқаров*, Тошкент, 1974.
- Абу Мансур ас-Саолибий.** Иатимат ад-даҳр фи маҳосин аҳл ал-аср (Аср аҳлининг фозиллари ҳақида замонасининг дурдонаси), тадқиқ қилувчи, таржимон, изоҳ ва кўрсаткичлар тузувчи *И. Абдуллаев*, масъул муҳаррир *У. И. Каримов*, ЎзССР «Фан» нашриёти, Тошкент, 1976.
- Абу Наср Форобий.** Шеър санъати, Тошкент, 1969, арабчадан таржима, изоҳ ва муқаддималар муаллифи *А. Ирисов*, редактор *Б. Ҳасанов*.
- Абу Райхан Беруни.** Избранные, т. I—VI, Изд-во АН ЎзССР, Ташкент, 1957—1975.
- Абу Райхон Беруний.** Танланган асарлар, I том, таржимон *А. Расулов*. Изоҳларни *И. Абдуллаев* ва *А. Расулов* тузган, масъул муҳаррир *И. Абдуллаев*, *О. Файзуллаев*, Тошкент, ЎзССР «Фан» нашриёти, 1968.
- Абу Райхон Беруний.** Танланган асарлар, II том, арабчадан *А. Расулов*, *Ю. Ҳакимжонов*, *Ф. Жалолов* таржимаси, масъул муҳаррир *Ф. Жалолов* ва *А. Ирисов*, сўз боши ва изоҳлар *А. Ирисовники*, Тошкент, ЎзССР, «Фан» нашриёти, 1965.
- Абу-л-Фазл Байҳақий.** История Масъуда, перевод с персидского, введение, комментарии и приложения *А. К. Арендса*, М., 1969.
- Азимджанова С. А.** Востоковедение. «Наука в Узбекистане», II, «Общественные науки», Ташкент, 1974, с. 226—250.
- Азимджанова С. А., Вороновский Д. Г.** Собрание Восточных рукописей АН ЎзССР, Восточные фонды крупнейших библиотек Советского Союза, М., 1963.

- Азимджанова С. А.** Восточные рукописи ИВ АН УзССР и их изучение, «Труды ИВ АН УзССР», вып. 3, Ташкент, 1954.
- Азимджанова С. А.** Изучение наследия Ибн Сины в Узбекистане, «Известия АН УзССР», № 6, 1954.
- Антология мировой философии.** М., 1969.
- Античные риторика.** Собрание текстов, статьи, комментарии и общая редакция проф. *А. А. Тахо-Годи*, Изд-во МГУ, 1978.
- Арендс А. К.** Восточные предшественники Ибн Сины и значение их трудов для изучения «Канона», «Материалы первой Всесоюзной конференции».
- Арзуметов Ю. С.** Медицинские взгляды Ибн Сины по материалам «Канона врачебной науки» о печени, автореферат кандидатской диссертации, Ташкент, 1964.
- Аристотель.** Избранные произведения, т. I—II, М., 1976.
- Аристотель.** Поэтика, М., 1957.
- Асмус В.** Метафизика Аристотеля, Аристотель, т. I, М., 1976.
- Атабеков Ю. А., Соколова Е. С., Хамидуллин Ш. Х.** Ибн Сино буюти (Бюст Ибн Сины), «Ўзбекистон» нашриёти (рус ва ўзбек тилларида), Тошкент, 1969.
- Ахадова М.** Физико-математические сочинения Ибн Сины, автореферат канд. дисс., Ташкент, 1965.
- Ахведиани В. Г.** Фонетический трактат Авиценны, «Мецниереба», Тбилиси, 1966.
- Бертельс Е. Э.** Авиценна и персидская литература, «Известия АН СССР», отделение общественных наук, № 1—2, 1938.
- Беруний билан Ибн Синонинг савол-жавоблари**, арабчадан *М. Абдурахмонов*, *А. Расуловлар* таржимаси, масъул муҳаррир *С. Муталлибов*, ЎзССР ФА нашриёти, Тошкент, 1950.
- Беленицкий А.** Геолого-минералогический трактат Ибн Сины, «Известия АН ТаджССР», отделения общественных наук, Сталинабад, № 4, 1953.
- Балтаев М. Н.** Вопросы гносеологии и логики в произведениях Ибн Сины и его школы, Душанбе, 1965.
- Болтаев М. Н.** Ақидаҳои фалсафии Абу Али ибни Сино, Душанбе, 1969.
- Бартольд В. В.** Работы по исторической географии и истории Ирана, Соч., т. VIII, М., 1974.
- Бартольд В. В.** Работы по истории ислама и арабского халифата, Соч., т. VI, М., 1966.
- Бартольд В. В.** Работы по отдельным проблемам истории Средней Азии, Соч., т. II, ч. 2, М., 1964.
- Бартольд В. В.** Туркестан в эпоху монгольского нашествия, Соч., т. I, М., 1963.
- Баратов М. Б.** Великий ученый энциклопедист и мыслитель Востока, ОНУ, № 2, 1979, с. 20—28.
- Баратов Н.** Ибн Сино этикаси, Тошкент, 1969.
- Болдырев А. Н.** Очерки из жизни гератского общества, «Труды отдела истории культуры и искусства Востока», т. IV, Л., 1947.
- Болдырев А. Н.** Очерки из жизни гератского общества на рубеже XV—XVI вв. «Труды отдела Востока (Гос. эрмитаж)», т. IV, Л., 1947.
- Брагинский И. С.** Из истории таджикской народной поэзии, М., 1956.
- Борисов А. Я.** Авиценна как врач и философ, «Известия АН СССР», отделение общественных наук, № 1—2, 1938.
- Бородуллин Д. Р.** Лекции по истории медицины, М., 1955.
- Богоуддинова А.** Эпоха Абу Али Сина и формирование его научных взглядов; **Ибн Сина.** Даниш-намэ, Сталинабад, 1957.
- Богоуддинов А. М.** Великий мыслитель средневековья, «Вестник АН СССР», № 6, 1952.
- Булгаков П. Г.** Сокращение «Канона» Авиценны в собрании арабских рукописей гос. публичной библиотеки им. М. Е. Салтыкова-Щедрина, «Труды гос. публичной библиотеки им. М. Е. Салтыкова-Щедрина», II (V), Восточный сборник, Л., 1957.
- Булгаков П. Г.** Жизнь и труды Беруни, под ред. *И. М. Муминова*, Ташкент, 1972.

- Быховский Б. Э.** Философское наследие Ибн Сины, «Вопросы философии», № 5, 1955.
- Вороновский Д. Г.** «Канон медицинский знаний» Ибн Сины, сб. «Ибн Сина», с. 57—59.
- Гинцбург И. И.** Арабская медицина в произведениях Авиценны «Канон» и «Урджуза» по еврейским рукописям Института Востоковедения АН СССР, «Труды второй сессии ассоциации арабистов 19—23 сентября 1937 г.», Изд-во АН СССР, М.—Л., 1941.
- Григорян С. Н.** Великие мыслители Средней Азии, М., 1958.
- Григорян С. Н.** Средневековая философия народов Ближнего и Среднего Востока, М., 1966.
- Григорян С. Н.** Средневековая философия Средней Азии, Ирана и Арабского Востока, автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора философских наук, М., 1965.
- Джумаев В.** Хирургия Абу Али ибн Сины и ее исторические истоки, Ташкент, 1965.
- Абу Убайд Абдулвоҳид Ал-Жузжоний.** Ибн Сино ҳақида (арабчадан А. Ирисов таржимаси), «Гулистон», № 6, 1979.
- Жумаев В. Қ.** Абу Али ибн Синонинг умумий клиник қарашлари ва уларнинг назарий асослари; **Ибн Сино**, Тиб қонунлари, III китоб, 2-т., 1960.
- Жумаев В. Қ.** «Тиб қонунлари»нинг тўртинчи китоби ҳақида, Абу Али ибн Сино. Тиб қонунлари, IV китоб, 1960.
- Джумабаев Ю.** Из истории этической мысли в Средней Азии, Изд-во «Фан» УзССР, Ташкент, 1975.
- Джурарев Ш.** Идеи Ибн Сины об элементах противоречия, автореф. канд. дисс., Ташкент, 1976.
- Завадовский Ю. Н.** Материалы для библиографии Абу Али ибн Сины, ж-л «Известия отделения общественных наук», № 2, 1958.
- Завадовский Ю. Н.** Абу Али ибн Сина (опыт критической биографии), диссертация на соискание уч. степени канд. ист. наук, Ташкент, 1958.
- Завадовский Ю. Н.** Абу Али ибн Сина (опыт критической биографии), автореф. на соискан. уч. ст. канд. истор. наук, Ташкент, 1958.
- Закуев А. К.** Психология Ибн Сины, Баку, 1958.
- Захидов В. Ю.** Три титана, Изд-во «Фан» УзССР, Ташкент, 1973.
- Зубов В. П.** Аристотель, М., 1963.
- Ибн Сина.** Материалы научной сессии академии наук УзССР, Ташкент, 1953.
- Ибн Сино.** Таржимаи ҳол (арабчадан А. Ирисов таржимаси), ж-л «Гулистон», № 6, 197.
- Ибн Сино.** Зилзила тўғрисида (арабчадан Ш. Шоисломов таржимаси), ж-л «Гулистон» № 3 (15), 1968.
- Избранные произведения мыслителей стран Ближнего и Среднего Востока (X—XIV),** М., 1961.
- Иноғомжонова Ф.** Абу Али ибн Синонинг мусиқий рисолалари, «Шарқ юлдузи», № 8, 1973.
- Ирисов А.** Ибн Синонинг «Саломон ва Ибсол» қиссаси, УзССР «Фан» нашриёти, 1973.
- Ирисов А.** Абу Али ибн Сино, УзССР ФА нашриёти, Тошкент, 1960.
- Ирисов А.** Ибн Сино адиб ва маърифатпарвар, Тошкент, 1961.
- Ирисов А.** Повесть «Саламан и Ибсал» Ибн Сины, автореферат канд. дисс., Ташкент, 1961.
- Қодиров А.** Абу Али ибн Сино, Тошкент, 1953.
- Карасик В. М.** «Тиб қонунлари» ва қадимги медицинада дорн билан даволаш системалари, Ибн Сино, Тиб қонунлари, II, Тошкент, 1956.
- Карасик В. М.** «Канон врачевой науки» и системы лекарственной терапии в старой медицине, «Канон», II.
- Каримов У. И.** Классификация наук по Ибн Сине, «Материалы».
- Каримов У. И.** К вопросу о взглядах Ибн Сины на химию, сб. «Ибн Сина».
- Каримов У.** «Қонун» Ибн Синонинг ўлмас асари, «Фан ва турмуш», № 3.
- Каримов У.** Ибн Сино ва Беруний асарлари, «Фан ва турмуш», № 2, 1960.
- Каримов У.** Буюк аллома, «Шарқ юлдузи», № 1, 1979.

- Каримов У.** Кимёгарлар орзуси, «Фан ва турмуш», № 11, 1966.
- Лунин Б. В.** Библиографический указатель советской литературы об Абу Али ибн Сине и изданиях его произведений (1918—1978), ж-л «Общественные науки в Узбекистане», № 4, 1979.
- «Материалы первой Всесоюзной научной конференции востоковедов в г. Ташкенте от 4—11 июля 1957 г.», Изд-во АН УзССР, Ташкент, 1958.
- Материалы по истории прогрессивной общественно-философской мысли в Узбекистане, под редакцией акад. АН УзССР И. И. Муминова и М. М. Хайруллаева, Ташкент, 1976.**
- Материалы по истории прогрессивной общественно-философской мысли в Узбекистане, под редакцией акад. АН УзССР И. М. Муминова, Ташкент, 1957.**
- Мирзаев А.** Хикоятҳо оид ба Ибни Сино ва шахсияти ӯ, Сталинобод, 1953.
- Мухаммад Наршахий.** Бухоро тарихи, таржима А. Расуловники, масъул муҳаррир А. Уриббоев, УзССР «Фан» нашриёти, Тошкент, 1966.
- Муминов И. М.** Об истоках материалистических тенденций в философии Средней Азии и Казахстана в X—XI и XIV—XV вв. «Труды III международного конгресса по истории науки», М., 1974.
- Муминов И. М.** Выдающиеся мыслители Средней Азии, М., 1966.
- Муминов И. М.** К вопросам истории развития общественно-философской мысли в Узбекистане (X—нач. XX вв.), «Труды УзГУ», Новая серия, вып. 54, Самарканд, 1954.
- Муниров К.** Сокровищница Восточных рукописей, Внешторгиздат, М., 1962.
- Низами Арузи Самарканди.** Собрание редкостей или четыре беседы, перевод с персидского С. И. Баввского и З. Н. Ворожейкиной, под редакцией А. Н. Болдырева, «Изд-во Восточной лит-ры», М., 1963.
- Очерки истории общественно-философской мысли в Узбекистане, Изд-во АН УзССР, «Фан», Ташкент, 1977.**
- Петров Б. Д.** Ибн Сина — клиницист, Канон, т. III/II, т. IV.
- Петров Б. Д.** Ибн Сино — «Қонуңнинг яратувчиси (ўзбекчага В. Қ. Жумаев таржимаси), Абу Али ибн Сино, Тиб қонуңлари, I.
- Петров Б. Д.** Ибн Сина, Изд-во «Медицина» УзССР, Ташкент, 1976.
- Пигулевская Н. В., Якубовский А. Ю., Петрушевский И. П., Строева Л. В., Беленицкий А. М.** История Ирана с древнейших времен до конца XVIII в., Изд-во ЛГУ, 1958.
- Райнов Т. И.** Великие ученые Узбекистана (IX—XI вв.), Ташкент, 1943.
- Расулев А.** Автореферат о научных работах старшего научного сотрудника ИВ АН УзССР, представленных на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Ташкент, 1961.
- Романин В. А.** Великий ученый Средней Азии Ибн Сина (Авиценна), М., 1952.
- Раҳимов С.** Абу Али ибн Сино таълим ва тарбия ҳақида, «Уқитувчи» Тошкент, 1967.
- Раҳимов С.** Педагогические идеи Абу Али ибн Сины, автореферат канд. дисс., Ташкент, 1964.
- Садриддин Айний.** Шайхурраис Абу Али Сино, Сталинобод, 1939.
- Семенов А. А.** Абу Али ибн Сина (Авиценна), Сталинабад, 1953.
- Серебряков С. Б.** Трактат Ибн Сины о любви, исследование, перевод и приложения, Тбилиси, 1976.
- Собрание Восточных рукописей АН УзССР, т. I—X, Ташкент, 1952—1976; т. I—V под редакцией и при участии А. А. Семенова; т. VI, VIII, X под ред. А. А. Семенова и Д. Г. Вороновского; т. VII, IX под ред. и при участии А. Урунбаева и Л. М. Епифановой.**
- Султанов У.** Философские и социально-этические взгляды Абу Али ибн Сины, автореф. канд. дисс., Душанбе, 1972.
- Талабов Э.** Абу Али ибн Сино. Соғлиқни сақлашга доир рисолалари, масъул муҳаррир У. И. Қаримов, Тошкент, 1978.
- Талабов Э. Т.** Трактаты по гигиене Ибн Сины, автореф. канд. дисс., Ташкент, 1973.
- Терновский В. Н.** Ибн Сина, М., Изд-во «Наука», 1969.

- Терновский В. Н. Предисловие к I книге «Канона врачебной науки» Ибн Сины, Ташкент, 1954.
- «Труды второй сессии ассоциации арабистов 19—23 окт. 1937 г.», под ред. и предисловием И. Ю. Крачковского, М.—Л., 1941.
- Фильштинский И. М. Арабская литература в средние века, М., 1977.
- Хайруллаев М. Уйғониш даври ва Шарқ мутафаккири, 1971.
- Хайруллаев М. Педагогические и психологические взгляды Ибн Сины, Ташкент, 1957.
- Хайруллаев М., Муталлибов С. А. Теория суждения Фараби и ее влияние на логические воззрения Ибн Сины, ОНУ, № 8, 1979.
- Шансламов У. Урджуза фи-т-тиб Ибн Сины, автореферат кандидатской диссертации, Ташкент, 1973.
- Шонсламов Ш. Ибн Синонинг тиб ҳақидаги шеърӣй асари, масъул муҳаррир У. И. Қаримов, Тошкент, 1972.
- Шад П. Теория познания Ибн Сины. «Из истории философии», М., 1957.
- Шад П. Философия Ибн Сины. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата философских наук, М., 1957.
- Шахсуварян А. О. Абу Али ибн Сина (Авиценна) и мировая литература, Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Ереван, 1955.
- Шлионский А. Э. Поэма о медицине Авиценны, автореферат диссертации на соискание ученой степени канд. филологических наук, Душанбе, 1969.
- Шмидт А. Э. Рукописи произведений Авиценны в Государственной публичной библиотеке УзССР («Труды второй сессии ассоциации арабистов»), М.—Л., 1941.
- Шарипов А. Философские переписки Беруни и Ибн Сины, «Вопросы философии», № 10, 1978.
- Шарипов А. Малоизвестные страницы переписки между Беруни и Ибн Синой, ОНУ, № 11, 1965.
- Якубовский А. Ю. Ибн Сина, сб. «Ибн Сина», «Материалы научной сессии АН УзССР, посвященной 1000-летию юбилею Ибн Сины», Изд-во АН УзССР, Ташкент, 1953.
- Ўзбек совет энциклопедияси. 1—13-томлар, Тошкент, 1971—79.
- «Ўзбекистонда прогрессив ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихига доир материаллар», ЎзССР ФА нашриёти, Тошкент, 1959.
- Ҳикматуллаев Ҳ. Абу Али ибн Синонинг «Юрак дорилари» номли рисоласи, масъул муҳаррир У. И. Қаримов, ЎзССР «Фан» нашриёти, Тошкент, 1966.
- Ҳикматуллаев Ҳ. Трактат Абу Али ибн Сины «О сердечных лекарствах», автореферат кандидатской диссертации, Ташкент, 1964.

Инглиз, француз, немис ва турк тилларидаги адабиётлар

- Avicenne**, Poeme de la medecine, Ibn Sina, Uргуза fit-tibb, texte arabe, traduction francaise, traduction Latine du XIII siecle Avec introductions, notes et index. Etabli et presente par Henri Jahier, Abdelkader Noureddine, Paris, 1956.
- Browne E. L.**, A literary of Persia, I—II, London, 1906—1908.
- Buyuk turk filozofi ve tib ustadi Ibni Sina sasiyeti ve eserleri hakkında tetkikler**, Istanbul, 1937.
- C. Brockelman**, Geschichte der Arabischen Litteratur, Erster supplementband Leiden, 1937.
- Campbell Donald**, Arabian Medicine and the its influence on the middle age London, 1926.
- H. Corbin**, Avicenne et' la recit visionnaire, Teheran, 1952—54(2 vol).
- Islam Ansiklopedisi**, cilt I—XI, Istanbul, 1960—70.
- Mehren A. F. V.**, Traités mystiques d'Abou Ali Fossein b. d'Abdollah b. Sina oud d' Avicenne, Textes arabes des resalats accompagnes de l' expliation en francais en 5 fasciculs Leyde, 1889—99.
- Nicholson A.**, A literary history of the Arabs, London, 1903.
- History of the arabs from the earliest times to the present by Philip K. Hitti**, seventh edition, London, 1960.
- Psychologie D'Ibn Sina (Avicenne)**, D' Apres son as-Sifa, I—II, texte arabe, Edite en francais par Jan Bokos, Prague, 1956.
- Rifet Bilge**, Edviyeti kalbiye, Buyuk Turk filozofi...1—64.
- Philosophical terminology in arabic and persian by Soheil M. Afnan**, Leiden, E. J. Brill, 1964.
- Sarton G.** Introduction to the History of science, vol. I, Baltimore, 1929.

МҲНДАРИЖА

Кириш сўз ўрнида	3
Муқаддима	7
Ибн Сино меросининг ўрганилиши	15
Ибн Сино ҳаёти	42
Ибн Синонинг тиббий мероси	88
Ибн Синонинг шеърый тиббий асарлари — уржузалари	106
Ибн Синонинг табиый фанларга оид мероси	121
Ибн Синонинг адабий мероси	143
Ибн Синонинг фалсафый мероси	172
Библиография	197

Абдусадык Ирисов
АБУ АЛИ ИБН СИНА
ЖИЗНЬ И ТВОРЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ

На узбекском языке

Ташкент, «Фан»

*Ўзбекистон ССР ФА Абу Райҳон Беруний номи Шарқшунослик институти
илмий совети, ЎзССР ФА Тарих, тилшунослик ва адабиётшунослик бўлими
томонидан нашрга тасдиқланган*

Мухаррир *М. Алиева*
Техмухаррир *А. Т. Шепельков*
Корректор *М. Анорбоева*

ИБ 1201

Теришга берилди 14 VII 80 й. Босишга рухсат этилди 14 VIII 80 й. P04719. Формати 60×90^{1/16}.
Босмахона қоғози № 1. Адабий гарнитурга. Юқори босма. Шартли босма л. 13,0. Ҳисоб-
нашриёт л. 14,3. Тиражи 3000. Заказ 152. Баҳоси 2 с. 50 т.

Нашриёт адреси: 700047, Тошкент, Гоголь кўчаси, 70.
ЎзССР. «Фан» нашриётининг босмахонаси, Тошкент, М. Горький проспекти, 79.